

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A Györffy István Néprajzi Egyesület lektorált folyóirata
XXXII. évf. 2023. 1–4. szám

A folyóirat alapítói

BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN (1992)

Alapítószerkesztő

VIGA GYULA (1992–2001)

KEMÉNYFI RÓBERT (2002–2012)

LAJOS VERONIKA (2013)

Főszerkesztő

KEMÉNYFI RÓBERT

Szerkesztő:

SZABÓ HENRIETT

A szerkesztőbizottság elnöke

KEMÉNYFI RÓBERT

A szerkesztőbizottság tagjai

GECSE ANNABELLA (Szolnok), KAVECSÁNSZKI MÁTÉ (Debrecen), CSÍKI TAMÁS (Miskolc)

KESZEG ANNA (Kolozsvár), KÉSZ MARGIT (Salánk/Kárpátalja), SZÓKE ANNA (Vajdaság)

A borítóterv

M. SZABÓ MONIKA

 Néprajzi Múzeum
Museum of Ethnography

A kötet a Néprajzi Múzeum támogatásával jelent meg.

A kötet

OTKA NKFI K 143711 program

HUN-REN-DE Néprajzi Kutatócsoport

Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

kutatói programja keretében készült.

Felelős kiadó

BARTHA ELEK, a Györffy István Néprajzi Egyesület elnöke

ISSN 1215-8097

Nyomdai munkálatok

Kapitális Kft., Debrecen

www.neprajz.unideb.hu

 HUN-REN-DE
Néprajzi Kutatócsoport

Tartalom

XXXII. ÉVF. 2023. 1–4. SZÁM

NÉPRAJZ – OKTATÁS

Kavecsánszki Máté: Tehetséggondozás a néprajztudományban felsőoktatási környezetben. <i>A debreceni modell 2023-ban</i>	5
Bihari Nagy Éva: Módszertani tanulságok az intézményesült örökségátadási dinamikában	29
Lupfer-Juhász Eszter: Topográfiai ismeretekre irányuló vizsgálat debreceni alapfokú oktatási példákon keresztül	40
Kavecsánszki Máté: Diskurzusok a táncművészet antropológiájáról. <i>Nemzetközi táncantropológiai konferencia-sorozat a Csokonai Nemzeti Színház szervezésében</i>	63

NÉPRAJZ – ROMOLÓGIA

Biczó Gábor: A roma nők társadalmi integrációjának két aspektusáról egy antropológia dokumentumfilm apropóján	79
Tóth Norbert: A kóthai roma közösség pedagógiai antropológiai vizsgálata	92
Bódis Zoltán: Párhuzamos életrajzok műhelytanulmány.....	118

NÉPRAJZ – MUZEOLÓGIA

Czinege József: Györfly István és a Keleti Múzeum	131
Járdán-Bihari Ágnes: A múlt kísértetei – a digitális megőrzés reprezentációja a kortárs művészetben	155

NÉPRAJZ – LOKÁLIS VIZSGÁLATOK

Kormányos Katona Gyöngyi: A gazdakörök, egyletek, művelődési egyesületek értékteremtő szerepe a (vajdasági) bácskai és bánati magyar közösségekben	175
Barna Anita: „Új volt, meg a miénk volt. Ez volt a legfőbb cél.” <i>A kockabázis-építkezéssel párhuzamosan zajló mentalitásváltozás vizsgálata Hajdúhídvásárlás példáján keresztül</i>	199
Vadász Márton: Hencida, Esztár és Pocsaj temetőinek társadalomnéprajzi vizsgálata	225

KÖNYVÉSZET

Szabó Henriett: Variációk az együttélésre. Közösségfolyamatok és az etnicitás három nyírségi település példáján (<i>Lupfer-Juhász Eszter</i>)	265
Wilfried Ulrich: A Hummel. Egy népi hangszer története (<i>Posta Máté</i>)	267
Bolvári-Takács Gábor – Sirató Ildikó (szerk.): Tánc a változó világban. Új tapasztalatok, új módszerek, új megközelítések (<i>Mikulics Ádám</i>).....	270
Dóka Krisztina (szerk.): Múltidéző. Írások a magyar népi kultúráról és örökségéről (<i>Homorócs Panna</i>)	275

Contents

Volume 32 Number 1–4 (2023)

ETHNOGRAPHY – EDUCATION

Máté Kavcsánszki: Talent management in ethnography within the environment of higher education: <i>Debrecen's model in 2023</i>	5
Éva Bihari Nagy: Methodological lessons in the dynamics of institution - based heritage transmission	29
Eszter Lupfer-Juhász: An examination of topographical knowledge through primary education examples in Debrecen	40
Máté Kavcsánszki: Discourses on the anthropology of dance culture: <i>an international conference series on dance anthropology hosted by the Csokonai Nemzeti Színház</i>	63

ETHNOGRAPHY – ROMOLOGY

Gábor Biczó: About two aspects of roma women's social integration based on an anthropological documentary	79
Norbert Tóth: Research of the roma community of Kótaj from the aspect of anthropology of education	92
Zoltán Bódis: Parallel lives workshop study	118

ETHNOGRAPHY – MUSEOLOGY

József Czinege: Györfy István and the Oriental Museum	131
Ágnes Járdán-Bihari: Ghosts of the past: the representation of digital preservation in contemporary art	155

ETHNOGRAPHY – LOCAL STUDIES

Gyöngyi Kormányos Katona: The value-creating role of farmers' clubs and farming and cultural associations in the hungarian communities of the Bačka and Banat regions of Vojvodina	175
Anita Barna: „It was new and it was ours. This was the most important objective.” <i>An analysis of the change of mentality that occurred Parallel with the construction of cube houses through the example of hajdúnánás</i>	199
Márton Vadász: A socio-ethnographical analysis of the cemeteries of the settlements Hencida, Esztár and Pocsaj	225

REVIEWS

Henriett Szabó: Variants for cohabitation. Community processes and ethnicity in three settlements of Nyírség (<i>Eszter-Lupfer Juhász</i>)	265
Ulrich Wilfried: The Hummel. The story of a folk instrument. (<i>Máté Posta</i>)	267
Gábor Bolvári-Takács – Ildikó Sirató (eds.): Dance in a changing world. New experiences, new methods, new approaches (<i>Ádám Mikulics</i>)	270
Krisztina Dóka (ed.): Recalling of the past. Writings about Hungarian folk culture and heritage (<i>Panna Homovics</i>)	275

Néprajz – Oktatás

Kavecsánszki Máté
Bihari Nagy Éva
Lupfer-Juhász Eszter
Kavecsánszki Máté

Tehetséggondozás a néprajztudományban felsőoktatási környezetben

A debreceni modell 2023-ban

KAVECSÁNSZKI MÁTÉ

Vannak olyan tudományok, amelyek felelősen gondolkodó képviselőinek, oktatóinak a tudományos kihívások mellett egy másfajta nehézséggel is szembe kell nézniük nap mint nap: szakmájuk, szakjuk, szűkebb szakterületük jövőjével kapcsolatos aggasztó, a tudományos közvélemény előtt jobbra nem is mindig kimondott félelmek kezelésének nyomasztó terhével.¹

A néprajztudomány helyzetével, lehetséges jövőjével, az előttünk tornyosuló nehézségekkel tudományunk művelői időről időre szembesülnek és számot vetnek, legutóbb 2019-től zajlott e téren hatalmas erőket megmozgató vállalkozás. Azonban az impozáns eredmények (konferenciák, roppant terjedelmű kötet) mellett sem könnyű a néprajztudomány jövőjébe belegondolni – a szak felsőoktatási pozíciója felől tekintve. És igencsak nehéz a tudományos pálya melletti elköteleződés utolsó szakaszainak egyikében lévő ifjú kutatókat meggyőzni egy sokadik ránézésre is bizonytalan jövőjű tudomány melletti elköteleződésről. Úgy tűnik azonban, hogy e korcsoport tudományos pálya iránti lelkesedésére lehet számítani, amennyiben azt sikerül továbbra is fenntartani, motiválni.

E helyen nem érdemes azt a kérdést feszegetni, hogy mi az értelme a 21. század húszas éveiben a néprajztudománynak és milyen jövőre számíthat. Örömteli tényként kell elfogadnunk, hogy Debrecenben (is) vannak még olyan hallgatók, akik elköteleződtek a néprajz és a múzeumtudomány mellett. Hogy ez tartósan így maradjon, egy másik kérdést érdemesebb feszegetnünk, amellyel nemrégiben Keményfi Róbert szembesítette a néprajzos szakmát:

¹ A tanulmány az NKFI K 143711 OTKA számú pályázat keretében és támogatásával készült.

„Hogyan lehet felkelteni a fiatalok érdeklődését egy olyan tudomány felé, amelynek vizsgálati tárgya lényegében eltűnt, ezért maga is bizonytalan, útkeresésben van a tudományos és társadalmi szerepével kapcsolatban.”²

Ehhez pedig az a kérdés is társul, hogy hogyan lehet *egyáltalán* a bölcsészettudományok iránti érdeklődést felkelteni, majd – sokkal nehezebb feladat! – a kutatói pálya felé terelni hallgatókat, és az egyes képzési szakaszokon keresztül végigvezetni őket a tudományos pálya kezdetéig. (Szembesülve természetesen azzal is, hogy a bölcsész szakokra – különösen vonatkoztatva a néprajzra – beiratkozók jelentős része nem tudományos pályára készül, amely tény a kurrikulumok, a szakspecifikus tananyagtartalmak összeállításakor fokozottan kell(ene) figyelembe venni. Ez különösen fontos kérdés a néprajz felsőoktatásában.) Mindennek során pedig olyan motivációs háttérrel, elköteleződéssel és szakmai kitartással felvértezni hallgatóinkat, amely nem csupán a lemorzsolódástól, szakváltástól menti meg őket (pontosabban az egyetemi szakot), hanem azt is elősegíti, hogy a későbbiekben ne a pályaelhagyók sorát gyarapítsák egy másik statisztikában.³

A probléma megközelítését nem a középiskolai korosztály néprajzi képzések iránti érdeklődésének felkeltésével kezdem, jóllehet az sem akármilyen kihívás. E helyen inkább egy másik kérdéssel szeretnék foglalkozni: *milyen módon lehet a néprajz szakára már beiratkozott hallgatókat megtartani, például a néprajz mesterképzés számára, illetve egy részük segítségével a tudományos utánpótlást is biztosítani, tehát a doktori képzés iránti érdeklődést is felkelteni?* Az alábbiakban azzal foglalkozom, hogy milyen alternatív, ti. extrakurrikuláris lehetőségei vannak mindennek.

A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén a tudományos pálya iránt elköteleződő hallgatók tehetséggondozásának három fontos platformja működik. Ebből kettő a Debreceni Egyetem tehetséggondozó intézményrendszerének a része: 1) a Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Programjában (DETEP) a tanszék oktatói is vállalják néprajzos (illetve olykor más bölcsész szakos) hallgatók témavezetését, illetve 2) a DE Hatvani István Szakkollégiumán belül önálló néprajzi szakcsoport működik. A harmadik forma saját tanszéki kezdeményezés, a *DE Néprajzi Tanszék Kortárs Szabadegyeteme*, amely hallgatóink bevonásával a legújabb néprajzi és muzeológiai ismeretek, aktuális kutatási eredmények ismeretterjesztő jellegű megosztását vállalja egyetemen kívüli közegben.

² Keményfi–Teperics–Bihari-Nagy–Kavecsánszki 2020: 545.

³ A már tudományos pályán dolgozó fiatal kutatók helyzetéről és pályaelhagyási hajlandóságáról igen kijózanító adatokat közöl a Fiatal Kutatók Akadémiájának több felmérése is. Lásd többek között Alpár et. al. 2019: 1065–1076; valamint Németh et. al. 2022.

A Debreceni Egyetem Hatvani István Szakkollégiumának Néprajzi Szakcsoportja (2023 óta *Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoport*) 2019-ben alakult meg két sajátos jelenség ritka szerencsés találkozásának eredményeként: Lelkes, a szaktudomány iránt érdeklődő, a tudományos kutatásba egyre inkább bevonódó és bevonható hallgatók jelenléte a képzésben, illetve a tanszék oktatóinak felismerése a hallgatók felsőoktatással szemben támasztott radikálisan más igényeiről és szükségleteiről. Utóbbi oka, hogy a fentebb már jelzett, elsősorban a szaktudomány felsőoktatási körülményeiben jelentkező kihívásokra a szokottnál és a kényelmesnél sokkalta gyorsabban kellett reagálnunk.

Melyek ezek a kihívások?

1. A legszembetűnőbb jelenség a vidéki néprajzi képzőhelyek fokozatos kiüresedése, a hallgatói létszám csökkenése,⁴ ami – sajátos módon – a felsőoktatás ún. tömegesedésével (a bekerülési feltételek kedvezőbbé alakulásával) párhuzamosan jelentkezik.

2. A megváltozott generációs jellemzők, a hallgatói előzetes tudás, képességek és attitűdök, illetve igények és szükségletek okán egyre inkább szükséges az ún. felsőoktatás-pedagógia eredmények figyelembe vétele, sőt – még mindig ezt kell leírni (!) – komolyan vétele.

A bölcsész képzésekre jellemző hallgatói létszám (mind a jelentkezések száma, mind a felvehető hallgatók száma tekintetében) okozta nehézségek, illetve a megváltozó hallgatói kompetenciák és igények kérdésköre több ponton kapcsolódik össze, így eredményezve a felsőoktatási tehetséggondozás, a toborzás, a lemorzsolódás-csökkentés és a tudományos utánpótlás-biztosítás sajátosan komplex szemléletet igénylő rendszerét, illetve sok aktor – intézményi és személyi – együttes jelenlétét.

Egyetem és oktatója

Egyre gyakrabban hangzik el – igényként, elvárásként, szükségletként, célként –, hogy a felsőoktatásnak meg kell felelnie a vele szemben támasztott tömegigényeknek (is). Az egyetemek a jövő munkavállalóit, szakértelmiségeit nagy tömegben, míg tudósait csak kisebb mértékben képzik. A felsőoktatás tömegesedése jelentős mértékben alakítja át az egyetemek feladatkörét és kihatással van társadalmi szerepvállalásukra. Még a „hagyományos” tudósképzés sem kerülheti

⁴ Keményfi–Teperics–Bihari-Nagy–Kavecsánszki 2020: 529–539.

ma már ki a módszertani megújulást, és végképp nem lehet a felsőoktatás általános normája,⁵ még a diszciplináris bölcsész szakok esetében sem.

Míg az első egyetemek alapvető feladatuknak az oktatást tekintették (első generációs egyetemek), a második generációs felsőoktatási intézmények (Humboldt-i modell) már az oktatás és a kutatás egységének megvalósítására törekedtek, de valójában ez az arány gyakorta inkább a tudomány felé tolódott el. A harmadik generációs egyetemek az oktatás és a kutatás mellett már a tudáshasznosításra is igen nagy figyelmet fordítanak, míg a napjainkban megjelenő negyedik generációs felsőoktatási intézmények esetében proaktív gazdaságfejlesztő tevékenység is kibontakozik.⁶ A tömeg- és elitigények szétválását elsőként a harmadik generációs egyetemeknek kellett kezelniük, jellemzően úgy, hogy ún. kétutas egyetemekké alakultak: a hallgatók többségének megfelelő minőségű, de általános kurzusokat hirdettek, amelyek elegendőek voltak az adott szakma szükséges tudásmennyiségének és kompetenciájának elsajátításához,⁷ míg e mellé hozzáépítették a tudományorientált „elitképzés” platformjait,⁸ jellemzően különböző extrakurrikuláris lehetőségek, illetve a doktori képzés formájában.

Az új generációs modellek megjelenésével párhuzamosan egy másik folyamat is zajlott / zajlik: Ma már nem számít újdonságnak az a felismerés, miszerint az egyetemeken a korábbi évtizedekre (sőt évszázadokra) jellemző tudásátadási formák napjainkra jórészt elavulttá váltak. Ez az oktatási tevékenység pedagógiai, didaktikai értelemben vett professzionalizálódásának kényszerét vonja maga után, ami azonban a hazai egyetemek esetében igen lassan vánszorgó folyamatnak tűnik. Sok esetben és helyen a felsőoktatás-pedagógia még mindig ugyanúgy furcsán hat, mint akár tíz évvel ezelőtt,⁹ holott azóta felfoghatatlan gyorsasággal következett be mindaz a változás, amit akkor még csupán kezdeti folyamatként prognosztizáltak óvatosan. A tantervi, tartalmi és oktatásszervezési reform apró fejlesztésektől eltekintve még mindig várta magára a bölcsész képzési területen, mint ahogyan az oktatás-módszertani megújulás is inkább csak egyes oktatók „kedvteléseként”, mintsem gyakorlatokat kialakító intézményi döntésekként jele-

⁵ A felsőoktatás (pontosabban a felsőoktatásban dolgozó oktatók) módszertani megújulásának szükségességéről részletesen lásd az inspiráló és példaként szolgáló gondolatokat: Kovács 2014: 161–166.

⁶ Lásd Lukovics–Zuti 2015: 193.

⁷ „A tömegigényeknek megfelelni akaró felsőoktatásban egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a pragmatikus tudáselemek, a felülről lefelé építkező ünnepi tudás helyett az alulról felfelé építkező köznapi tudás átadása, az explicit tudás (tudni mit) helyett az implicit ismeretek (tudni hogyan) dominálnak.” Lásd Veroszta 2011: 66.

⁸ Deés 2011: 60.

⁹ Ádám 2012: 63. Az akkori tendenciákról összefoglaló jelleggel lásd egy szakértői kerekasztal-beszélgetés tapasztalatait: Kálmán–Koltói 2013: 23–38.

nik meg. A katedrapedagógia¹⁰ még mindig előnyt élvez – az oktatásmódszertani felkészültség, a didaktikailag jól előkészített előadás vagy szeminárium a tudományos tevékenységtől von el nem kevés időt – és a hallgatói sikertelenségért még mindig könnyebb a hallgatót felelőssé tenni, mint a problémát az oktatásmódszertanban keresni.¹¹ Nehéz kimondani, hogy a katedrapedagógia addig volt sikeres, amíg a hallgató – különböző okok miatt – motivált volt. Ma pedig többnyire már ebben az esetben sem működik. Az utóbbi évtizedben az is nyilvánvalóvá vált, hogy e tekintetben a kivárás nem a helyes megoldás:

„Sokakban erősen él az a várákozás, hogy valamilyen módon (szigorúbb szelekció, felzárkóztató kurzusok) megváltozzanak, visszaváltozzanak a hallgatók, újra „taníthatók” legyenek a régi eljárásokkal. A problémát a hallgató és a felsőoktatás általános helyzetében látja, saját oktatói gyakorlatát, eszközrendszerének hatékonyságát és az adaptivitását kevésbé mérlegeli.”¹²

Az oktatás és kutatás egységének humboldti eszméje ma már korántsem olyan egyértelmű, ha egyáltalán az volt bármikor is. Tagadhatatlan, hogy az akadémiai előrelépés oltárán sokszor áldozták fel a fenti értelemben vett minőségi oktatást. Az oktatók egy része felülértékeli a kutatást, miközben a tanítási tevékenységet egyfajta szükségszerű feladatként éli meg.

„Maguk a felsőoktatási intézmények sem tudnak egykönnyen gondoskodni a két funkció egyensúlyáról, hiszen míg a kutatási eredmények az oktatók-kutatók tudományos reputációjához intézményen kívül is hozzájárulnak, addig az oktatás hozadéka alapvetően az intézményen belül érzékelhető.”¹³

A 2012-ben megfogalmazottak tíz év távlatából is érvényesnek tekinthetők:

„Ma a felsőoktatásban az oktatónak különféle kritériumoknak kell megfelelniük, mely elvárások többnyire a tudományos tevékenységhez köthetőek. Nincs arra vonatkozó valódi elvárás, szabályzó, hogy az oktatói munkát mennyire sikeresen illetve hatékonyan végzi. *Nem mérhető a jelenlegi felsőoktatásban a jól tanító tanár a jó kutató-*

¹⁰ Az egyetemen oktatók hagyományosan tudósok voltak, akik saját kutatási eredményeiket osztották meg hallgatóikkal. Az egyetemen tanítás tehát hagyományosan tudásátadást jelentett az elmúlt évszázadokban. A megfelelő előzetes tudással rendelkező hallgatók erős motivációjuk birtokában megküzdöttek az új tudásért, függetlenül oktatójuk előadásának színvonalától, érthetőségétől stb. Lásd Ádám 2012: 65.

¹¹ E jelenség legalább tíz éve tart tudományos módszerekkel kimutathatóan, lásd Ádám 2012: 68. Különösen érdekes lenne megvizsgálni a mára már egyetemi oktatói pozícióba került Y-generáció képviselőinek hallgató korukban szerzett tapasztalataikat, összevetve a jelenleg alkalmazott oktatásmódszertanukkal.

¹² Ádám 2012: 69.

¹³ A nemzetközi tendenciákat tíz évvel ezelőttről lásd: Ulrich 2013: 41.

hoz (kiemelés tőlem – K.M.). A hangsúly az oktatói munkában az utóbbin van. Mivel minimális elvárás és visszajelzés jelenik meg (talán csak a minőségbiztosítás érdekében végzett hallgatói értékelésekben) a tanítás hatékonyságával kapcsolatban, nem érdekelt a tanár abban, hogy valódi erőket fektessen a tanításba. Illetve, ha valódi erőket mozgat meg, visszajelzésre szinte csak a hallgatóktól számíthat. A kiindulópont tehát nem egy szakmailag támogatott, jó helyzetből induló, sikerekkel kecsegtető folyamatra ad reményt.”¹⁴

A mentori, tehetséggondozó tevékenység elismerése sajnos még mindig csak jelképes (nem csak anyagi értelemben), és nem tükrözi a befektetett energiát, időt, illetve a hallgatói eredményesség növelésében, sőt a hallgatói létszám megtartásában játszott kiemelkedő szerepet. Miközben mostanra már az is világossá vált, hogy ahogyan a tudományos életben hasznosítható kompetenciákat is el kell sajátítani, a pedagógiai képességek sem születnek az egyetemi oktatóval.¹⁵

Nem csupán az oktató tudásátadó szerepének, pontosabban technikájának megváltozása jelent kihívást, hanem a tanulástámogató tevékenység kialakításának szükségessége is, amely természetesen a megújuló oktatási kompetenciák és módszerek része.¹⁶ Így kerül elő egyre fokozottabb mértékben a felsőoktatási tehetséggondozás ügye, amely az oktató részéről mentorálási és egyéb tanulástámogató tevékenységek vállalását – illetve e tevékenységek megtanulását (!) igényli. Nem lehet arról sem megfeledkezni, hogy

„a tehetséges hallgató mentorszerepét csak tehetséges oktató tudja színvonalasan és jól ellátni. A munka végzéséhez az oktatónak is szüksége van tapasztalat- és ismeretgazdagításra, melyet főként az alkotói szabadság igénybevételének támogatásával lehet erősíteni. Ezenkívül lehetőséget adnak a tehetséggondozásban részt vevők számára szakmai konzultációkon, tréningeken való részvételre.”¹⁷

Ugyanis a mostani generációnál – amely kifejezetten elvárásként fogalmazza meg a következőket az egyetemi oktatóval szemben –¹⁸ már nem a megint csak klasszikus értelemben vett témavezetői szerepre, hanem mentortanári tevékenységre van szükség, amellet, hogy a mentortanár egyúttal olyan kutató oktató, aki jelentős tudományos tevékenységet folytatva e téren is példát mutathat. Az ő motivációjuk is fontos, hiszen jelen körülmények között a tehetséggondozó oktató a

¹⁴ Ádám 2012: 71.

¹⁵ Lásd Simándi 2016: 53.

¹⁶ Simándi 2016: 53.

¹⁷ Bodnár 2011: 44.

¹⁸ „A primer kutatás és a szekunder kutatások eredményei is alátámasztják egy a jövőben sokkal komplexebb oktatóra vonatkozó elvárás megjelenését. Ettől az oktatótól már nem csak a tudás átadását várják el, hanem tehetséggondozást, mentoringot, 'törődést', partnerségen alapuló együttműködést.” A Z generációra vonatkozó empirikus adatokat lásd Árváné et. al. 2017: 11.

tevékenysége során más, az előmenetelnél nagyobb vagy kizárólagos mértékben számító tevékenységeket szorít hátrébb. *Tehetséggondozó tevékenysége, magas szintű oktatói munkája tehát tudományos-szakmai karrierjét hátráltathatja. A hallgatói tehetség menedzselésének egyelőre még akár szakmai hátránya is lehet az oktató számára.*

Hallgató

Számtalan kutatás foglalkozik újabban is a felsőoktatásban tanuló hallgató sikerességének tényezőivel, kritériumaival és mérhetőségével. Most csupán a tehetséggondozás és a különböző extrakurrikuláris tevékenységek hasznossága kapcsán e helyen legrelevánsabb Pusztai-féle eredményességmutatóra térek ki. Pusztai Gabriella szerint a felsőoktatásban való eredményesség első dimenziója, mutatója a tanulmányi karrierút törésmentessége, a továbbhaladás folytonossága, illetve a tanulmányi cél (az intézmény és a szak) melletti kitartás. A második dimenzió az egyetem által kínált tudásszerzési lehetőségek, így az önként vállalt tanulmányi tevékenységek kihasználása. Ennek a dimenzióknak az első komponense részben a Humboldt-i kutatóegyetemi (második generációs) modell¹⁹ hallgatói ideálját idézi, ahol az eredményesség mutatója többek között a saját kutatási téma, az OTDK dolgozat elkészítése, konferenciákon való szereplés, a különböző kiemelt szakmai ösztöndíjak elnyerése, publikáció megjelentetése. Részben viszont az első komponens a sikeres szakértelmiségi modell mutatóit is hordozza, így többek között a felsőfokú komplex nyelvvizsga és az önmenedzselés számos összetevője. A dimenzió második komponense a tanulmányi munkához köthető osztálytermi és azon kívüli tevékenységek köre: tanulmányi és felkészülési intenzitás, óralátogatási hajlandóság, vizsga-effektivitás. Az eredményesség harmadik dimenziója az egyetem deklarált tanulmányi és tudományos normáinak az elfogadása, amit Pusztai a diplomás ember magatartásmintáinak morális összetevőiként ír le. A negyedik dimenzió a munkavállalási hajlandóság, a társadalmi és közösségi felelősségvállalás, illetve az előbbiekkal összefüggő jövőkép. Az ötödik dimenzió pedig a későbbi tanulásra és önképzésre való hajlandóság.²⁰

További vizsgálatokat igényel, hogy ezen öt eredményességi mutató sikeres teljesítésében milyen szerepet vállalnak az egyetemeken működő tehetséggondozó programok? Az egyetem szempontjából ugyanakkor más kritériumok is fontosak: a hallgatói elégedettség és sikeresség mellett a szükséges mennyiségű hallgató beiratkozása, illetve ezen hallgatók lemorzsolódásának elkerülése. A tehetséggondozás,

¹⁹ Deés 2011: 54.

²⁰ Pusztai 2014: 6–7. file:///C:/Users/User/Downloads/Pusztai_2015_Nembiztos.pdf [utolsó látogatás ideje: 2023. 04. 09.]

manapság, valójában már az utóbbi célt is szolgálja és olyan platformjait érdemes kialakítani, amelyek *a hallgatói eredményesség elősegítése mellett a toborzási tevékenységet is erősítik, a hallgatói lemorzsolódást, illetve a szakváltást pedig csökkentik.*

Még mindig van azonban egy szempont, ami mellett nem lehet szó nélkül elhaladni. A 21. század egyik jelszava az adaptáció, amely az egyetemek részéről is megköveteli a generációs igényekhez (!) való alkalmazkodás bizonyos formáit. E helyen nem érdemes azt latolgatni, hogy ez milyen mértékben (nem) történt meg az Y generáció esetében (születtek: 1982–1995), arra viszont érdemes utalni, hogy a változtatás szükségességének felismerése, illetve igen halovány gyakorlatba ültetési kísérlete alatt már a Z generáció ül az egyetemi padokban (születtek: 1996–2007), sőt többségében onnan már ki is kerültek, hogy pár év múlva végleg átadják helyüket az Alfa-nak (születtek: 2008–), akik legidősebb csoportjai épp mostanában szembesülnek a pályaválasztás kérdésével a középiskolákban.²¹ A Z és Alfa nemzedékek közös jellemzője, hogy felnőtt életük már a 21. században zajlik, „digitális bennszülöttek.”²²

A Z generáció a tudást és a hozzá vezető tanulási folyamatot olyan újszerű módon értelmezi, amely a kurikulumok hagyományos rendszerét nyújtó egyetemek és szakok eredményességét nagyban befolyásolhatja: kissé általánosítva, a lexikális, agyban tárolt és bármikor előhívható tudás helyett a keresés, a navigálás és a megerősítés kerül előtérbe,²³ ráadásul úgy, hogy a bármikor előhívható, megszereshető és a csak aktuálisan tárolandó információ forrása az internet. A Z generáció tagjai számára természetes, hogy „mindig mindent” – ami persze szükséges, valid tudás – újra kell tanulni.²⁴ Hangsúlyozandó ugyanakkor az, hogy *ez az attitűd nem tudásellenes*: a tárgyi tudás, a *műveltség* mindig is alapja *lesz* a készségfejlesztésnek, a tehetséggondozásnak, a kreativitás fejlesztésének: „A kreativitás, az innováció és a műveltség kéz a kézben járnak.”²⁵ Fontos ugyanakkor, hogy a Z generáció tagjainak a tanulás során igénye van a felfedezés örömére, a gyakorlatba ágyazott tudásra – az írott szövegek, könyvek *helyett* –, valamint a csapatmunkára és kölcsönös együttműködésre.²⁶ Figyelembe kell venni a Z generáció ismer-

²¹ A generációk születési évszám alapján történő besorolása a szakirodalomban sem egységes. A tanulmányban Nemes Orsolya kategorizációját használtam. Nemes 2019: 23. A Z generáció esetében előfordul például az 1995–2010 közötti datálás, míg az Alfa-kat a 2010 után születettek jelentik. Lásd ehhez például Árváné et al. 2017: 2. Előfordul, hogy még a 2012-ben születetteket is a Z-khez sorolják. Lásd Juhász 2017: 131. Jellemző, hogy a Z generáció kezdő születési évét egyre inkább 1995-ben határozzák meg, utolsó születési évként pedig egyre inkább 2010 jelenik meg.

²² Részletesen lásd Ruzsa 2018: 152.

²³ Árváné et al. 2017: 2.; Gál–Árváné 2018: 68.

²⁴ Gál–Árváné 2018: 69.

²⁵ Nemes 2019: 317.

²⁶ Gál–Árváné 2018: 72.

retszerzési és kommunikációs szokásait is, különös tekintettel arra a felismerésre, miszerint számukra *az új szöveg a kép*.²⁷ Ez az a tény, aminek alapján kell(ene) átalakítania a felsőoktatás módszertanát, ami persze – különösen bölcsész és társadalomtudományi szakok esetében – számos olyan kérdést vet fel, amely nem csupán oktatásmódszertani, hanem a szakok szakmai identitását érintő problémát generál. Egy biztos, a digitális oktatási technológiák fejlesztése nélkül a vizuális élményekre vágyó, pontosabban azt megkövetelő Z – és minden bizonnyal az alfa – nemzedékek oktatása nem lehet sikeres, illetve az olyan platformokra és intézményekbe tevődik át, amelyek mindezt maradéktalanul biztosítani tudják.

Tehetséggondozó egyetem

A felsőoktatási törvény előírja, hogy a felsőoktatási intézményeknek megkülönböztetett figyelmet kell fordítaniuk a tehetséges hallgatók fejlesztésére.²⁸ Miközben a hazai felsőoktatás a felgyorsult generációs változások, illetve a generációk között húzódó szakadékok roppant szélesedése miatt rég – talán soha – nem látott kihívások előtt áll, addig a tehetség mibenléte, kibontakoztatásának és fejlesztésének módszertana is jelentősen átalakul. A felsőoktatási törvény szerint a tehetséggondozás három eleme: a tudományos diákkörök, a szakkollégiumok és a doktori iskolák.²⁹ Ehhez csatlakoztak az utóbbi években egyéb, komplex tehetséggondozó programok (pl. a Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Programja, a DETEP³⁰). Igaz ugyanakkor az is, hogy a doktori iskolák már kifejezetten a tudományos utánpótlást, a tudósképzést valósítják meg, míg az alsóbb képzési szintek tehetséggondozásának újabban már nem csupán ez a célja. Azt a korábban egyértelműnek tűnő állítást is árnyalni szükséges, miszerint a TDK a doktori képzés előszobájának tekinthető.³¹ Azon is érdemes elgondolkodni, hogy a doktori iskola milyen formában tekinthető tehetséggondozó intézménynek, hiszen – mint alább kitérek rá – a doktori képzésben részt vevő hallgató esetében is indokolt lehet a konkrét tehetséggondozó programban való részvétel: a Hatvani István

²⁷ Részletesen minderről Ruzsa 2018: 154–155.

²⁸ 2011. évi CCIV. Törvény a nemzeti felsőoktatásról 54§: „A felsőoktatási intézmény feladata a tantervi követelményeket meghaladó teljesítmény nyújtására képes, kiemelkedő képességű és hozzáállású, valamint a hátrányos, illetve a halmozottan hátrányos helyzetű hallgatók felkutatása, felismerése, és szakmai, tudományos, művészeti és sport tevékenységének elősegítése.” <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100204.tv> [utolsó látogatás ideje: 2023. 05. 15.]

²⁹ Lásd u.o.

³⁰ <https://detep.unideb.hu/> [utolsó látogatás ideje: 2023. 07. 22.]

³¹ Demeter 2012: 55. Itt nem tárgyalom azt a problémát, hogy a TDK jelenlegi rendszere, működési struktúrája mennyiben alkalmas a Z generáció tudásmérésére, motiválására, illetve a tudományos életpálya iránti érdeklődés felkeltésére.

Szakkollégium Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoportjának több doktorandusz tagja is van, akik így a doktori iskolán kívüli extrakurrikuláris tehetséggondozásban részesülve szereznek a tudományos pályán előnyre válható képességeket. Ma még talán kevesen vállalják a kockázatot annak megfogalmazására, hogy *sokszor a doktori képzésben is egyre inkább szükség van tehetséggondozó tevékenységre, ami teljesen más megoldásokat és módszert igényel, mint a klasszikus értelemben vett témavezetés.*

A felsőoktatási tehetséggondozás a Debreceni Egyetemen évtizedek óta kiemelt fontosságú és jól intézményesített. Számos, évtizedek óta létező és néhány újabban szerveződött debreceni egyetemi szakkollégium mellett az ország első átfogó tehetséggondozó programja (DETEP) egyetemünkön jött létre 2001-ben.³² A komplexitást az adja, hogy a DETEP egységes és önálló szervezeti egység, amely kapcsolatban áll az egyetem vezetésével és a hallgatói képviselettel is. A DETEP a hallgatók egyéni munkaterveit tutori segítséggel, illetve más előnyökkel, ösztöndíjjal támogatja. Sajátos, hogy a szakkollégiumi hallgatók többnyire egyúttal a DETEP tagjai is. A DETEP-ben zajló munka fontos eleme a tutori rendszer, amely egy hallgató és egy oktató (témavezető) közös munkáján alapszik. A tutor gyakorlatilag tehetségmenedzselést végez.

A Debreceni Egyetemen számos szakkollégium működik, az alább tárgyalásra kerülő Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoport azonban a tehetséggondozó típusú Hatvani István Szakkollégium keretébe illeszkedik, más, szintén tudományterületek mentén szerveződő szakcsoportokkal együtt.

Szakkollégium

A magyar felsőoktatás legnagyobb múltra visszatekintő tehetséggondozó intézménye a szakkollégium,³³ ami a felsőoktatási törvény szerint is a felsőoktatási tehetséggondozás egyik pillére.

A szakkollégiumoknak több típusa ismert, e helyen azonban a további szakmai/szaktudományos ismereteket biztosító tehetséggondozó formáról indokolt részletesebben szólni. Ezek az intézmények főleg a felsőoktatás eltömegesedésével kaptak egyre nagyobb szerepet, biztosítva a formális egyetemi oktatáson túli ismeretek hozzáférhetőségét egyes hallgatói csoportok számára.³⁴ Az extrakurrikuláris formában megszerezhető ismereteken túl azonban a szakkollégiumok „haszna” más dimenziókban is jól kimutatható: A szakkollégisták magasabb hozzáadott értékkel fejezik be a felsőoktatást, a hallgatói szocializáció személyesebb,

³² Ceglédi–Fónai–Győrbíró 2012: 17. A DETEP-ről részletesen lásd Balogh 2009: 174–187.

³³ Ceglédi–Fónai–Győrbíró 2012: 12.

³⁴ Kardos 2014: 174.

mélyebb és tartalmasabb, valamint a szakkollégiumokban szakmai tanuló közösségek jönnek létre.³⁵ Emellett a szakkollégisták körében kimutathatóan alacsonyabb a lemorzsolódás esélye, elégedettebben saját intézményükkel, nagyobb arányban tervezik a továbbtanulást a felsőoktatás következő szintjén, akár a doktori képzésben is, és aktívabban vesznek részt egyéb extrakurrikuláris tevékenységekben is,³⁶ sőt még a szakváltás is alacsonyabb körökben.³⁷ Mindezek alapján is jól látható, hogy a szakkollégiumoknak korántsem csupán a tudományos pályára való felkészítés a céljuk, hanem olyan képességek átadása, amelyek az adott – esetleg az akadémiai világon kívüli – szakterület magas szintű műveléséhez szükségesek.³⁸ *Épp ezért nagy hiba lenne a szakkollégiumi tehetséggondozást pusztán a tudományos világban elvárt tevékenységek gyakoroltására szűkíteni*, magyarul a szakkollégiumi tevékenységet konferencia-szereplésekre, publikációk írására, TDK-felkészítésre visszaszorítani. A szakkollégiumok a fentebb már említett felsőoktatási eredményességi modellben kiemelt jelentőséggel bírnak.

„A szakkollégiumokat olyan tehetséggondozással foglalkozó intézményeknek tekinthetjük, amelyek általános célja az egyetemi vagy főiskolai oktatás kiegészítése mellett egy összetartó közösség megteremtése. Ennek részeként lehetőséget biztosítanak a szakmai ismeretek elmélyítésére. A szakkollégiumi munkában való részvétel a tanulmányok melletti elköteleződés egyértelmű megerősítését jelenti, a tanulmányi környezetbe való aktív bevonódást, értékorientált részvételt, ami a hallgatói eredményesség-indikátorok szubjektív mutatói közé sorolható.”³⁹

Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoport

A fenti szempontok együttes érvényesítése a Debreceni Egyetem Hatvani István Szakkollégium Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoportjában is kiemelt jelentőséggel bír. Ahogyan maga a szakkollégium, úgy a szakcsoport is *öntevékeny hallgatók köre*,⁴⁰ akik tagságuk alatt – reményeink szerint – egyre nagyobb tudatossággal építik szakmai karrierjüket.

Ahogyan fentebb már szó volt róla, a hallgatók sikerességének egyik kulcsa a *bevonódás* az egyetemi aktivitásokba, mind tanulmányi, mind pedig társas tekin-

³⁵ Részletesen lásd Ceglédi–Bordás–Kardos 2016: 303–316.

³⁶ Pusztai 2011.

³⁷ A tanulmányok elvégzése melletti kitartás, illetve az intézményhez való ragaszkodás között már a korai lemorzsolódás-kutatások is kimutatták az összefüggést. Lásd Pusztai 2018: 112–113.

³⁸ Demeter 2012: 55.

³⁹ Pusztai 2014.

⁴⁰ Részletesen Reisinger–Homor 2014: 122–123.

tetben, hiszen ez segíti elő a hallgató integrációját.⁴¹ A hallgatói integráció, a bevonódás alapvető jelentőséggel bír a tanulmányok időben történő befejezésében, a lemorzsolódás elkerülésében és a tanulmányi teljesítmény fokozásában is.⁴² Lényegi fontosságú feladat tehát, hogy a szakkollégium, illetve a szakcsoport lehetőséget teremtsen erre a bevonódásra, elősegítve a hallgatói sikeresség megvalósulását. Ebben fontos szerepet játszanak a szakkollégiumi tagsággal járó különböző előnyök, lehetőségek, mint a kutatásokba való bekapcsolódás, a tanulmányi kirándulások és egyéb közösségteremtő alkalmak. A rendszeresség az, amivel a karriertámogatásban az egyik legfontosabb lépést tesszük meg, nevezetesen az önszabályozó tanulásra való motiválással, illetve felkészítéssel. Ezen keresztül cél, hogy tartós személyiségjeggyé ne csupán csak a folyamatos tanulás igénye váljon – feltételezve, hogy ezt talán középiskolából hozza magával a hallgató, de megengedve, hogy az esetek jó részében ez nincs így – hanem a tudományos kutatás iránti vágy, a kutatói attitűd kialakulása iránti igény is.

Emellett nem lehet megfeleldkezni szakkollégiumunk és így a szakcsoport másik fontos feladatáról, a tudományos-szakmai szakterületi identitás erősítéséről, illetve az akadémiai habitus kialakításáról. A szakcsoport esetében nem csupán a nagy szakkollégiumi konferenciákon való részvétellel, hanem önálló szimpóziumok (rendre a Néprajzi Tanszék által szervezett Hagyományok Hete rendezvénysorozathoz vagy a Kortárs Szabadegyetem programjaihoz kapcsolódva), szakcsoport-gyűlések, közös konferencia-részvételek vagy akár hallgató-doktorandusz (legutóbb a Debreceni Táncstudományi Műhely II. Nemzetközi Konferenciája alkalmával) kerekasztal-beszélgetések keretében zajlik a pályaadaptáció, a kutatói életre való felkészülés.

Lényegi momentum itt is a Hatvani Szakkollégium egyik erőssége, ti. hogy tartalmaz intergenerációs kapcsolatrendszer kiépítésére törekszik. Ez a szakcsoport esetében is kiválóan működik. A dinamikusan működő intergenerációs kapcsolatok nemcsak igényként fogalmazódnak meg a szakkollégista hallgatók részéről, hanem valós szocializációs hatással bírnak:

„Ez a teljes személyiséget bevonó, személyes kapcsolatok iránti fogékonyságban megnyilvánuló hallgatói igény egyértelműen szembe helyezkedik azzal az akadémiai világban élő egyik (talán néhol dominánssá vált) nézettel, miszerint minél inkább csak a hivatalos kapcsolattartás jellemző a hallgatók és oktatók között, s minél kevesebb a személyes szál e kapcsolatokban, annál kevesebb akadémiai etikai kockázatot rejt a hallgató-oktató viszony, annál kevesebb lehetőség nyílik a kedvezményekkel és a bizalommal való visszaélésre.”⁴³

⁴¹ A hallgatói sikeresség Tinto-i kritériumairól, valamint Tinto integrációs modelljéről lásd Koltói 2014: 53–56.

⁴² Koltói 2014: 54.

⁴³ Ceglédi–Bordás–Kardos 2016: 307. Részletesen lásd Pusztai 2011.

Az intergenerációs kooperáción alapuló extrakurrikuláris aktivitás a Humboldt-féle egyetemek klasszikus műfaja volt, a felsőoktatás tömegesedésével azonban jelentős mértékben háttérbe szorult, aminek csak részben oka az oktató-hallgató (mester-tanítvány) interperszonális viszonyrendszer átalakulása, szigorú hivatali struktúrák közé szorulása. Ugyanis a hallgatói igények is megváltoztak, így az intergenerációs kooperáció már nem csupán a szakmai mentorációt kell, hogy jelentse:

„Az oktatókkal való szervezett keretek közötti, minél sokoldalúbb együttműködés tanulmányi eredményességre gyakorolt elsőrendű hatása elvitathatatlan, azonban nem messze marad el ettől az oktató – hallgató közötti multiplex informális kapcsolatok befolyása sem, ami arra vall, hogy az átlagosnál eredményesebb hallgatóknak a hagyományos oktatói szerep helyett némileg kiterjesztett oktatói szerepfelfogást megtestesítő mentorokra is szükségük van.”⁴⁴

Hogyan lehet népszerűvé tenni az extrakurrikuláris tevékenységet, magyarul érdekeltté tenni a hallgatót abban, hogy nem kötelező, a diploma megszerzéséhez nem feltételként szükséges, egyébként jelentős időráfordítást igénylő tevékenységekben vegyen részt?

Ahhoz, hogy a hallgató felismerje a kötelező kurrikulumokon felüli lehetőségeket, számos tényező szükséges, lehetőség szerint a következők közül minél több teljesülése: Ilyen a tehetséggondozó programokban korábban (tehát már a középiskolai években) szerzett pozitív tapasztalatok, a szakkollégium működéséről és a tagsággal járó előnyökről rendelkezésre álló információk, illetve az, hogy a tagság ne csak kötelezettségekkel, hanem valódi, jövőben is hasznosuló lehetőségekkel járjon együtt. Önmagában az tehát, hogy egy szakkollégium elit intézmény az egyetemen belül, még nem feltétlenül teszi vonzóvá vagy ismertté.

A szakkollégiumok döntő többsége deklaráltan elit intézmény, ahol a felvételinél fontos az előzetes teljesítmény,⁴⁵ újabban azonban szembeülni kell azzal, hogy utóbbi meglete már nem magától értetődő az egyetemre belépő hallgatói generációnál. Valójában – és erre a Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoport is eklatáns példa – *már a taggá válás érdekében is komoly toborzó tevékenységet kell folytatni*, sőt még a taggá válás előtt meg kell teremtenünk azokat a lehetőségeket, amelyekkel később a felvételi kritériumoknak megfelelhethet a hallgató. *A tehetséggondozás, illetve tehetség-felfedezés tehát már a szakkollégiumi taggá válás előtt kezdődik*. Erre – vagyis a tehetségazonosításra – viszont sok esetben az oktatói állomány nincs felkészülve. A felsőoktatás klasszikus szemléletében ugyanis a tehetségek felkutatása kevésbé volt jellemző az egyetemekre és inkább csak a lehetőségek felkínálá-

⁴⁴ Pusztai 2011: 270. Lásd továbbá Pusztai 2011: 196–204.

⁴⁵ Ceglédi–Tóbi–Harsányi 2016: 360. Lásd továbbá Demeter 2012: 63–66.

sa történt/történik meg. Ez a szemlélet ma már egyre inkább tarthatatlan és egyre inkább szükségessé válik a hallgatók bevonása (toborzása) a tehetséggondozó programokba.⁴⁶ A tehetséggondozásnak – pontosabban az azonosításnak – így az első évfolyamon el kell kezdődnie: A szakkollégiumról való értesülés, a felvételi követelményeknek való megfelelés – a kutatás elindulása, a téma kiválasztása, ami együttesen eredményezi a szakkollégiumi felvételi mellett döntést a hallgató részéről.⁴⁷ Még akkor is, ha elit intézményről van szó, – hiszen szakkollégium –, fontos, hogy a hallgatók ne negatív értelmű szelekciós folyamatként éljék meg a felvételt és olyan megközelíthető, elérhető csoport legyen, ahol a taggá válás tervezhető, kivitelezhető teljesítmények feltétele, ráadásul amely teljesítmények eléréséhez hozzásegítik őket. Nálunk is jellemző, hogy *a témavezető már akkor támogatja a hallgatót, amikor az még nem tag, sőt belépése a leendő témavezetővel való korábbi szakmai kapcsolatnak köszönhető. Sok esetben éppen azt látjuk, hogy a szakkollégiumi felvételre való felkészítés máris a tehetséggondozás része tanszékünk hallgatói esetében.*

Ahogy fentebb is utaltam rá, sokkal szerencsésebb, ha a tehetségazonosítás már a középiskolai években megtörténik, de a tehetségűtlévelhez hasonló megoldások a hazai középiskolák és felsőoktatási intézmények között még meg lehetőségen ritkák. A Debreceni Egyetem egyébként törekszik arra, hogy a tehetséges középiskolás diákokat a DE felé terelje (ennek legújabb, még formálódás alatt álló platformja a *Középiskolások Egyetemi Előkészítő Programja*), de ennek gyakorlatai karonként és egységenként is igen eltérő hatékonyságúak. Szakcsoportunk azonban e tekintetben is rendelkezik jó gyakorlattal, hiszen *jelenleg is több olyan tagunk van, akinek tehetségazonosítása és tehetséggondozása már középiskolás korukban megkezdődött (még hozzá egyetemi környezetben).*

Ahogy fentebb már szó volt róla, ezek a programok biztosíthatják a bevonódásnak azon platformjait, amelyek eredményeként csökkenthető a szak, illetve az egyetem elhagyása és elősegíthető a tudományos elköteleződés kialakítása, ezáltal a tudományos-szakmai utánpótlás biztosítása. *Fontos megérteni, hogy a hallgatók túlnyomó többsége még a tudományegyetemi szakokra sem tudományos ambíciókkal és motivációkkal érkezik. Ennek kialakítása az egyetem feladata,* kompenzálva a tömegesedés okozta hátrányokat ezen a téren. A tudományos műhelyként is működő szakcsoportokból összeálló szakkollégium léte tehát valójában az egyetem tudományos szerepvállalásához kapcsolódnak az utánpótlás-nevelés tekintetében.

⁴⁶ A tehetséggondozás különböző színterei a felsőoktatásban főként a tudományos diákköri munka, és a szakkollégiumi képzés. Bármely forma létrejötté inkább oktatói, mint hallgatói kezdeményezésére történik (Bodnár 2011: 44.), ugyanakkor épp a Hatvani Szakkollégium rendelkezik erős hallgatói kezdeményező-képességgel, és még ebben a kontextusban is kiemelkedik a Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoport. Ettől eltekintve a tehetséges hallgató azonosításában az oktató kiemelt szerepet tölt be, hiszen sok esetben ő irányítja hallgatóját a tehetséggondozó programok felé.

⁴⁷ Lásd részletesen Ceglédi–Tóbi–Harsányi 2016: 360.

Emellett azonban a felsőoktatási intézményeknek is elemi érdeke a tehetséggondozás, különösen olyan formái, amelyek képesek – vállalva a direkt megfogalmazás kockázatát – a képzési struktúra igencsak merev és olykor elavult jellegét kompenzálni, ezzel küzdve a hallgatók maradásáért. Arról van szó tehát, *hogy már nemcsak önmagában a felsőoktatási intézmény presztízsének növekedése érdekében, a rankingokban való előrejutásért működhet a tehetséggondozás, hanem egyes karok és szakok esetében a hallgatói létszám megtartásáért, a lemorzsolódás csökkentéséért is.*

A szakcsoportunkban a fenti célok egyszerre tudnak megvalósulni, méghozzá három fázisban:

(1) A szakcsoportban, kapcsolódva a Hatvani Szakkollégium legfontosabb törekvéséhez, szakorientált tudományos tehetséggondozás zajlik a témavezetők segítségével (az interdiszciplináris gondolkodás kialakítását a szakkollégiumi programok, előadássorozatok hivatottak biztosítani). Emellett a szakcsoportnak sikerül ellensúlyoznia a tehetségekkel való foglalkozást a felsőoktatásban igen jelentősen nehezítő tényezőt, a kétciklusú képzést:⁴⁸ hiszen szakcsoportunkban a BA, MA és PhD képzésben részt vevő hallgatók együtt dolgoznak, közösen szerveznek tudományos programokat, vesznek részt konferenciákon vagy szerveznek akár saját kutatásokat. Fontos ugyanis, hogy a szakcsoport tagjai – a szakkollégium keretrendszerébe illeszkedően – lehetőséget kapjanak arra, hogy több éves felkészülést követően elindíthassák *saját (!)* kutatási programjukat, akár saját kutatócsoportjukat. A hallgatóból kutatóvá érés, egyre autonómabb habitusra szert tevő személy karrierorientációjának egyik legszebb példája ez.

(2) Másrészt, szembesülve a bölcsész képzések jelenlegi helyzetével, különösen a vidéki egyetemeken, a kutatói kompetenciák kialakítása mellett a szakcsoport tevékenysége a bevonódás elősegítésén,⁴⁹ az élményorientált szakspecifikus környezet kialakításán keresztül a hallgatói létszám megtartásáról, a lemorzsolódás csökkentéséről is szól. E két tevékenység persze szorosan kapcsolódik össze, hiszen a pályán való megfelelés egyik kritériuma a pályához való erős kötődés, ennek a motivációnak a kialakulása pedig a pályára készülés időszakában meghatározó,⁵⁰ és ma már egyre inkább extrakurrikuláris formában lehet hatékony.

(3) Harmadrészt lényeges a szakcsoportban zajló tudásátadási folyamatok sokrétűsége is. A szakkollégiumok tartalmaznak egyirányú tudásátadást, de gyak-

⁴⁸ Lásd erről Koltói 2012: 15–16.

⁴⁹ A hallgatók akadémiai, felsőoktatási közösségbe való beágyazottsága alapján a szakcsoport tagjai az integrációs, kollegiális beágyazottságú hallgatók kategóriájába tartoznak. Pusztai Gabriella szerint „Az integrációs beágyazottságú kollegiális hallgatók között többségében vannak a tudásorientáltak, az akadémiai szereplőkben és a diákszervezetekben bízó hallgatók. Az intenzív önkéntes szervezeti beágyazottságú hallgatók aktívan bekapcsolódnak az integrációs kooperáció alapuló extrakurrikuláris tevékenységekbe, a szakkollégiumok és nagyon gyakran a vallásos ifjúsági körök életébe (41%).” Pusztai 2010: 184.

⁵⁰ Takács 2011: 72.

ran teremtenek olyan alkalmakat, amikor a hallgatók átadhatják saját tudásukat és ezzel részt vesznek a közös tudástermelésben.

„Az a tény, hogy minden tag megosztja saját tudását a többiekkel, mindenkinek kettős szerepet biztosít ezekben a tanulóközösségekben: valamilyen sajátos tudás forrásaivá, átadóivá és mások tudásának befogadóivá, értelmezőivé is válnak egyszerre. Ehhez a folyamatos interakciók elengedhetetlenek. „[...] Az egyes tagok tudásának sokféleségéből adódó megtermékenyítő erőt pedig nemcsak felismerik, hanem ki is használják ezek a közösségek.”⁵¹

A Hatvani István Szakkollégium Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoportja *tudásépítő közösség*. Tudatosan törekszünk egy olyan közösség megteremtésére és fenntartására, amelyben az egyén és a közösség dinamikus interakciójának hatására, tehát egy valid kommunikációs hálózatban jöjjön létre az új tudás.

A szakcsoport, mint *tanulói közösség* sajátossága, hogy a tagok saját kutatási témával rendelkeznek, egyúttal léteznek közös szakmai programok, feladatok is (például egy tájházban végzett leltározás, épületfelmérés stb.). Mindennek eredményeként a szakcsoportban egyrészt beszélhetünk az önálló tudásszerzés folyamatáról, amelyet minden tag a saját kutatási témáján belül valósít meg (a témavezető mentori támogatásával). A szakcsoport másik fontos sajátossága az információk csoporttagokkal (tanulótársakkal) való megosztása, amely a személyes információmenedzsment modelljén (Personal Knowledge Management – PKM)⁵² keresztül működhet. Ez teljes egészében megfeleltethető a tudományos kutatás módszertanához szükséges tudások, képességek, attitűdök elsajátításának, mint ahogyan magának a tudományos produktumnak a létrehozásának is. A modellben az egyén felkutatja a szükséges információkat, értékeli és rendszerezi azokat, elemzi, majd létrehozza saját változatát, amit prezentál a csoporttagoknak, majd publikál egy szélesebb szakmai közönségnek.⁵³

A Hatvani István Szakkollégium Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoportja *felfedező közösség*⁵⁴ is, amelyben a közösség alapja az együttműködés és a tudásmegosztás, amely szakmai bizalom kiépülésével együtt teremti meg a szakmai/tudományos fejlődés környezetét. Felfedező közösséggént megfeleltethető a hálózati tanulás azon modelljének, mely

⁵¹ Bordás–Ceglédi 2012: 16.

⁵² Jarcho 2012; Perjés–Héjja-Nagy (szerk.) é.n.: 44.

⁵³ Perjés–Héjja-Nagy (szerk.) é.n.: 44–45.

⁵⁴ A felfedező közösségben zajló tanítási és tanulási folyamatok három alappillére a szociális jelenlét, a kognitív jelenlét és a tanári (mentori) jelenlét. Lásd részletesen Dorner–Konyha 2015; Perjés–Héjja-Nagy (szerk.) é.n.: 30–37.

„az együttműködés során kialakuló tudásépítő interakciók segítségével írja le a közös gondolkodás és problémamegoldás folyamatainak összességét.”⁵⁵

A mentor egy felfedező közösségben egyrésztől instruktor (konkrét tevékenységek és beavatkozások végrehajtója, kezdeményezője, hiszen ő látja a szakmai célt és az ahhoz vezető utat), másrészt facilitátor szerepben van, tehát a csoporttagok interakcióbeli aktivitását segíti elő. A tanulóközösség tudásépítést támogató interakcióit segíteni, olykor vezetni kell.⁵⁶ Egyúttal pedig – ez a harmadik szerepe – tervező, szervező szerepe is van, működési kereteket határoz meg, egyfajta szabályozó funkciót is ellát. Szakcsoportunkban azonban ez utóbbi szerepet megosztja a szakcsoportvezetővel, sőt jelentős mértékben inkább utóbbi feladata.⁵⁷ *A mentor feladata itt mindösszesen annyi, hogy a mentorált szakmai fejlődését, tudományos karrierjének első lépéseit támogassa, talán egyfajta modellnyújtás révén, hiszen tekintély-személy és referenciaminta, akivel könnyen lehet azonosulni.* Kiindulva abból az alapállásból, miszerint a mentor szakmailag tapasztaltabb, mint a mentorált, így szakmai fejlődéséhez is támogatást tud nyújtani.⁵⁸ A mentor itt egyfajta tanácsadói szerepben van. Az együttműködő szerepben a mentor kooperál a mentorálttal, együtt készítenek elő feladatokat. A mentorálás dinamikus, eseményekkel teli, nem lineáris kapcsolat és nem egy zárt fejlődési út.⁵⁹ Emellett csoportmentorálás is zajlik, ahol a témavezető sok esetben több fiataalt is mentorál, ezen kívül magát a szakcsoportot, mint közösséget is mentorálják. Fontos, hogy mindezzel együtt a kortárs-mentorálás is megvalósul, hiszen a szakcsoport vezetője olyan hallgató, aki erre szakmai tapasztalata folytán már képes. Az egyéni és a csoportos mentorálás ki is egészíti egymást, hiszen utóbbi a felkészítő konferenciáinkon, vagyis a belső szimpóziumainkon valósul meg.

Olyan tanulóközösség szerveződött tehát, ahol a tudás bizonyos formái több személy közreműködésével jön létre, illetve kerül átadásra (Néprajzi Tanaszék Kortárs Szabadegyeteme), illetve ahol a közösséget egyaránt jellemzik az egyéni és közös tevékenységek.⁶⁰

⁵⁵ Dorner–Konyha 2015: 158.

⁵⁶ Perjés–Héjja-Nagy (szerk.) é.n.: 35.

⁵⁷ Részletesen lásd erről Dorner–Konyha 2015; Perjés–Héjja-Nagy (szerk.) é.n.: 36.

⁵⁸ Perjés–Héjja-Nagy (szerk.) é.n.: 13.

⁵⁹ Perjés–Héjja-Nagy (szerk.) é.n.: 17.

⁶⁰ Perjés–Héjja-Nagy (szerk.) é.n.: 29.

Kitekintés

A fentiekben szó volt arról, hogy a tehetséggondozást végző intézmények egyszerre szolgálják a tudományos utánpótlás biztosítását és a hallgatói létszám megtartását, a lemorzsolódás csökkenését. Van ugyanakkor egy harmadik terület is, amelybe ezek az intézmények sikerrel kapcsolódhatnak be. Az egyetemek *harmadik missziós* tevékenységének megfogalmazásakor alapelv volt, hogy a tudásteremtés folyamatában bizonyos társadalmi igények is visszatükröződjenek, tehát egy adott közösség számára releváns, érdekes, hasznosítható, esetleg élményteremtő (épp a néprajzkutatás esetében: emlékezeti jellegű) tudás jön létre. Mindennek természetesen az akadémiai világ és a társadalom közötti kommunikáció szükségességének jegyében kell történnie.⁶¹ A *debreceni Néprajzi Tanszék* az „*elkötelezett egyetem*”⁶² modelljét követve próbálja tehetséggondozó tevékenységét disszeminációs célokra is fordítani. A Tanszék által életre hívott Kortárs Szabadegyetem tulajdonképpen a harmadik misszió⁶³ feladatait vállalja, amin keresztül a szakcsoport hallgatóit is ösztönzi a hasonló elköteleződésre. Ezzel a tehetséggondozó tevékenység igazán egyedi megoldása született meg a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén.

Van természetesen bőven tennivaló még: az online kurzusok elérhetővé tételétől kezdve a flipped classroomon át a VR technológia alkalmazásáig és a soft skilllek fejlesztését lehetővé tevő, ugyanakkor szakági ismereteket nyújtó oktatási módszer kialakításáig, amely kérdések megválaszolása állandó készségben tartja a Tanszék oktatóit.

Azonban korántsem oldottunk meg minden problémát, sőt! A tanulmány elején idézett kérdésre –

⁶¹ Vas 2012: 202.

⁶² „Az elkötelezett egyetem prioritása a helyi és regionális fókuszú oktatási és kutatási misszió, amely fejlesztő szerepet betöltve segíti elő a térség gazdaságfejlesztését és területi felzárkózását, valamint a közösség fokozott szolgálatát jelenti.” Sitku 2019: 88. Lásd még Gál 2016: 226–227.

⁶³ A harmadik misszió az egyetemek összetett felelősségvállalása, elköteleződés és aktív szerepvállalás a lokális és regionális közösségek fenntartható gazdasági, társadalmi és kulturális életében. Lásd Sitku 2019: 85; Gál 2016: 221. Részletesen lásd Hrubos (szerk.) 2012: 81–101. Lásd továbbá, különösen a második és harmadik generációs egyetem közötti átalakulásról Deés 2011: 56–58.

„Hogyan lehet felkelteni a fiatalok érdeklődését egy olyan tudomány felé, amelynek vizsgálati tárgya lényegében eltűnt, ezért maga is bizonytalan, útkeresésben van a tudományos és társadalmi szerepével kapcsolatban.”⁶⁴

– a fentiek csupán ideig-óráig működőképes megoldások. Hogyan képzelhető el a néprajztudomány a jövő építőköveként? Hol lesz a helye a (közel)jövőben kiépülő politikai, gazdasági és társadalmi rendszerben, egyáltalán a tudományok világában? Hogyan segíti – vagy akár érti meg – majd a feltehetően jelentősen megváltozó struktúrájú társadalmak működését? Mi lesz a vizsgálati tárgya egy-két évtized múlva és hogyan végződik a fent említett „útkeresése”? A kérdések tűnhetnek persze a túlságosan is messzi távolba mutatóknak, de nem lehet elfeledkezni arról, hogy *a majdani válaszkeresőket most képezzük az egyetemeken* (!), mégpedig épp a Z-generációt, a *világ első globális nemzedékét*.⁶⁵ Nemes Orsolya igen elgondolkodtató szavaival:

„Egyrészt meg kell határoznunk, hogy mitől maradnak a munkaerőpiacon aktív baby boomer, X, Y és Z generáció idősebb tagjai versenyképesek, és az oda bekerülő ifjú Z-knek és alfáknak hogyan lesz majd érdemes elkezdniük a pályafutásukat. A 2019-ben született alfa-k vizsont 2030-ban épphogy végeznek az általános iskola alsó tagozatával. 2050-ben már a harmincas éveiket tapossák, és feltehetőleg sokuknak lesz már családja. Sőt, 2100-ban még mindig csak nyolcvan körül lesznek. Talán még a 22. századot is megéri. Egy olyan világban kell majd megállniuk a helyüket, ahol a foglalkozások csaknem fele vagy eltűnik, vagy pedig gyökeresen átalakul, és tőzből hat jelenleg még óvodás korú gyerek olyan munkakörben fog dolgozni, amely ma még nem létezik. [...] jogosan merül fel a kérdés: pontosan *mit is kellene tanítanunk* (kiemelés tőlem – K.M.) a legkisebbeknek ahhoz, hogy boldoguljanak felnőttként.”⁶⁶

Mit is kellene tanítanunk tehát (néprajzból) és hogyan?

Nos, két évtizeddel ezelőtt az Y generáció oktatásával kapcsolatos elvárásokra,⁶⁷ és az ezek által támasztott kihívásokra nem igazán érkezett megoldás, illetve válasz. Van ugyanennyi ideje tudományunknak, hogy a következő két nemzedéket is válasz nélkül hagyja?

⁶⁴ Keményfi–Teperics–Bihari-Nagy–Kavacsánszki 2020: 545.

⁶⁵ Juhász 2017: 132; Ruzsa 2018: 151.

⁶⁶ Nemes 2019: 296–297.

⁶⁷ Többek között Ruzsa 2018: 150.

Irodalom

ALPÁR Donát – BARNAFÖLDI Gergely Gábor – DÉKÁNY Éva – KUBINYI Enikő – MÁTÉ Ágnes – MUNKÁCSY Balázs – NEUMANN Eszter – SOLYMOSI Katalin – TOLDI Gergely

- 2019 Fiatal kutatók Magyarországon – Felmérés a 45 év alatti kutatók helyzetéről. *Magyar Tudomány*. 180. 7. 1064–1077.

ÁDÁM Anetta

- 2012 A felsőoktatási módszertani váltás feltételei és akadályai. In Pusztai Gabriella – Fenyő Imre – Engler Ágnes (szerk.): *A tanárok tanárának lenni... Tanulmányok Szabó László Tamás 70. születésnapjára*. Debrecen: Debreceni Egyetem. 63–72.

ÁRVÁNÉ Ványi Georgina – KATONÁNÉ KOVÁCS Judit – POPOVICS Péter – GÁL Tímea

- 2017 A Z generáció felsőoktatással kapcsolatos motivációinak és elvárásainak vizsgálata. *International Journal of Engineering and Management Sciences (IJEMS)* Vol. 2. (2017). No. 4. file:///C:/Users/User/Downloads/arvane_Katonane_Popovics_Gal_-_A_Z_generacio_felsooktatassal_kapcsolatos_motivacioinak_es_elvarasainak_vizsgalata.PDF.pdf [utolsó látogatás: 2023. 07. 17.]

BALOGH László

- 2009 A Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Programja 2001-től napjainkig. *Educatio*. XVIII. 174–187.

BODNÁR Gabriella

- 2011 A tehetséges fiatalok menedzselése a felsőoktatási intézményekben. In Bodnár Gabriella – Takács Ildikó – Balogh Ákos: *Tehetségmenedzsmen a felsőoktatásban*. Budapest: Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége. 9–50.

BORDÁS Andrea – Ceglédi Tímea

- 2012 A debreceni szakkollégiumok mint a tudásmegosztó és a tudástermelő tanulóközösségek színterei. In Duda Ágnes Réka – Kovács Klára – Márkus Zsuzsanna – Nyüsti Szilvia – Sörös Anett (szerk.): *Egyetemi életbelyzések. Ifjúságszociológiai tanulmányok II.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 9–52.

CEGLÉDI Tímea – BORDÁS Andrea – KARDOS Katalin

- 2016 Egyről a kettőre vagy nulláról a háromra? Szakkollégiumok intézményi hatása. In Pusztai Gabriella – Bocsi Veronika – Ceglédi Tímea (szerk.): *A felsőoktatás (hozzáadott) értéke. Közlemések az intézményi hozzájárulás empirikus megragadásához*. Nagyvárad – Budapest: Partium

CEGLÉDI Tímea – FÓNAI Mihály – GYÓRBÍRÓ András

- 2012 Tehetséggondozás és társadalmi kohézió – Tehetséggondozó intézmények a Debreceni Egyetemen és a Partiumi Keresztény Egyetemen. *Pedagogia Online*. 2012. October. 1–37. file:///C:/Users/User/Downloads/Tehetseggondozas_es_tarsadalmi_kohezio_T%20(2).pdf [utolsó látogatás: 2023. 03. 27.]

CEGLÉDI Tímea – TÓBI István – HARSÁNYI Szabolcs Gergő

- 2016 Reziliens hallgatók és szakkollégiumi felvételi szelekció. *Educatio*. 2016. 3. 359–371.

DEÉS Szilvia

- 2011 A harmadik generációs egyetem. *Felsőoktatási műhely*. 5. 2. 53–64.

DEMETER Endre

- 2012 Szakkollégiumok, a tehetség közege. *Felsőoktatási műhely*. 6. 4. 53–72.

DORNER Helga – KONYHA Rita

- 2015 Esettanulmány alapú online kollaboratív tudásépítés vizsgálata – a tudás-építő interakciók kapcsolatrendszere az elégedettséggel és az eredményességgel. *Magyar Pedagógia*. 115. 3. 157–181.

GÁL Tímea – ÁRVÁNNÉ VÁNYI Georgina

- 2018 Hogyan tanul a Z generáció? *Gradus*. 5. 66–73. http://real.mtak.hu/109722/1/2018_1_ART_004_Gal.pdf [utolsó látogatás: 2023. 07. 17.]

GÁL Zoltán

- 2016 Egyetem és város. *Educatio*. 25. 2. 220–233.

HRUBOS Ildikó

- 2021 A 21. század egyeteme – A száz évre szánt téma sorsa 15 év elteltével. *Educatio* 30. 3. 428–437.

HRUBOS Ildikó (szerk.)

- 2012 Elefántcsonttoronyból világítótorony. A felsőoktatási intézmények misszióinak bővülése, átalakulása. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem

JARCHE, Harold

- 2012 *Seek Sense Share*. https://jarche.com/wp-content/uploads/2012/09/seek_sense_share.pdf (A letöltés dátuma: 2023. 03. 01.)

JUHÁSZ Csilla

- 2017 Z generációs hallgatók felsőoktatási motivációjának vizsgálata. *Közép-európai Közlemények*. 10. 2. 131–141.

KARDOS Katalin

- 2014 Felsőoktatási szakkollégiumok és hallgatóságuk – Egy országos szakkollégiumi kutatás másodelemzésének tapasztalatai. In Pusztai Gabriella – Lukács Ágnes (szerk.): *Közösségteremtők. Tisztelegés a magyar vallásszociológusok nagy nemzedéke előtt*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 173–194.

KÁLMÁN Orsolya – KOLTÓI Lilla

- 2013 Hazai oktatási-fejlesztési tapasztalatok – szakértői kerekasztal-beszélgetés. *Felsőoktatási műhely*. 7. 2. 23–38.

KEMÉNYFI Róbert – TEPERICS Károly – BIHARI-NAGY Éva – KAVECSÁNSZKI Máté

- 2020 A felsőfokú néprajzi és kulturális antropológus képzés helyzete. In Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs (szerk.). *Számvetés és tervezés. A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században*. Budapest: L'Harmattan. 499–552.

KOLTÓI Lilla

- 2012 Tehetséggondozás a felsőoktatásban. *Felsőoktatási műhely*. 6. 4. 15–26.
2014 Hallgatók társas és tanulmányi integrációjának hatása a szakmai szocializációjukra. *Felsőoktatási műhely*. 8. 3. 53–66.

KOVÁCS László

- 2014 Felsőoktatás-módszertani kihívások itt és most. In Dr. Mészáros Attila (szerk.): *A felsőoktatás tudományos, módszertani és munkaerőpiaci kihívásai a XXI. században*. Győr: Széchenyi István Egyetem. 161–166.

LUKOVICS Miklós – ZUTI Bence

- 2015 *A „negyedik generációs” egyetemek szerepe a tudásbázisban. Tudásteremtés és -alkalmazás a modern társadalomban*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Tudásmenedzsment Kutatóközpont. 188–197.

NEMES Orsolya

- 2019 *Generációs mítoszok. Hogyan készüljünk fel a jövő kihívásaira?* Budapest: HVG Kiadó Zrt.

NÉMETH Brigitta – MUNKÁCSY Balázs – VIDA Zsófia Viktória – FRÖHLICH Georgina – HATVANI István Gábor – TÓTH György – SOLYMOSI Katalin – MÁTÉ Ágnes – LŐRINCZ László – LENGYEL Balázs

- 2022 *A fiatalok helyzete az akadémiai pályán. Az FKA 2021-ben készült felmérésen eredményei*. Budapest: Fiatal Kutatók Akadémiája. https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2022/FKK2021.pdf [Utolsó látogatás: 2023. 07. 15.]

PERJÉES István – HÉJJA-NAGY Katalin (szerk.)

- É.n. *Tanulástámogatás a felsőoktatásban. Online mentorálási kézikönyv*. Képzőktől képzőknek I. É.n. Eger: Eszterházy Károly Egyetem

PUSZTAI Gabriella

- 2010 *Kollegiális kezek a felsőoktatásban. Az értelmező közösség hatása a hallgatói pályafutásra*. Akadémiai doktori értekezés. http://real-d.mtak.hu/455/4/dc_43_10_doktori_mu-1.pdf [A letöltés dátuma: 2023. 03. 01.]
- 2011 *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig. Hallgatói értelmező közösségek a felsőoktatásban*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- 2014 „Nem biztos csak a kétes a szememnek...” Hallgatói eredményességi koncepciók és mutatók a felsőoktatás-kutatásban. In Nagy Péter Tibor – Veroszta Zsuzsa (szerk.): *A felsőoktatás kutatása*. Budapest: Gondolat. file:///C:/Users/User/Downloads/Pusztai_2015_Nembiztos.pdf [2023. 04. 09.]
- 2018 Egy hatékony tényező a lemorzsolódás mérséklésére. In Pusztai Gabriella – Szigeti Fruzsina (szerk.): *Lemorzsolódás és perzisztencia a felsőoktatásban*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 109–127.

REISINGER Adrienn – HOMOR Nikolett

- 2014 Mennyire vonzó a tudományos élet a felsőoktatási hallgatók számára? – Fókuszban a Széchenyi István egyetem hallgatói. In Dr. Mészáros Attila (szerk.): *A felsőoktatás tudományos, módszertani és munkaerőpiaci kihívásai a XXI. században*. Győr: Széchenyi István Egyetem. 117–134.

RUZSA Csaba Roland

- 2018 „Z” generáció fő jellemzői és a várható munkerő-piaci kihívások. *Közép-európai Közlemények*. 11. 3. 149–157.

SIMÁNDI Szilvia

- 2016 *Fiatal és felnőtt hallgatók a felsőoktatásban. A felsőoktatás módszertani vetületei és kihívásai*. Eger: Líceum Kiadó

SITKU Krisztina

- 2019 Vidéki egyetemek harmadik missziós tevékenysége: a társadalmi tudásmegosztás hatásai. *Iskolakultúra*. 29. 8. 83–100.

TAKÁCS Ildikó

- 2011 Pályaorientáció, a karriertanácsadás lehetőségei a felsőfokú intézményekben. In Bodnár Gabriella – Takács Ildikó – Balogh Ákos: *Tehetségmenedzsment a felsőoktatásban*. Budapest: Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége. 51–88.

TEICHLER, Ulrich

- 2013 Oktatás és kutatás: egy bonyolult kapcsolat. In *Felsőoktatási műhely*. 7. 1. 39–52.

VAS Zsófia

- 2012 Tudásalapú gazdaság és társadalom kiteljesedése: A Triple Helix továbbgondolása – a Quadruple és Quintuple Helix. In Rechnitzer János – Rácz Szilárd (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. Győr: Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság. 198–206.

VEROSZTA Zsuzsanna

- 2011 A tömegoktatás elitképzésének értékei. *Felsőoktatási műhely*. 5. 2. 65–74.

INTERNETES FORRÁSOK

2011. évi CCIV. Törvény a nemzeti felsőoktatásról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100204.tv> [utolsó látogatás ideje: 2023. 05. 15.]
- Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Program. <https://detep.unideb.hu/> [utolsó látogatás ideje: 2023. 07. 22.]

Máté Kavcsánszki

TALENT MANAGEMENT IN ETHNOGRAPHY WITHIN THE ENVIRONMENT OF HIGHER EDUCATION: DEBRECEN'S MODEL IN 2023

The teaching and research staff working in programs within the field of humanities are definitely aware of the difficulties that, depending on the changes in the number of students enrolled, might exert a significant influence on the higher education training programs in individual academic disciplines and, consequently, on the overall future of the professions concerned with respect to the supply of young generations of academics. The difficulties that are caused by the amount of student enrolment, which are typical of a group of liberal arts or humanities programs, as well as the changing student competences and needs, are interrelated at several points, thus resulting in a system of talent management that requires a uniquely complex approach in higher education, involving the issues of recruitment, drop-out reduction and ensuring the availability of academic succession. Therefore, the following question arises: how can students already enrolled in the ethnography department be retained, for example, for the master's program in ethnography and, with the help of some of these students, how can the academic

succession be also ensured, that is to say, by arousing their interest in doctoral training? The Department of Ethnography of the University of Debrecen operates three important platforms related to talent management for students committed to academic careers. 1) In Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Program [Talent Support Program of the University of Debrecen] (DETEP), the teachers of our department also undertake the supervision of students majoring in ethnography (and sometimes in other fields of humanities). 2) There is an independent ethnographic group within the program called DE Hatvani István Szakkollégium [Hatvani István College for Advanced Studies at the University of Debrecen]. The third form represents an independent departmental initiative, named DE Néprajzi Tanszék Kortárs Szabadegyeteme [verbatim: Free University of Contemporary Studies at the Department of Ethnography of the University of Debrecen], which, with the active involvement of our students, offers a chance to share the latest ethnographic and museological body of knowledge as well as the most recent research findings in a popular educational environment outside the university. In my study, I wish to present the extracurricular, partially talent management related, activities available at the level of higher education of ethnography in Debrecen.

Módszertani tanulságok az intézményesült örökségátadási dinamikában

BIHARI NAGY ÉVA

A 21. századi dinamikus változás (a globalizáció, az információs technológia, internet, munkaerő-piaci kihívások stb.) és az azokra adott iskolai válaszok (kompetenciafejlesztés, interaktivitás, differenciálás és a kooperatív tanulás stb.) igénylik a gyakorlati módszerek minél több dimenzióban történő bemutatását.¹ A 21. század elejétől a digitális és virtuális világban egyre jobban tetten érhető ez a korreláció. A tanárképzésben egyre fontosabbá válik az a feladat, hogy a digitális nemzedéket tanítók, tanárok a naponta eléjük kerülő új kihívásokra megfelelő metodikával rendelkezzenek. S ez az állandó változásra való felkészülés ambivalens a viszonylag statikus képet mutató, de a kontinuitást képviselő tradicionális intézményekben.²

Olyan gyorsan változik a világ, hogy nem is tudjuk milyen jövőre kellene felkészíteni a diákokat és hogy ebben a felgyorsult világban milyen szerepe van és hol kap helyet a hagyomány (szellemi és tárgyi kulturális örökségünk). Az is fontos, hogy tisztán lássuk, mi a helyzet a tanulókkal, akiket fel kellene készíteni: mert a változó világgal együtt változik az új nemzedék is. Nagyon sok gyerek ma már egyáltalán nem úgy „működik”, mint ahogy egy egészen más körülmények között felnövő előző korosztály működött.³

¹ A tanulmány az NKFI K 143711 OTKA számú pályázat keretében és támogatásával készült.

² Ollé 2006: 11.

³ Beszélgetés Gyarmati Évával https://multikult.transindex.ro/?cikk=29178&8222a_teljes_oktatasnak_at_kell_allnia_kulturakellene_valtanunk_hiszen_korulottunk_megvaltozott_a_vilag8221&fbclid=IwAR2b73UJT0_IH7VH0raCoXoAgaFtQCryYudBCuF4fQaQsK2qy0R_FF0dA64 (A letöltés dátuma: 2021. 09. 13.)

Az örökségfenntartó tényezők, illetve az hogy egy hagyomány átadásra kerül-e vagy sem alapvetően két tényező befolyásolja:⁴

1. a hagyományt, milyen könnyű egyik nemzedékről a másikra átvinni, megjegyezni és visszaadni;
2. mennyire van rá törekvés és hajlandóság a hagyomány megtartására.

Öt nagy alapvezető kérdéskör köré tudjuk az elmúlt évtizedek problematikáját sűríteni:

1. Hogyan és milyen formában, milyen módon lehet és egyáltalán kell-e az életmód reprezentációjának modelljeit tanítani az iskolákban?
2. Milyen formában jelenik meg a hagyományátadás (hon- és népismeret) az általános nevelési és oktatási intézményekben?
3. Milyen tudásátadási/keletkezési módszerek alakultak ki a hagyományrekonstrukcióval kapcsolatban?
4. Milyen eljárásmóddal történik a kulturális adaptáció a mindenkori oktatási rendszerekben?
5. Milyen lehetséges eszközei vannak a hagyomány folytatásának a megváltozott világban?

Miért is aktuálisak ezek a kérdések? Közismert tény, hogy a hagyomány átadásának régi formái helyett ma a közoktatás a közvetítő (médiüm).⁵ Ahhoz, hogy a hagyományok eljussanak a következő nemzedékekhez olyan embereknek kell közvetíteni az átadást, akik kognitív és motivációs vonzerővel bírnak. Ha a hagyományrekonstrukció tetszik az új generációnak, akkor módot fog találni arra, hogy memorizálja és megértse, még akkor is, ha az életkörülményük már merőben eltérőek. Úgy gondolom, hogy ellenkező esetben nem adják tovább és nem őrzik meg a hagyományt még akkor sem, ha az könnyen adaptálható lenne. Az örökségfenntartó erőnél talán nagyobb szerep jut az *átvitel minőségének*, mint annak, hogy az intézményesült hagyományátadás keretében mekkora tartalmat (mennyiséget) adjunk át.⁶

Az 1990-es évek elején formálódott a felismerés – és egyben vált lehetővé –, hogy a közoktatás keretein belül kell tanítani a népi hagyományok tudásanyagát. Ezt azonban nem fedi le egyetlen egy tantárgy. Még akkor is így van, ha örvende-

⁴ Kenesei 2018: 17. https://mersz.hu/hivatkozas/m452anyt2_194 (A letöltés dátuma: 2023. 12. 04.)

⁵ *Magyar Hírlap* 2016. augusztus 26. https://www.magyarhirlap.hu/kultura/Nepmuveszeti_iskolak_kiallitasa_a_Vigadoban (A letöltés dátuma: 2023. 12. 04.)

⁶ Kenesei 2018: 17–46. https://mersz.hu/hivatkozas/m452anyt2_194 (A letöltés dátuma: 2023. 12. 04.)

tes tény hogy az 1995-ös első Nemzeti Alaptantervben már megjelenik (és azóta folyamatos a jelenlét) a hon- és népismeret önálló tantárgyként.

A pedagógusképzésben főleg a tananyag átadására készítik fel a pedagógusokat, a meglévő tudáskészlet átadására helyeződik a hangsúly. Ez a tény a hon- és népismeret tanárképzésben is erősen jelen van, hiszen a tanárjelöltek nem vagy csak részben találkoztak azokkal a szokáscselekményekkel, amelyeket tovább kell/kellene adniuk. Roppant nagy mennyiségű információátadás (örökségrekonstrukció és identitásreprezentáció) jelenik meg a köznevelésben. Ez a körülmény határozza meg azt, hogy továbbra is célként fogalmazódik meg egy olyan szemlélet kialakítása, mely arra helyezi a hangsúlyt, hogy a következő generáció átlássa a dolgok összefüggéseit és életkörülményeihez (az információs társadalom, virtuális környezet kihívásaihoz) alakítva alkalmazni tudja azok eredményeit.

Minden generáció számára új kihívás, hogy a következő nemzedéknek új módszerekkel, megfelelően adja tovább az adott korszak örökségfenntartó kultúrkincsét. Azokat a normákat, szabályokat, melyek az emberi életvitel megőrzéséhez szükségesek. Így kialakul az a jól (időnként akadozva, rosszul) működő intézményrendszer, amellyel biztosítja a történelem során felhalmozott tudást, tapasztalat közvetítését az egymást követő nemzedékeknek.⁷

A 21. század és a kibontakozó „tudásalapú, tudástermelő társadalom”⁸ működése alapvető változásokat indított el, mely új kihívások elé állította az oktatás világát és a hagyományokhoz fűződő kapcsolatot, viszonyulást. A *tudáskonstruálás* a 21. században változatos forrásokra támaszkodva, nagy szervezeti diverzitással és hálózatos összekapcsoltsággal jellemezhető környezetben történik (interdiszciplináris és problémaalapú megközelítés).

A felsőoktatási intézmények mellett működő gyakorló és bázisiskolákban lehet jól érzékelni, hogy lassan de biztosan beszivárognak az új technikák a közoktatási intézmények falai közé.⁹ Egyre több helyen tetten érhető, hogy a tanításról a hangsúly a tanulásra, illetve a tanulás szervezésére tevődött át. Ebben a folyamatban a legfontosabb megjelenési tényező a tanulási motiváció létrehozása, ehhez pedig a tanár-diák megfelelő együttműködése szükséges. Vagyis az életkori sajátosságokhoz, a lokális környezethez igazodva, a személyiségjegyek ismeretével kidolgozott feladatokhoz igazított hatékony módszerek szükségesek. Tudni kell azonban azt, hogy

⁷ Baksa 2019: 29–33. https://www.buzaszem.hu/files/fejleszto_pedagogia_-egesz.pdf (A letöltés dátuma: 2023. 12. 04.)

⁸ Horváth H.–Pálvölgyi É. n.: 11.

⁹ Idevonatkozóan statisztikai adatokkal, térképekkel ellátva a magyar felsőoktatás regionális tagoltságának jellemzői – háttérrel a néprajz, kulturális antropológia és a hon- és népismeret tanárképzésről lásd Keményfi et al 2020a.

„a hagyományos egyetemi felépítés diszciplináris alapon strukturálódik és a benne működő erők hatására e szaktudományos tagozódás csak egyre erősebb lesz”¹⁰

– írja Horváth H. Attila.

A megváltozott tanítási-tanulási környezet magaután vonja a felsőoktatásban (óvodapedagógus, tanító- és tanárképzésben) bekövetkező lassú strukturális változást¹¹ és a szakmódszertan súlypontjának megerősödését, melyben megjelenik az IKT-s eszközök használatától a virtuális osztályteremen keresztül a VR lehetőségekig. A digitális oktatás feltétele a technológia mellett egyfajta pedagógiai módszertani váltás is.¹²

Az örökségcsézési folyamat, a hagyományátadás intézményesülésében, az oktatás minősége és eredményessége segítheti elő az ország kulturális értékeinek megőrzését és az egyéni adaptív sikereket, valamint a szakmai fejlődés elérését is. A múlt, a kulturális értékek öröklő hagyása hatalmas kihívás. Azok a pedagógusok, akik ennek a folyamatnak a részesei nagy próbatétellel állnak szemben. A 21. századi társadalmi kihívások (az oktatás minden területén megmutatkozik) rohamos fejlődésére és a változásra olyan fejlesztésekkel kell időben reagálni, melyek az elkövetkező generációkat megfelelő készségekkel, problémamegoldó képességgel és kompetenciával ruházzák fel.

A *mai ember* életútja nagyon egyenetlen, sokszor egymáshoz nem kapcsolódó, egymáshoz nem illő történelmi folyamatokon át vezet.

„Az iskolai rendszerben is megfigyelhető ez a töredezettség: sokszor témájukban egymástól idegen tanórák követik egymást pl.: irodalomóra után fizika, majd történelem.”¹³

Ezekben a szaggatott élethelyzetekben, az örökségrekonstrukció és az identitásreprezentáció intézményesült átadása során arra kell törekedni, hogy az ismeretek pontosan, precízen kerüljenek a tanulók elé. Csak úgy tudják könnyen megjegyezni és csak így van esélye annak, hogy kognitív hatás mellett motiváció és emóció alakuljon ki az örökségelemekhez. A digitális segédanyagok a hon- és népismeret tanítása során felhívják a figyelmet az interneten sikeresen terjedő hagyományrekonstrukciókra. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a hagyomány tar-

¹⁰ Horváth H.–Pálvölgyi É. n.: 16. A szerző Drótos Györgyöt idézi. Drótos 2009.

¹¹ Lásd a néprajztudomány jövőképeiről és benne a hon- és népismeret tanárképzésről bővebben Keményfi et al 2020b.

¹² Bővebben Sárkány 2019. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-koznevelas/digitalis-oktatasi-ter> (A letöltés dátuma: 2023. 12. 04.)

¹³ Platthy–Poór É.n.: 2. https://vizualiskultura.elte.hu/sites/default/files/basic_page_file/platthy-poor_az_archetipusokra_epulo_nepmuveszet_alkoto_modu_feldolgozasa_a_vizualis_nevelesben-2.pdf (A letöltés dátuma: 2023. 12. 04.)

talma átadásra, bevésődésre került. Az interneten sikeres elemek inkább csak esetlegesen továbbküldésre kerülnek egyfajta érzelmi töltéssel.

A hon- és népismeret tantárgynál jelentősen követhető az a tendencia, hogy a tanároknak maguknak kell „szabadon” (a Nat, a kerettanterv, KLIK utasítása alapján, az iskolai pedagógiai program meghatározásai szerint) az adott osztály képességéhez mérten tantervet (tanmenetet) írni és tanítási eszközöket választani. Ez pedig egyáltalán nem könnyű feladat. Nehéz a megadott keretek mellett, a lehetőségeket figyelembe véve tanulóközpontú rendszert működtetni e tantárgy keretein belül, amely mögött folyamatosan jelen van az innovációra való törekvés.

Nem új gondolat, de meghatározó, hogy a múlt iránti érdeklődés, az értékek meghatározása és továbbadása a tanítási, tanulási folyamat minőségében akkor javul a legnyilvánvalóbban, ha a gyakorlat és az elmélet egymás mellett jelenik meg, egymást segítve kiegészíti a tudásátadást.¹⁴ A hagyományátadás oktatása során is megfigyelhető, hogy a tanulók a „szövegek dominanciája helyett előnyben részesítik a multimédiát”.¹⁵ A legfontosabb kapcsolódási pontok a hon- és népismeret (néprajz) és a technológia között érvek és ellenérvek:¹⁶

Az infokommunikációs technológia (IKT) és néprajz előnyei:

- interaktív (+ az előreugró digitális ablakok, szövegek, képek, videók, hangok képesek az azonnali visszacsatolásra);¹⁷
- sokcsatornás (több érzékszervre is hat + a különféle tanulási stílusú tanulójú osztályban előnyös);¹⁸
- együttműködést támogató (tanuló + eszköz + tanár pl.: projektmunka, kisfilm készítése, google-dokumentum, prezentáció stb.);
- kommunikációt támogató (webes alkalmazások ismerete – digitális oktatás);
- a konstruktivista tanulást segíti

„a konstruktivista tanulásmélet lényege éppen abban rejlik, hogy a világról alkotott tudás nem a kívülről jövő, objektív világ tükörképe, hanem egyéni konstrukció. Vagyis a tanulás nem a mások által már feldolgozott ismeretek mechanikus elsajátítását jelenti, hanem saját konstrukciót, a belső világkép kiépítést. A tudást minden tanuló magának építi fel, miközben másokkal együttműködve tevékenyen dolgozik”.¹⁹

¹⁴ Vö. Ginnis 2018: 21.

¹⁵ Tóth-Mózer 2013. idézi Fegyverneki 2016: 15.

¹⁶ Bővebben a néprajz és az internet kapcsolódási pontjairól Rab Árpád írásaiban találunk még vonatkozó irodalmat. Rab 2007.

¹⁷ Bővebben Forgó 2001; Fegyverneki 2016.

¹⁸ Lásd még Papp-Danka 2013.

¹⁹ Nahalka 1998; Fegyverneki 2016: 12.

- a módszertani kultúra hatékony eszköze (az örökségesítési folyamat korszerű és újszerű eleme);
- önálló tevékenységre motivál (érdekessé, színessé teszi a tanórát; a motiváció fenntartásra érdemes új alkalmazásokat megismerni és alkalmazni).

Az infokommunikációs technológia (IKT) és néprajz hátrányai:

- időigényes (a tanulást, tanítást segítő eszközök, gépek);
- technikai akadályok (sok esetben angol nyelvű);
- előfordulhat, hogy az eszközök különböző okok miatt nem működnek a tanteremben;
- egészségre ható hatása (gyakran érkezik visszajelzés, hogy ha több órán is a tanárok multimédiális prezentációt használnak, a tanulók, diákok arról jegyzetelnek a folyamatos kivetítő nézése, majd a gyors váltás a közeli füzetlapra való írás fejfást eredményez).

Tapasztalható hogy az örökségesítési folyamat intézményesülése mentén elengedhetetlen a multimédiás eszközök használata, azokkal való tanítási-tanulási folyamatot, az élményszerűséget és az érthetőséget fokozza. Miért is van szükség erre:

- „az iskolai nyelvnek és kommunikációnak kapcsolódnia kell a család és a közösségi nyelv és kommunikációs struktúráihoz,
- az iskola körén túl terjedő társadalmi, gazdasági, politikai, történelmi tényezők szabják meg annak a kereteit, ami a tanteremben megjelenik,
- a tantervnek a tanulók élete szempontjából relevánsnak kell lennie.”²⁰

A digitális környezet miatt változik az információfeldolgozás vagyis a diákok tanulási stílusa. Sárkány Kinga öt pontban fogalmazza meg a jelenséget:

1. „egyre felületesebben olvasnak, ugyanakkor párhuzamosan több feladatot is képesek elvégezni (multitasking);
2. gyorsan dolgoznak, de a válaszokat és a visszajelzést is azonnal igénylik;
3. a kíváncsiság vezérli őket a böngészésben, keresésben, szívesen utánanéznék az őket érdeklő információknak;
4. szívesen foglalkoznak képi, videó- és hangalapú anyagokkal, mint tisztán szövegekkel;
5. profi szinten használják a szociális média biztosította kommunikációs lehetőségeket.”²¹

²⁰ Fegyverneki 2016: 15.

²¹ Sárkány 2019. (Új köznevelés 3-4. szám)

A hon- és népismeret tananyagtartalomban fontos kiaknázni az érzelmeket aktiváló grafikai elemeket, mely aktiválhatja a pozitív emóciót a hagyománykonstrukcióval kapcsolatban, valamint elindít egyfajta tanulási motivációt és lendületet ad a megértéshez az örökségfenntartó gyakorlatban.

Fegyverneki Gergő megfogalmazása szerint:

„A kultúraazonos pedagógia olyan konstruktivista szemléletű pedagógia, amely nagyban épít a tanulók iskolán kívüli, informális szokásaira és előzetes tudására. [...] A mai tanulók pedig [...] szívesen és otthonosan mozognak az online térben, amely egyre nagyobb szerepet tölt be az életükben.”²²

Egyetérthetünk a megfogalmazásával és a 2020/2021-es tanév rávilágított arra, hogy mennyire fontos a „kultúraazonos pedagógiát” a digitális kultúrára is kiterjeszteni.²³

A múlt oktatásával foglalkozó örökségátadóknak tisztában kell lenniük azzal a ténnyel, hogy a digitális környezetben tevékenykedő diákok tanulási és ismeretszerzési szokásai megváltoztak. Ez a megváltozott környezet indokolja bevezetni, alkalmazni valamint minél szélesebb körben terjeszteni a korszerű tanulásszervezési eljárásokat, módszertani innovációt és a digitális alapú jó gyakorlatokat.²⁴ Az elmúlt 5 év tapasztalata (covid-következmény), hogy a hon- és népismeret tanítása kapcsán is dominánsan megnőtt azoknak a tanároknak a száma, akiket inspirál/inspirált az online tanítás (Hashtag.school, Moodle, e-learning, Jitsi, Discord, WhatsApp, Google classroom, Microsoft Teams, online/virtuális osztályterem,²⁵ kahoot, socrative, quizlet, menimeter, WordArt stb.) a különböző platformoktól a feladatbankokig.

Azt is érdemes kiemelni, hogy a játékosítás (gamification) módszerei egyáltalán nem kötődnek az online oktatáshoz. Az oktatási dokumentumok, valamint a megváltozott tanulási környezet és tanulói generáció igénye hívta életre ezeket. A digitális platformok alkalmazása mellett a kompetencialapú (a diákok sajátossága-

²² Fegyverneki 2016: 15.

²³ Bővebben Fegyverneki 2016: 15.

²⁴ Fegyverneki szerint a kultúraazonos pedagógia és a digitális kultúra összeolvasásából rajzódik ki a digitáliskultúra-azonos pedagógia (digitálisan alkalmazkodó, adaptív pedagógia). Fegyverneki 2016: 16.

²⁵ Online (virtuális) osztályterem fogalma: A virtuális környezet fogalmába beletartozik a virtuális tér, a virtuális „én”, a virtuális közösség, virtuális kommunikáció, virtuális interakció, virtuális kompetenciák. Előnye, hogy virtuálisan együtt lehetünk bárkivel, csökken a térbeli távolság jelentősége. Az oktatásban különböző közösségi oldalakat használhatunk, melyeknek elsődleges célja a tanítási-tanulási folyamat hatékonyabbá tétele. <http://oktataskepzes.tka.hu/hu/online-virtualis-tantrem> (letöltés: 2021.08.14.) Bővebben a fogalomról és használhatóságáról <https://education.microsoft.com/hu-hu/course/009d02f0/0> (letöltés: 2021.08.14.)

it, képességeit figyelembe vevő), egyéni, páros, csoportos projekt módszerek szintén fontossá váltak a hagyományrekonstrukcióval kapcsolatban.²⁶

A mai fiatalokat, akik pár másodperces Tik-tok videókra szocializálódnak, egyre nehezebb a hagyományos keretek között motiválni, valamint a múlt életformáit értelmező alkalmazásban tanórai keretek között bemutatni. Az infokommunikációs eszközök alkalmazása, a digitális kompetencia fejlesztése a tanárképzésben is elvárás. A lexikális tudás a tanítási-tanulási folyamatban átértékelődött. A digitális eszközök használata a diákok, tanárok, szülők körében is általános igény. De a modern technika még mindig csak egy eszköz a mai oktatásban, az értő elemzéshez, az ok-okozati összefüggések feltárásához még mindig szükséges a jól képzett tanár, pedagógus.

A 20. század végén a régi kultúrák – így a magyar népi műveltség is új megvilágításba kerültek. A régi megközelítések és vizsgálatok mellett a mai ember új szempontok szerint kezdi értékelni őket.²⁷ Igaz, hogy már nem tér vissza az a sajtó társadalmi viszony, amely létrehozta ezen értékeket, ez azonban nem jelenti azt, hogy a kortárs világ kereti közt ne lenne létjogosultsága. Ahhoz hogy az örökségfenntartó gyakorlatok jól működjenek fontos, hogy az „örökséget”, a hagyományt minden korosztály számára láthatóvá, hozzáférhetővé kell tenni. Fontos tény az is, hogy a hagyománynak „fogaszthatóvá” kell válni az új nemzedék számára is. Vagyis fel kell keltenie a reprodukálásra és a használatra vonatkozó igényt maga körül.²⁸

Irodalom

BAKSA Brigitta

2019 A népművészet fejlesztő hatása az oktatásban és a nevelésben. *Fejlesztő Pedagógia. Pedagógiai szakfolyóirat*. Népművészet a nevelésben. 30. évf. 4-6. 29–33. https://www.buzaszem.hu/files/fejleszto_pedagogia_-egesz.pdf (A letöltés dátuma: 2023. 12. 04.)

²⁶ Lásd például a projekt módszer és a kulturális örökségelemek közvetítésében német nemzetiségi példán Marinka Melinda írását. Marinka 2022: 89–106. Hasonló megközelítéssel az online felületek és az örökségátadásról. Marinka 2020: 197–219.

²⁷ Lásd például a táncfolklorisztikával, táncantropológiával Kavecsánszki Máté írásait. Kavecsánszki 2015, 2022; Kovács 2021.

²⁸ Kenesei 2018. 17–46. https://mersz.hu/hivatkozas/m452anyt2_ (A letöltés dátuma: 2023. 12. 04.)

BORECZKY Ágnes

- 2000 Kultúraazonos pedagógia. A differenciáláson innen és túl. *Új Pedagógiai Szemle*. 50. 7–8. 81–92. (<http://epa.niif.hu/00000/00035/00040/2000-07-ta-Boreczky-Kulturaazonos.html> letöltés: 2019.08.30.)

DRÓTOS György

- 2009 Integrált szakmai és gazdasági felelősség a felsőoktatási intézményekben – Az oktatási programigazgatói modell. In Drótos György – Kovács Gergely (szerk.): *Felsőoktatás-menedzsment*. Budapest: AULA Kiadó 109–122.

FEGYVERNEKI Gergő

- 2016 *IKT-s ötlettár. Gyorstalpaló digitális kultúra-azonos pedagógiából kezdőknek és haladóknak*. Budapest: Neteducatio Kft.

FORGÓ Sándor

- 2001 A multimediális oktatóprogramok minőségének szerepe a médiakompetenciák kialakításában. *Új Pedagógiai Szemle* 51. évf. 7-8. <http://bit.ly/2ajs8ud> (A letöltés dátuma: 2019. 08. 30.)

GINNIS, Paul

- 2018 *Tanítási és tanulási receptkönyv*. Az izgalmas és élvezetes tanulás eszközei. Pécs: Alexandra Kiadó

HORVÁTH H. Attila – PÁLVÖLGYI Krisztián

- é. n. Együttműködések támogatása a pedagógusképzésben – a kötetben tárgyalt fejlesztés tágabb kontextusa. In Horváth H. Attila – Pálvölgyi Krisztián – Bodnár Éva – Sass Judit (szerk.): *A tanárképzés jövőjéről*. Átívelések. II. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. 11–20.

KAVECSÁNSZKI Máté

- 2015 *Tánc és közösség*. Studia Folkloristica et Ethnographica 59. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
- 2022 Hagyományos és új megközelítések a magyar néptánc kutatásban. In Bihari Nagy Éva (szerk.): *Tánc – Tananyag – Módszer*. Módszertani jegyzet. Tradíció és Edukáció 2. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. 9–33.

KEMÉNYFI Róbert – KAVECSÁNSZKI Máté – TEPERICS Károly – BIHARI

NAGY Éva

- 2020a A magyar felsőoktatás regionális tagoltságának jellemzői – háttérrel. In Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs (szerk.): *Számvetés és tervezés: A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézet. 499–552.

KEMÉNYFI Róbert – BIHARI NAGY Éva – KAVECSÁNSZKI Máté

- 2020b Néprajz a Debreceni Egyetemen. In Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs (szerk.): *Számvetés és tervezés: A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézet. 553–561.

KENESEI István

- 2018 A kreativitás mint a nyelvészet kognitív fordulatának kulcseleme. In Pléh Csaba (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*. XXV. A kognitív szempont a nyelv pszichológiájában. Budapest: Akadémiai Kiadó. 17–46.

KOVÁCS Henrik

- 2021 *A néptánc társadalmi funkcióváltozásai. A néptánc szerepének vizsgálata a 20-21. század revival közegében.* Studia Folkloristica et Ethnographica 84. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék – MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport

MARINKA Melinda

- 2020 Online felületek az örökségelemek néprajzi feltárásában és ismeretátadásában. In Nagy Molnár Miklós – Körösparti Péter (szerk.) *Történelmi és néprajzi örökségek az ókortól napjainkig: Virtuális múzeumok, internetes adattárak, gyűjtemények és használatuk lehetőségei.* Karcag: Györffy István Nagykun Múzeum. 197–219.
- 2022 Projekt módszerrel a német nemzetiségi kulturális örökségelemek közvetítésében. In Bihari Nagy Éva (szerk.): *Tánc – Tananyag – Módszer.* Módszertani jegyzet. Tradíció és Edukáció 2. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. 89–105.

MOLNÁR György

- 2008 Az IKT-val támogatott tanulási környezet követelményei és fejlesztési lehetőségei. In Benedek András (szerk.): *Digitális pedagógia. Tanulás IKT környezetben.* Budapest: Typotex

NAHALKA István

- 1998 A tanulás. In Falus Iván (szerk.): *Didaktika. Elméleti alapok a tanulóhoz.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

OLLÉ János (szerk.)

- 2011 *III. Oktatás-Informatikai Konferencia Tanulmánykötet.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó

OLLÉ János – SZIVÁK Judit

- 2006 *Mód-Szer-Tár. Módszertani tanulságok gyakorlati kézikönyve pedagógusoknak.* Budapest: OKKER Kiadó

PAPP-DANKA Adrienn

- 2013 Tanulás és tanulásmódszertan az információs társadalomban. In Ollé János – Papp-Danka Adrienn – Lévai Dóra – Tóth-Mózer Szilvia – Virányi Anita (szerk.): *Oktatásinformatikai módszerek. Tanítás és tanulás az információs társadalomban.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó

PLATTHY István – POÓR Anna

- é. n. *Az örök visszatérők az archetípusok. A népművészet alkotó módú továbbélése a vizuális nevelésben.* https://vizualiskultura.elte.hu/sites/default/files/basic_page_file/platthy-poor_az_archetipusokra_epulo_nepmuveszet_alkoto_modu_feldolgozasa_a_vizualis_nevelesben-2.pdf (A letöltés dátuma: 2023. 12. 04.)

RAB Árpád

- 2007 Digitális kultúra. A digitalizált és a digitális platformon létrejött kultúra. In Pintér Róbert (szerk.): *Az információs társadalom.* 182–200. Budapest: Gondolat Kiadó. <http://bit.ly/1gX5Mev> (A letöltés dátuma: 2019. 08. 30.)

SÁRKÁNY Kinga

- 2019 Digitális oktatási tér. *Új köznevelés.* 3–4. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-kozneveles/digitalis-oktatasi-ter> (A letöltés dátuma: 2023. 12. 04.)

TÓTH-MÓZER Szilvia

- 2013 A gyermekkép az információs társadalomban. In Ollé János – Papp-Danka Adrienn – Lévai Dóra – Tóth-Mózer Szilvia – Virányi Anita (szerk.): *Okta-tásinformatikai módszerek. Tanítás és tanulás az információs társadalomban*. Buda-pest: ELTE Eötvös Kiadó

Éva Bihari Nagy

METHODOLOGICAL LESSONS IN THE DYNAMICS OF INSTITUTION-BASED HERITAGE TRANSMISSION

What methods of knowledge transfer/creation have developed in relation to tradition reconstruction? What procedure is used for cultural adaptation in educational systems at all times? For each generation, it is a challenge to properly transmit the patrimonial cultural treasures of the given era to the next generation by using new ways and methods. This effort concerns the norms and rules required for maintaining, protecting and preserving the human ways of life. This activity has been well served for centuries by teaching, which incorporated the activities of teachers/families and students. In teacher training, teachers are mostly prepared for the delivery of the teaching material in the curriculum, rather than for the development of thinking, problem-solving and the challenges of the new and transformed digital environment. The emphasis is chiefly on transferring the existing knowledge set. Why should a student know everything? For what reason and purpose will it be good for him/her? An enormous amount of information transfer (including heritage reconstruction and identity representation) seems to appear in public education even today. The goal continues to remain the same: to develop an approach that emphasizes that the members of the next generation should understand the context of things and be able to apply their results adapted to their own living conditions (i.e., to the challenges of the information society and the virtual environment). What are the opportunities and problems that are identified in heritage preservation practices?

Topográfiai ismeretekre irányuló vizsgálat debreceni alapfokú oktatási példákon keresztül

LUPFER-JUHÁSZ ESZTER

Kutatásom a térbeliség és a topográfiai ismeretek vizsgálatára épül. A felmérést indokolta, hogy a hon- és népismeret tanegységben a tájakkal és a topográfiai ismeretekkel kapcsolatos tartalmak gyakran a földrajzi sajátosságok, a népi jellegzetességek tájformáló szerepének bemutatásában, illetve térképi illusztrációkban nyilvánulnak meg.¹ A hon- és népismeret tantárgyhoz készült tankönyvben lévő kartográfia specifikus, a közvetített tudástartalmak egyfajta illusztrációjaként jelenik meg, melyek között nagy számban találunk Kárpát-medence léptékűeket,² például a nemzetiségekkel, a néprajzi nagytájakkal kapcsolatosan. A hon- és népismeret oktatásban a néprajzi tájak és térképek által közvetített tudástartalmak kulcsfontosságúak. Eszerint felmerült a kérdés, hogy a hon- és népismeretet tanuló diákok mit gondolnak és tudnak a tájról, ezenfelül tudják-e használni a térképeket, el tudják-e helyezni vaktérképen a magyarországi és néprajzi nagytájakat.

A válaszokat keresve, debreceni, alapfokú oktatási intézményekben, hon- és népismeretet tanuló diákok között végeztem felmérést azzal a céllal, hogy megismerjem a tájjal, néprajzi tájakkal kapcsolatos ismereteiket, kiemelten a térképek használatát.

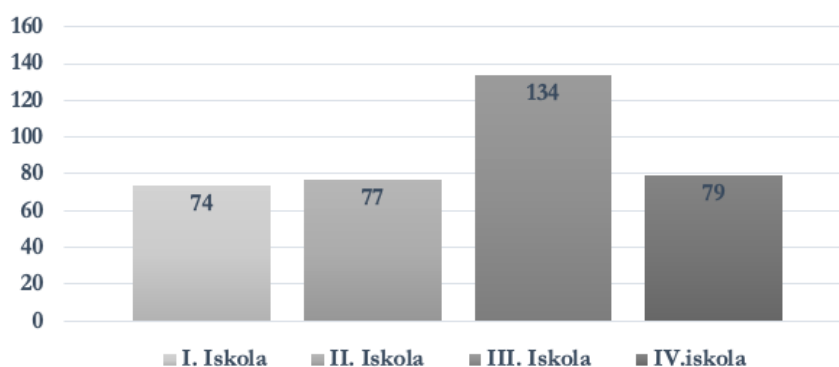
¹ A tanulmány az NKFI K 143711 OTKA számú pályázat keretében és támogatásával a HUN-REN-DE Néprajzi Kutatócsoport programjában készült. Az írás az *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* c. folyóirat 25. évfolyamában (2023) megjelent angol nyelvű cikk átdolgozott változata.

² Ez azt jelenti, hogy nem a mai országhatárokat veszi alapul, sokkal inkább a Kárpát-medence egységessége kerül előtérbe. A Szülőföldünk című tankönyv topográfiai ismereteit lásd még: Juhasz–Teperics 2022.

Adatfelvétel

MINTAVÉTEL ELVE, MINTA KIJELÖLÉS

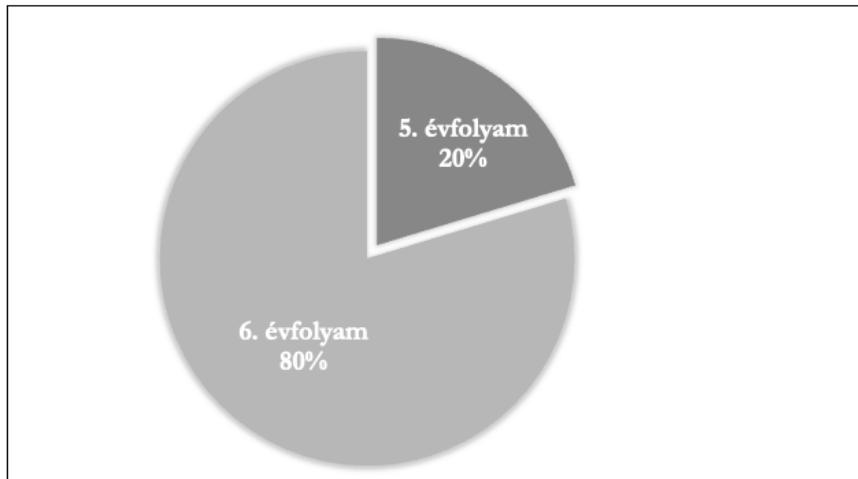
Az alapfokú oktatási intézményekben végzett vizsgálatot a kérdőív módszerrel készítettem 2021–2022. tanév második félévében. Az alkalmazott mintavételi stratégia nem az évfolyamok kiválasztására, hanem a hon- és népismeret tantárgy tanítására koncentrált.³ A célcsoport kijelölésének lényegi feltétele a hon- és népismereti tanóra és alapfokú oktatási intézmény Debrecenben. A csoportos mintavétel alapján 364 tanuló vett részt a felmérésben. A vizsgálatba bevont iskolák között állami, egyházi és egyetemi fenntartású is volt. Az iskolákat az anonimitás érdekében, I. iskola, II. iskola, III. iskola és IV. iskola névvel illetem a továbbiakban.

1. ábra: A résztvevők száma intézményenként. (forrás: saját készítés)

Habár a célcsoport kiválasztásában nem a korosztály volt a mérvadó, ennek ellenére a tantárgy oktatása két évfolyamra koncentrált. Oka, a 2020-as Nemzeti alaptanterv és Kerettanterv javaslatában keresendő, ugyanis a hon- és népismeret tantárgyat 5–8. évfolyam bármelyikén taníthatják, viszont 6. évfolyamra ajánlja a Kerettanterv. Így nem meglepő, hogy a kiválasztott iskolák közül háromban 6. évfolyamon, egyben 5. évfolyamon oktatták a tantárgyat. A tanulók létszáma a 6. évfolyamok összesítése alapján 290 fő, az 5. évfolyamos tanulók száma 74 fő (1. ábra). A vizsgált iskolák osztályainak létszáma alapján a hon- és népismeret oktatása a 6. évfolyamban gyakoribb (2. ábra).

³ Vö. Sántha 2017: 162.

2. ábra: Az empiriában résztvevők évfolyam alapján való aránya.
(forrás: saját készítés)

ALKALMAZOTT MÓDSZER ÉS AZ ADATFELDOLGOZÁS

A kérdőív tematikailag a táj értelmezésére összpontosít. Strukturálisan három feladattípusra bontható: gondolattérkép, párosító és topográfiai feladat. A kérdőívet papíron, önkéntesen és anonim módon töltötték ki a diákok. Öt darab kérdésből állt, melyek közül három a térképen való tájékozódást is mért.⁴

A nyílt végű kérdés adatelemzéséhez a MAXQDA programot alkalmaztam. A szoftverrel átláthatóbban, strukturáltabban és pontosabban tudtam kvalitatív adatelemzés alá vonni a kérdőív aktuális részét. Az adatfeldolgozást kombinált logikai eljárással végeztem a szövegelemző programmal. A kombinált logikai eljárás deduktív és induktív, vagyis a vizsgálat kevés főkérdésszerrel kezdődik, az elemzés során viszont további alkódok induktív módon történő kialakítására került sor. Így a vizsgálatot megelőzően egy kódlistát állítottam össze, melyben a főkérdőket az előzetes tanulmányaikra alapozva határoztam meg. A főkérdőkhöz társítottam azokat az alkódokat, melyek jelentésükben összetartoztak. A válaszok elemzése során szükségesnek tartottam az intrakódolást, vagyis az újrakódolást, mely névpontosítást és újabb főkategóriák létrehozását jelentette. A főkérdőkhöz társított alkódokat, a tartalomelemző szoftver segítségével in-vivo kódolással

⁴ A rövid felmérést a korosztály, valamint a kitöltési időtartam is indokolta. Mivel a mérés a hon- és népismeret tanórán történt, így hosszabb kérdőív kitöltésére nem lett volna idő a heti egy tanórán, az aktuális tananyag megismertetése mellett.

csoportosítottam.⁵ A számítógéppel támogatott kvalitatív adatelemzés folyamatában a kódokat kategóriákba strukturáltam. A nyílt végű kérdésre érkező válaszok mellett a térképes feladatok eredményeit szintén kódoltam. A kódolt elemeket Excel táblázat alkalmazásával átláthatóan kezeltem és elemeztem. Jelen vizsgálatra, az adatelemzés megközelítési módjai közül a kvalitatív adatok kvantitatív elemzése jellemző.⁶

Eredmények

A mérésekből származó információk jelentik az eredményeket, melyeket a kérdőív feladatainak sorrendjében ismertetek. Így kitértek a gondolattérkép, a párosító és a topográfiai feladatok bemutatására és a kérdésekre adott válaszok bemutatására.

GONDOLATTÉRKÉP

A kérdőív első feladatában arra kértem a válaszadókat, hogy írjanak le néhány meghatározást a *táj* szóval kapcsolatban. Nem határoztam meg, hogy milyen témakörök kapcsán értelmezzék és jellemezzék a tájat, ezáltal létrejött a kérdőív egyetlen nyitott végű kérdése, melyben a tanulók a saját szavaikkal fejezheték ki ismeretüket. Ennek köszönhetően értékes kvalitatív információkat szolgáltatottak a kérdőív további kvantitatív adataihoz.⁷ A feladatra érkezett kifejezéseket tematikus kódolással, a MAXQDA szövegelemző szoftver segítségével elemeztem. A vizsgálatot a főképek meghatározásával kezdtem, így előzetesen a közös kódlista kialakításában az alábbi fő- és alkategóriákat alakítottam ki:

- környezeti elemek
- tájalkotó tényezők
- égtájak
- táj: néprajzi tájak, táj szinonimák.

A szövegkorpuszok elemzését, kvalitatív módon, fő- és alkódok függvényében végeztem. Habár a fő- és alkategóriákat az újrakódolás esetében is megtartottam a nagyon hasonló témakörök miatt, ennek ellenére szükségessé vált újabb kategóriák hozzáadása, köszönhetően a sokrétű és sokszínű tanulói válaszoknak.

⁵ „Ez azt jelenti, hogy az adatállományban található elem lesz a kód neve is, azaz az elemet kijelölve, az in-vivo gombot megnyomva a kódot is létrehozuk egyszerre.” Juhász 2019: 57.

⁶ Sántha 2015: 19.

⁷ Sántha 2021: 108.

Az intrakódolás során az előzetes négy darab főkategóriához még hat darabot csatoltam, ezáltal a főkategóriák száma tízre nőtt. Az újrakódolás által az alábbi fő- és alkategóriák jöttek létre:

- környezeti elemek: levegő, víz
- tájalkotó tényezők: felszíni formák, növényzet, élővilág, színek
- égtájak: tájékozódási eszközök
- táj: tájseb, táj hierarchia, tájszólás, néprajzi tájak, táj szinonimák
- országok
- érzések/érzékelések
- tevékenységek
- hagyomány
- vizuális élmények
- egyéb

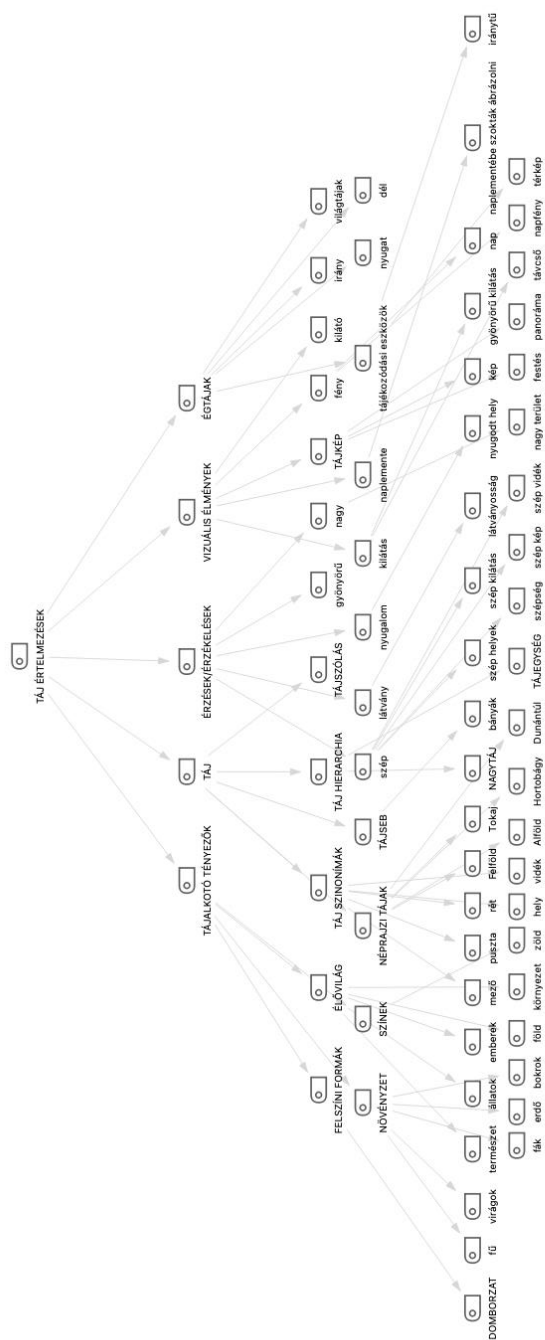
A tanulók által leírt meghatározásokat a MAXQDA szoftverrel lehetőség volt az azonos kódok előfordulásának számát és gyakoriságát is nyomon követni. Így a kvantitatív adatokat a kódolás során már kvalitatív adatokká formáltam.

A kódolást kézi művelettel végeztem, az adatállományt vizsgálva kijelöltem a kódolandó elemet, majd az előre létrehozott főkéódokhoz csatoltam. A kézi kódolás mellett még az in-vivo kódolást⁸ is alkalmaztam azoknál az elemeknél, amelyek egyik főkategóriába sem fértek bele. Ebből adódóan alakítottam ki az *egyéb* kategóriát.⁹

Az újrakódolás során a 3. ábrán látható kapcsolati rendszer alakult ki, habár az ábra nem a teljes méretét mutatja a kódok hierarchiarendszerének, viszont jól tükrözi a fő- és alkódok hierarchiáját és kapcsolódását.

⁸ Juhász 2019: 57.

⁹ Az említett kategóriába sokféle, változatos meghatározás került, például egzotikusság, szívesség, szó, nemzet, csakra, ősz, szünet, vonat, újjászületés, messzelét stb.

3. ábra. A főkérdések és alkérdések kapcsolati hálójának részlete.
(forrás: MAXQDA 2022 szoftver)

Válaszok számokban

A kódokat érdekesnek találtam a mennyiségi és tartalmi bemutatásra is. A táj fogalommal kapcsolatos tanulói gondolatokból szám szerint 1456 analizált szó alakult ki, melyek valójában a tartalmi azonosság miatt 326 kódolt egységet jelentenek. A szavak gyakoriságának számáról a szövegelemző szoftverben is található egy összefoglaló táblázat, melyben a legtöbbször említett kifejezések csökkenő sorrendben és kategóriákhoz sorolva láthatók. A szavak megjelenésének számai alapján, 174 olyan kifejezés található az összesítésben, melyek a 364 darab kérdőívben csak egyszer jelentek meg. Ezzel szemben a legtöbb említés a *hegy*, *hegyek*, *hegység* kifejezések kapcsán volt, melyek minden osztály kérdőívében feltűntek, az összes kód 38,37%-át jelentve, 125 említéssel.

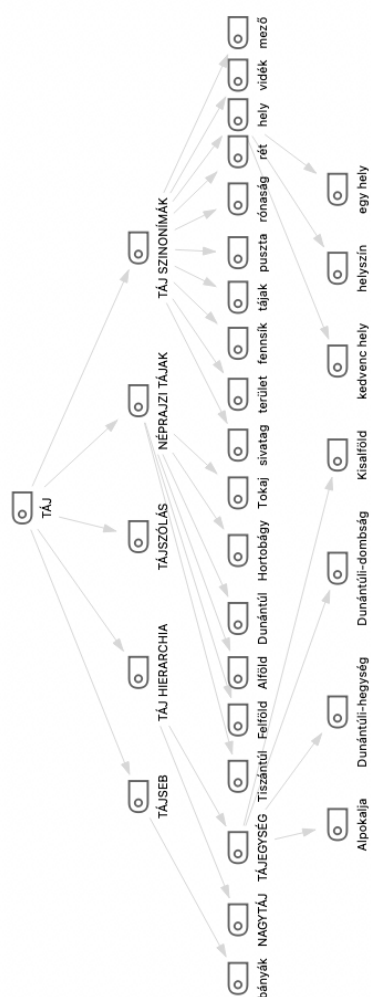
Válaszok tartalmi vizsgálata

A tájjal kapcsolatos leírások mennyiségi mutatói mellett a válaszok tartalmi vizsgálatára is kitérek, a sokrétű tanulói táj értelmezések miatt. A válaszok első áttekintése után tartalmi szempontok figyelembevétele miatt volt szükség az újrakódolásra, vagyis a kategóriák újraértelmezésére. A tíz kategória már sejteti a témaköröket, melyek a táj értelmezéséhez kapcsolódva többféle megközelítéseket tartalmaznak. Először az etnográfiahoz szorosan kötődő hagyomány kategóriát emelem ki, mely témakörhöz mindegyik iskola vizsgált osztályaiból érkezett válasz. Bár konkrét hagyomány kiemelése elmaradt, helyette általánosabb megfogalmazásokat olvashatunk, úgymint különféle hagyományok, különféle népi szokások, népszokások. A néprajzi tartalmakhoz sorolhatók a néprajzi tájakkal összefüggő válaszok, melyekben gyakoriak voltak az Alföld, Felföld és Hortobágy tájak említései.

A kategóriák közül legtöbb alkalommal a tájalkotó tényezők, a táj szinonimák, az érzések/érzékelések kifejezések jelennek meg. A tájleírásokra hasonlító válaszok a táj jellemzésére utalnak, hiszen a tájon tapasztalható, megfigyelhető jellegzetességekre térnek ki.

A tájalkotó tényezők, vagyis a felszíni formák, a növényzet, az élővilág és a színek hangsúlyos részét jelentették a válaszoknak. A táj szinonimáit, mint a mező, vidék, hely, puszta kifejezéseket is olvashatjuk. A vízzel kapcsolatos fogalmak, úgymint a folyó, hó, patak, tenger, tó, vízesés, vízszint szintén a táj képi leírásához tartoznak. A tájjellemzők leírása ebben a korosztályban, földrajzi ismeret-

tek nélkül, főleg a vizualizációra és az érzelmekre épül.¹⁰ Következésképp a táj fogalom esetében legtöbb alkalommal a vizuális élmények, érzelmek megidézésével és a környezeti elemek különféle fajtáival is találkozhatunk.¹¹ A táj további tartalmi értelmezésében jellemző az etnicizált és földrajzi tartalom.

4. ábra: A táj főkategóriához tartozó alkategóriák és a kódok részlete.
(forrás: MAXQDA szoftver)

¹⁰ Az oktatásban a tájat holisztikusan közelítik és tipikusságát összességében ragadják meg. A környezet- és természetismeret órákon a táj szépségével, az érzelmükkel és gondolatuk megfogalmazásával, a tájharmóniát keresik a tanulók. Makádi 2020: 36.

¹¹ Tokaji 2010: 87.

Erőteljes a válaszokban a társadalom és a természet kapcsolatának a tájszólás, a tájsebek, hagyományok, élővilág kategóriák általi megjelenítése. A megélt táj szerepe és hatása érzékelhető a tanulói válaszok túlnyomó részében. A kifejezés helyi értelmezései mellett a nem lokális táji jellemzők is nagyszámban megjelennek, például a hegyek, tenger, sivatag, vulkán kifejezésekben (4. ábra). Ugyancsak a társadalom és természet viszonyához csatolandó az országhatárok szerepe. Az államok területi elhelyezkedése is jelenthet egyfajta tájformálást, mely a tanulói táj értelmezések között egyaránt feltűnik. Így nem meglepő, hogy a kérdőív válaszai között többször feltűntek konkrét megnevezéssel Magyarország, Ausztria, Horvátország, Japán, valamint az ország/országok kifejezések is.

Az újrakódolás után alakítottam ki a tevékenységek kategóriát – melyet az ide kapcsolódó gyakori válaszok is indokoltak –, melyhez a táj használatára utaló cselekvések közül a kirándulás, utazás, nyaralás kifejezéseket, mint a tájjal kapcsolatos értelmezéseket csatoltam.

Az „*Írd le, hogy mi jut eszedbe a táj szóról!*” felszólításra nemcsak a táj fogalomhoz számukra kötődő szavakat, hanem mondatokat, minőségjelzős szerkezeteket is írtak. Ennek köszönhetően a kódok közül kiemelkednek a többnyire minőségjelzős szerkezetek, úgymint gyönyörű kilátás, szép kilátás, szép vidék, szép virágok. Ugyanakkor a szabadság érzése, tájékozódási eszközök, természeti jelenség kifejezések típusai egyaránt feltűntek a kérdésekre adott válaszokban.

PÁROSÍTÓ FELADAT

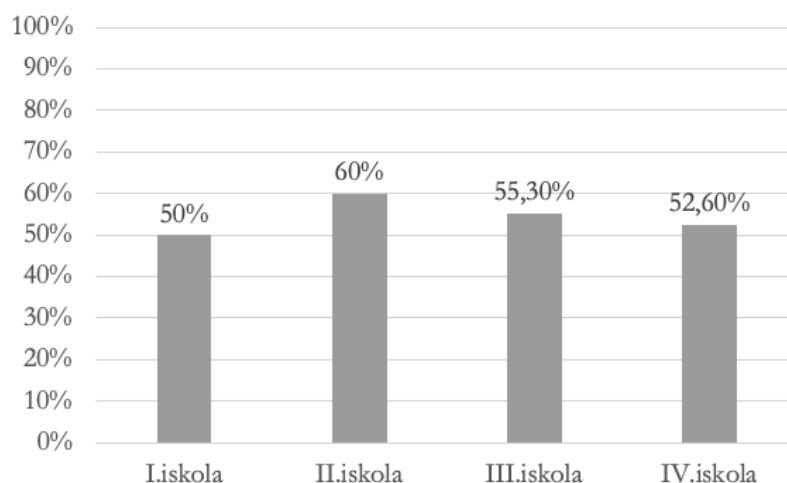
A párosító feladat térkép nélkül, tájegységek és nagytájak kapcsolatára, területi helyére épült. A feladatban – a korosztály, az előzetes ismeretek és a hon- és népismeret tantárgy tartalma alapján – a felsorolt tájegységek (Hajdúság¹², Balaton-felvidék, Kalotaszeg, Gömör) és nagytájak (Alföld, Dunántúl, Erdély, Fel-föld) helyes párosítását kértem.¹³ Az adott kérdéssel már tényleges tudást mértem, mely egyaránt kapcsolódott a tájhierarchiaszint értelmezéséhez.¹⁴ A tájhierarchiaszint értelmezés, pontosabban a tájak egymásban foglaltságának érzékeltetése a hon- és népismeret tanterv, tananyag fontos része, így a kérdőívben külön feladatot építettem erre az ismeretre. A pontos megoldás megkövetelte a

¹² Kiemelten lényegesnek tartottam Hajdúság tájegység feltűntetését, tekintettel a megkérdezettek lakóhelyére.

¹³ A felmérésbe csak olyan tájegységek kerültek, amelyek a hon- és népismeret tananyagban szintén gyakoriak.

¹⁴ Az oktatásban nem hangsúlyos a hierarchiaszint megnevezése, csak a tájak egymásban foglaltságának érzékeltetése. Makádi 2020: 42.

tájak hierarchiarendszerének olyan ismeretét, mely a nagytájak és tájegységek viszonyára utalt.

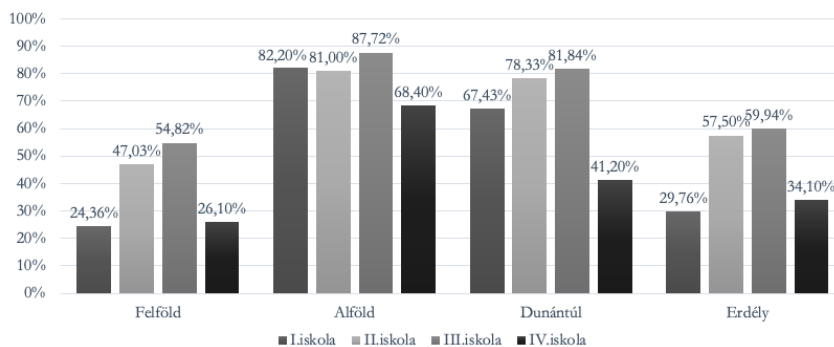

5. ábra: A párosító feladatra érkezett helyes válaszok százalékos aránya iskolák alapján.

A néprajzi tájak hierarchiájának ismeretét bemutató grafikonon iskolák alapján összesített értékeket tüntettem fel (5. ábra). A mérésben résztvevő iskolákhoz 50% feletti eredmény társítható. A legkevesebb hibaszámú megoldás a II. iskola tanulóihoz köthető, a pontos válaszaik száma százalékos összegzésben 60%. Az I., III. és IV. iskola osztályai esetében magasabb a hibaszám az adott feladattal kapcsolatosan (5. ábra). A négy nagytáj és tájegységek hierarchiáját egységenként, iskolai összesítésben a 6. ábrán mutatom be.

Néhány példát kiemelek a párosítással kapcsolatosan. Először is az Alföld – Hajdúság hierarchiaszintek összetartozásának ismeretét, hiszen a legtöbb helyes válasz ebben a párosításban született. Annak ellenére, hogy a mérésben résztvevők mindegyike Hajdúsághoz tartozó városban és intézményben él és tanul, több tanuló nem tudta helyesen megoldani a nagytáj és tájegység kapcsolatát.

A grafikonon látható értékek egyértelműen jelzik, mely nagytáj esetében okozott nagyobb problémát a helyes párosítás. Jellemző volt Erdély és Felföld néprajzi nagytájak és ezáltal Kalotaszeg és Gömör tájegységek területi elhelyezkedésének felcserélése (6. ábra). A két nagytáj eredményeit összevetve elmondható, hogy Felföld és Gömör párosítása jelentette a legtöbb helytelen választ.

6. ábra: A párosító feladatban szereplő nagytájak ismerete iskolák alapján.
(forrás: saját készítés)

TÉRKÉPEK

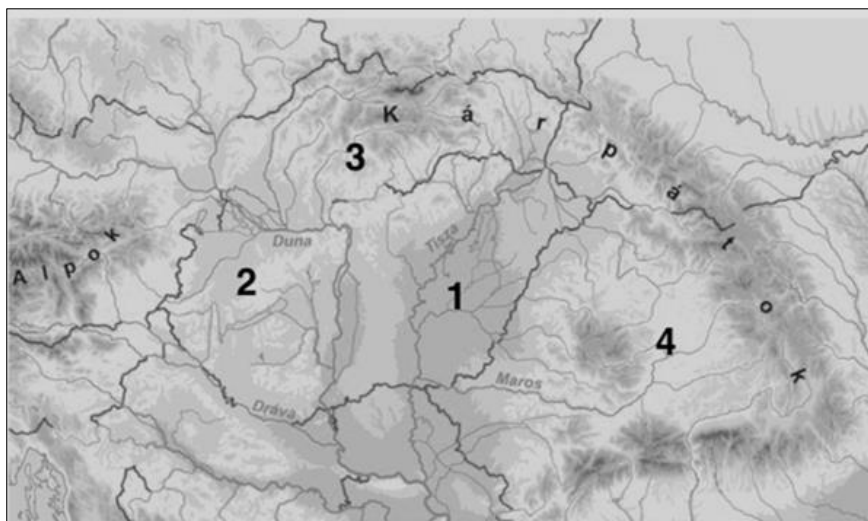
A kérdőív topográfiai ismeretekre irányuló kérdéseire már térképes illusztráció is tartozott. A tájak térképeken való elhelyezésének megismerése kihagyhatatlan, főleg azért, mert a hon- és népismeret tantárgy tananyagának jelentős része a néprajzi nagytájakra épül. Ebből adódóan a vizsgálatban néprajzi, magyarországi nagytájakkal és a szomszédos országokkal kapcsolatos térképi tájékozódást vizsgáltam. A megjelenített térképek – a határokat, a vízrajzot, az Alpok magashegység és a Kárpátok hegylánc megnevezését is láttatták – használatával lehetett a megadott kérdésekre válaszolni, vagyis a térképvázlaton számokkal jelölt területeket a leírt táj- és országnevekkel párosítani.

Néprajzi nagytájak

A néprajzi nagytájokról szóló felhívásban alkalmazniuk kellett a megadott térképvázlatot. A feladat létjogosultságát igazolja, hogy a hon- és népismeret tantárgy által használt tájértelmezésnél alapvető információnak számít a néprajzi nagytájak ismerete. Továbbá a hon- és népismeret tantárgy tananyagtartalmában a néprajzi nagytájak konkrét fejezetben és leckékben is feltűnnek. A tantárgyban, valamint a vizsgálatban is a néprajztudomány által elfogadott tájértelmezés került előtérbe.¹⁵

¹⁵ Kósa 1998; Borsos 2011.

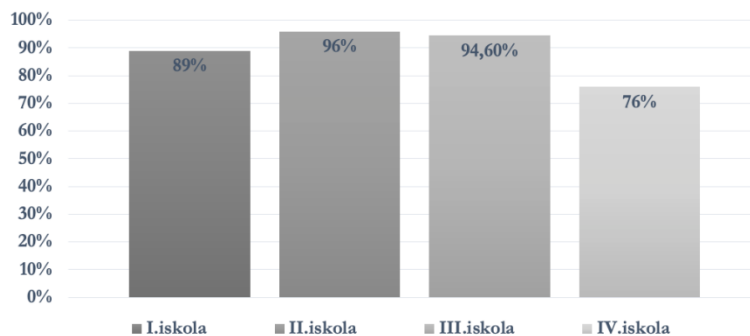
A mérésben használt térképvázlat domborzati és Kárpát-medence léptékű, a főbb folyók mellett az Alpok magashegységet és a Kárpátok hegyláncot is jelöli (7. ábra). Ugyanakkor a térkép színfokozatos ábrázolással a domborzatot és a tájhatárokat egyaránt érzékelteti, melynek szerepe a tájékozódás könnyítésében keresendő.¹⁶

7. ábra: A kérdőív harmadik feladatában használt térképvázlat.
(térkép forrása: <https://docplayer.hu/106250687-A-karpat-medence-tk-x235-indd-5-1-16-17-12-22-pm.html>)

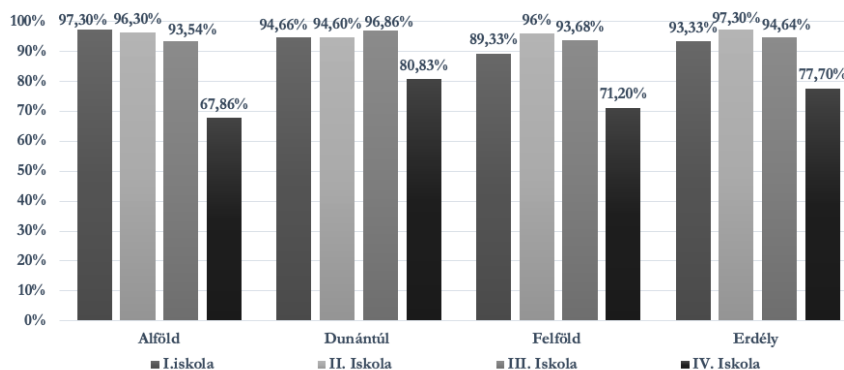
A feladatra érkező válaszok alapján állítottam össze a 8. ábrán látható diagramot, mely egyértelműen jelzi a néprajzi nagytájak területiségének ismeretét az iskolák összesített eredménye tükrében. A IV. iskola kivételével 90% közeli vagy attól magasabb a helyes válaszok aránya. A legmagasabb értékeket a II. iskola (6. évfolyam) 96%-a és a III. iskola (6. évfolyam) 94,6%-a érte el.

¹⁶ Makádi 2020: 45; Szükségessége abban áll, hogy segítséget nyújtson a tájak elkülönítéséhez, mivel a tanulók még nem rendelkeznek ezzel kapcsolatos alapos és mély ismerettel.

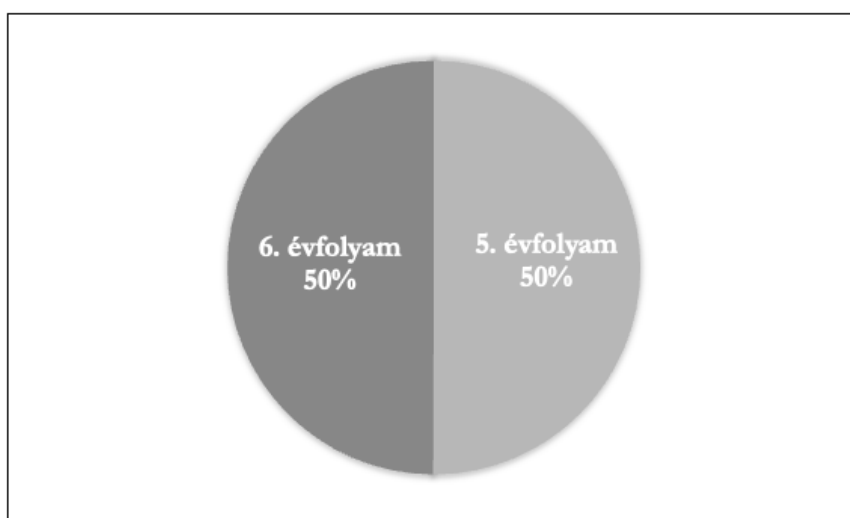
8. ábra: *Néprajzi nagytájak topográfiai ismeretének százalékos aránya.*
(forrás: saját készítés)

A topográfiai feladat helyes válaszait a nagytájak alapján, ugyancsak iskolai összesítésben gyűjtöttem össze (9. ábra). A két grafikon (8. és 9. ábra) egymást árnyalja, kiegészíti és az értékek alapján jól tükrözik a tájak ismeretét. Az adott feladatra érkező legalacsonyabb értékek a IV. iskolához tartoznak. Itt is megfigyelhető az előzőhöz hasonló tendencia, miszerint gyakori egy-egy nagytáj megcserélése a megadott térképen, így többször előfordult Dunántúl és Felföld, Erdély és Dunántúl, valamint Alföld és Felföld esetében. A legtöbb helytelen választ Alföld és Felföld elhelyezése okozta. Különösen érdekesnek tartom Alföld területiségének megjelenítését, mivel mindegyik tanuló ehhez a nagytájhoz kötődik lakóhelye szerint. A személyes kötődés ellenére, a topográfiai ismeretek alapján, Alföld területi elhelyezkedését az I., II., III. iskola 90% felett, a IV. iskola osztályai 67,86%-ban ismerték helyesen (9. ábra).

9. ábra: *Néprajzi nagytájak topográfiai ismeretének százalékos aránya iskolák alapján.*
(forrás: saját készítés)

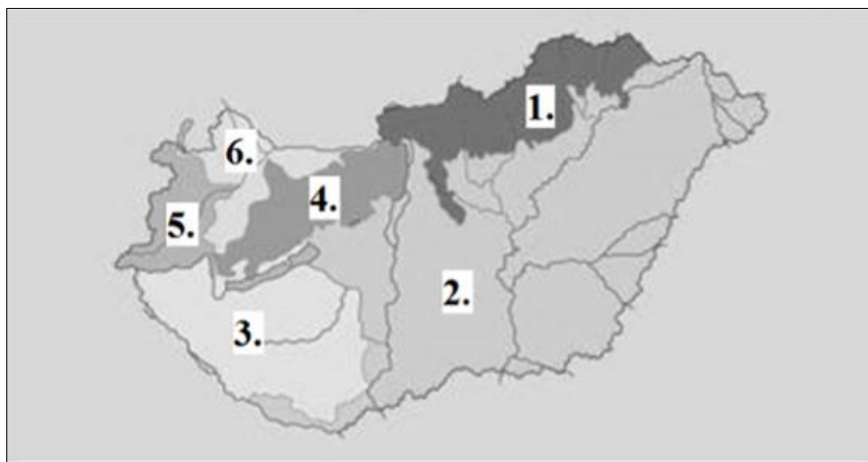
A két évfolyam összehasonlításában nem fedezhető fel alapvető különbség, viszont szükséges ennek az arálynak további árnyalása. Az 5. évfolyamhoz az I. iskola osztályainak, míg a 6. évfolyamhoz a II., III., IV. iskola eredményei tartoznak. Az előzőekben kifejezetten a IV. iskola, 6. évfolyamok összesített eredményeit boncolgatva megállapítottam, hogy náluk a legalacsonyabb a helyes válaszok aránya. Az I. iskola százalékos, összesített értékei az adott kérdésben magas ismeretet tükröznek. Az évfolyamok átlagaként megállapított 50–50% esetben célszerű figyelembe venni, hogy egy középérték lett meghatározva (10. ábra).

10. ábra: Néprajzi nagytájakkal kapcsolatos helyes válaszok aránya évfolyam alapján.
(forrás: saját készítés)

Magyarországi nagytájak

A kérdőív negyedik kérdése továbbra is topográfiai ismeretekhez kapcsolódott. A „Hol találhatók a nagytájak? Írd a térképen látható megfelelő számokat a magyarországi nagytájakhoz!” című felhívásra az alábbi tájakat kellett párosítani a térképen megadott számokkal és a 11. ábrán látható térképvázlat segítségével: Alföld, Kisalföld, Északi-középhegység, Nyugat-Magyarországi peremvidék, Dunántúli-középhegység, Dunántúli-dombság. A térkép a mai Magyarország területét, vízrajzzal, fekete-fehér színezésben jeleníti meg. Továbbá a nagytájak területét különféle fekete-fehér árnyalatokkal emeli ki.

11. ábra: A kérdőív negyedik feladatában használt térképvázlat.
(térkép forrása: <http://bergamott.blogspot.com/2014/01/magyarorszag-nagytajjai.html>)

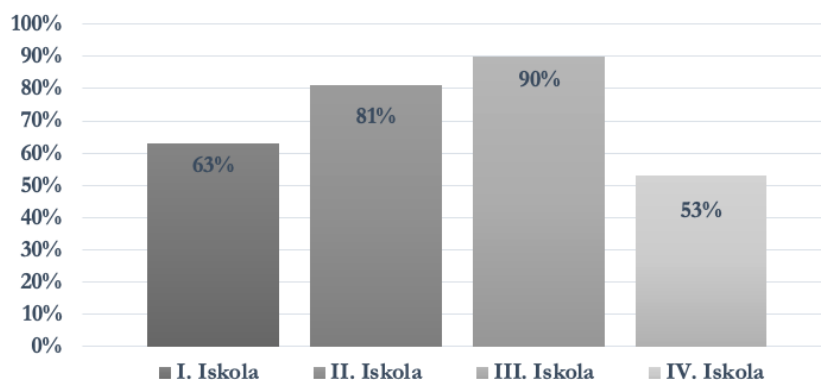
A feladat ismeretanyaga kardinális. A magyarországi nagytájak és azok területiségének bemutatása már az 5. és 6. évfolyamokat megelőzően is megjelenik a környezetismeret, természetismeret tantárgyakban. Ez az előzetes tudás lényeges összekötő elem a hon- és népismeret és a természettudományos tantárgyak között, hiszen a hon- és népismeret tantárgyban, az ajánlott 6. évfolyamon az épített és szellemi kulturális örökségek napjainkra vonatkozó részeiben is fellelhető ismeretről van szó.

A feladatban szereplő elnevezések a jelenlegi oktatásban használtakat követik, habár több alkalommal változtak az évek során. A legújabb ilyen irányú változás esetében gondoljunk a 2018-ban megjelenő új Magyarország nemzeti atlasza által generált tájfogalmi rendszer megreformálására, mely új nevezéktant és tájbeosztást eredményezett.¹⁷ Az atlasz szerkesztői által európai szintű egységesített tájelnevezések és tájhierarchiák még nem jelentek meg az oktatásban.¹⁸ Ebből adódóan a kérdőívben én sem vettem figyelembe.

A magyarországi nagytájak területiségének ismeretét a vizsgált négy iskola összesített, százalékos arányban megadott értékeivel mutatom be. Az összesített grafikon számai a korábbi topográfiai feladat eredményéhez viszonyítva már nagyobb differenciát mutatnak (12. ábra).

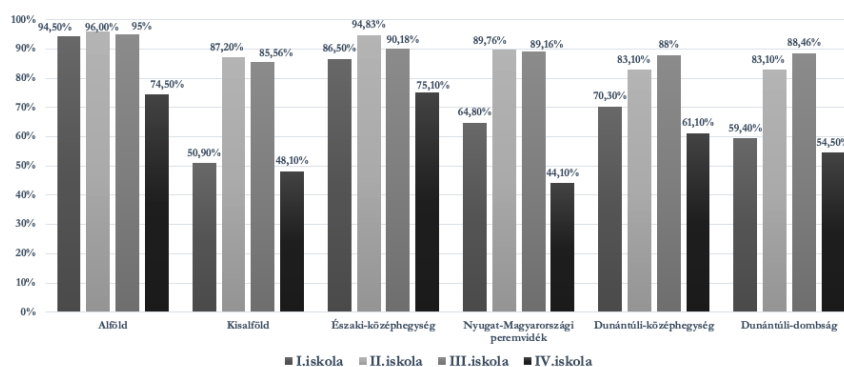
¹⁷ Csorba 2020; Csorba-Ádám et al. 2018. https://www.nemzetiatlasz.hu/MNA/MNA_2_10.pdf

¹⁸ Makádi 2020: 40; Csorba 2020.

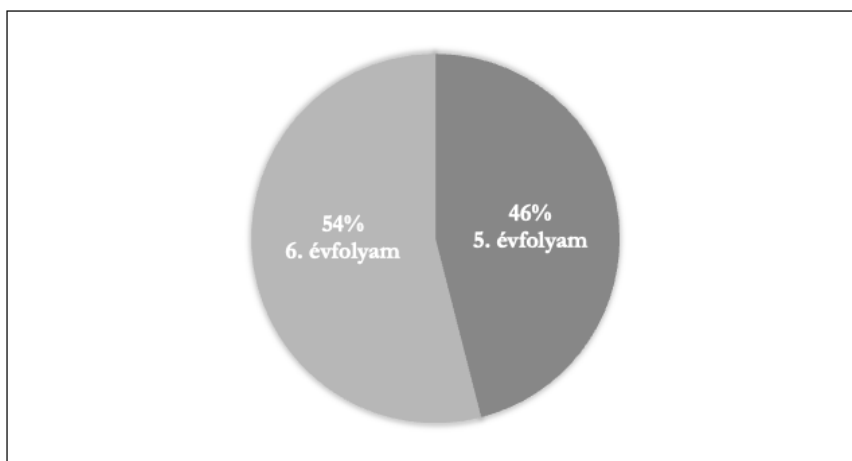
12. ábra: Magyarországi nagytájak topográfiai ismeretének százalékos aránya. (forrás: saját készítés)

Az összesítést árnyalja a 13. ábrán látható diagramm, mely az egyes magyarországi nagytájakra érkező helyes válaszok arányát az iskolák alapján összesíti. Eszerint a legpontosabban Alföld és Északi-középhegység magyarországi nagytájak térképi ábrázolását ismerték. Kisalföld, Nyugat-Magyarországi peremvidék, Dunántúli-dombság és a Dunántúli-középhegység területisége már nagyobb gondot jelentett a tanulóknak. A helytelen térképi tudás főleg a IV. iskola, illetve az I. iskola osztályai kapcsán Kisalföld, Nyugat-Magyarországi peremvidék, Dunántúli-dombság nagytájak esetében látható. További helytelen válaszokat generált a szomszédos nagytájak területi kiterjedésének megcserélése, főként a Dunántúli-dombság és a Dunántúli-középhegység nagytájak vonatkozásában.

13. ábra: Magyarországi nagytájak ismerete százalékos arányban iskolák alapján. (forrás: saját készítés)

A két évfolyam helyes válaszainak összehasonlítása itt is releváns (14. ábra). Eltérés látható a két összesített érték között. Érdekes ezt az eredményt abban a tekintetben is megvizsgálni, hogy milyen ismerettel rendelkezhetnek már a tanulók. Az 5. évfolyamos diákok természetismeret tanórán a Hazai tájakon című fejezetben hazánk nagytájaival részletesen, 12 leckén keresztül foglalkoznak. A 6. évfolyamon sokkal inkább már a tudástartalom alkalmazása történik. Kétségtelen, hogy mindkét évfolyam számára már tanult tartalomról van szó. A két évfolyam eredményeinek összemérése alapján a 6. évfolyamhoz tartozók tudták nagyobb pontossággal megoldani a feladatot.

14. ábra: *A magyarországi nagytájakkal kapcsolatos helyes válaszok aránya évfolyam alapján. (forrás: saját készítés)*

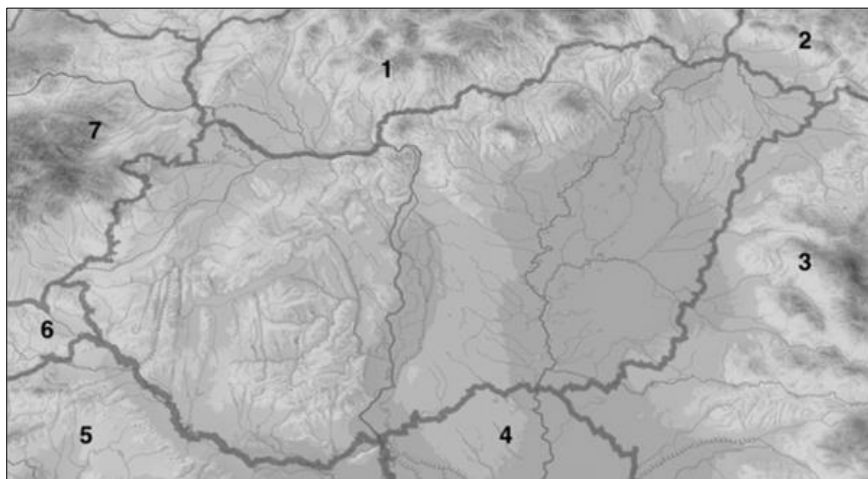
Szomszédos országok

A kérdőív utolsó feladatában a tanulók topográfiai ismeretét a Magyarországgal szomszédos országok területiségével kapcsolatosan is megvizsgáltam (15. ábra). Egyaránt kihagyhatatlan ismeret a hon- és népismeret tantárgyban, így a kérdőívben is megjelenítettem.

A NAT 2020 alapján szerkesztett hon- és népismereti tankönyvben *A magyarság összetételének történelmi alakulása és a magyar nyelvterület nagytájai* című leckében¹⁹ Kárpát-medence léptékű térképpel találkozunk (16. ábra). A Kárpát-medence című térképvázlat a történelmi Magyarország határvonalának megfelelően ismerteti a trianoni békeszerződés által érvényes határmódosulásokat. Jel-

¹⁹ Baksa 2021: 81.

lemzője, hogy a szomszédos országokat nem a teljes területi kiterjedésükkel mutatja be, sokkal inkább arra koncentrál, hogy az egykor egységes területet mely országhoz csatolták.

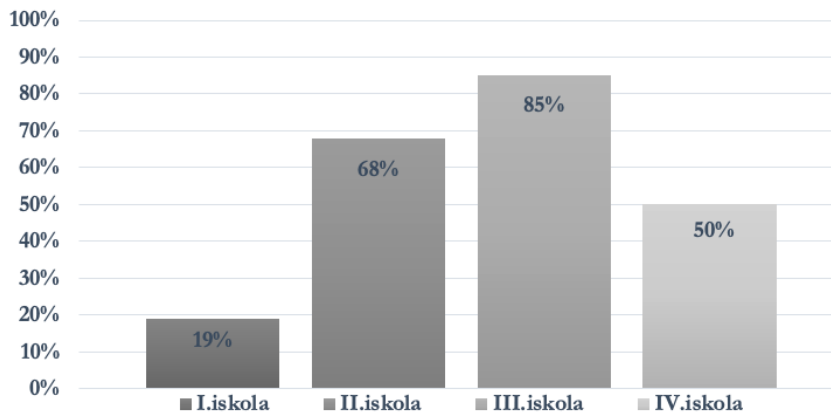
15. ábra: A kérdőív ötödik feladatában használt térképvázlat. (térkép forrása: https://www.mozanet.hu/hu/Extra-3D_model-Magyarorszag_domborzati_terkepe-139724)

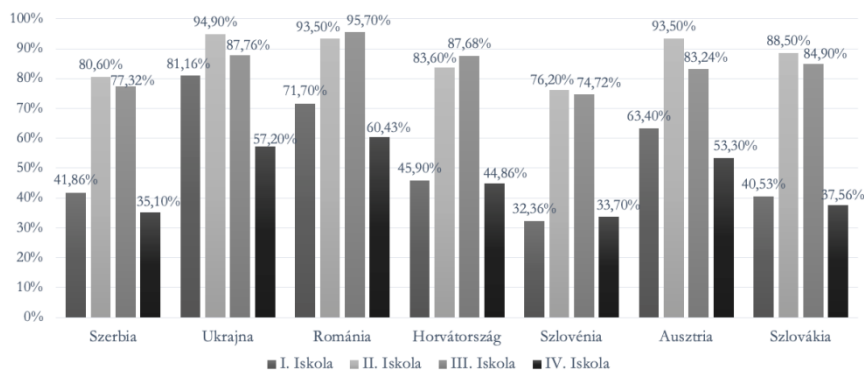
16. ábra: A Kárpát-medence. (Forrás: Baksa 2021.)

A kérdőív utolsó feladatában arra kértem a tanulókat, hogy társítsák a megadott térképen (15. ábra) a számokkal jelölt országok területeit a felsorolt országok neveihez. Az eredmények összesített értékei alapján nagy különbség van

az iskolák között (17. ábra). Az I. iskola tanulói teljesítették a leggyengébben a feladatot, mindösszesen az odatartozó osztályoknak 19%-a tudta helyesen megoldani a feladatot. Meglehetősen alacsonynak számít még a IV. iskola 50%-a.

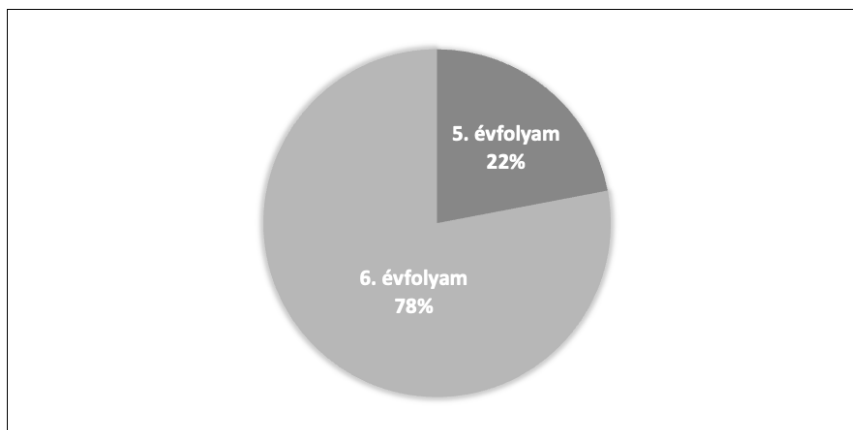

17. ábra: Szomszédos országok ismerete százalékos arányban iskolák alapján. (forrás: saját készítés)

18. ábra: Szomszédos országok ismerete iskolákra bontva. (forrás: saját készítés)

Szükségessnek találtam a válaszok jellegzetességeit áttekinteni és néhány jellemző példát kiemelni. A diákok körében leginkább ismert ország Ukrajna és Románia volt (18. ábra). Nagyobb nehézséget Szlovénia pontos területiségének ismerete okozott. A helytelen válaszok jellemzője, hogy a szomszédos államok területiségét felcserélték a megadott térképen, például Horvátország – Szerbia, Ausztriát – Szlovákia tekintetében.

19. ábra: Szomszédos országok ismerete évfolyamok alapján. (forrás: saját készítés)

A két évfolyam összehasonlítását ennél a topográfiai feladatnál is megtettem (19. ábra). Az értékek szerint a két évfolyam között jelentős eltérés fedezhető fel a szomszédos országok területi ismeretében. A 19. ábra alapján, a 6. évfolyamosok 78%-a, az 5. évfolyamosok 22%-a tudta helyesen megoldani a feladatot. Az ok adódhat a tanulók hiányos ismereteiből, az eltérő térképi léptékekből, a tananyag értelmezéséhez szükséges ismeretek hiányából, a tantárgyközi koncentráció évfolyamok közötti elcsúszásából.²⁰

Következtetések

A bemutatott kérdőíves mérés a kiválasztott debreceni alapfokú oktatási intézmények, 5. és 6. évfolyamának tájjal kapcsolatos ismereteire irányult. Habár a vizsgálat négy debreceni iskolában, a hon- és népismeretet tanulók körében zajlott, mégis számos lényeges hozadéka volt. Egyrészt a kérdőív nyílt végű kérdése sokrétű válaszokat generált, aminek köszönhetően bebizonyosodott a felső tagozatos tanulók erőteljes vizuális tudása.²¹

²⁰ Az alsó tagozatban megjelenő természettudományok tantárgy keretében már a területiség témakörrel foglalkoznak, további lényeges kapcsolódó információval viszont későbbi évfolyamokban szembesülnek. 5. és 6. évfolyamban a környezetismeret és természetismeret órákon a kontinensekkel, majd részeik általános földrajzi áttekintésével találkoznak. Az országokról, főleg a mi kontinensünk országairól viszont a 7. évfolyamban lévő földrajz tantárgy keretében tanulnak.

²¹ Az általuk ismert területet, a belső kognitív térképük tükröződését jelenti. Tokaji 2010: 87. Az eddigi érzékelésükhöz és tapasztalatukhoz, tehát a kialakult vizuális tudásukhoz az alsó tagozatos tanulmányaik során szerzett ismeretek társultak a táj elnevezések, a tájalkotó tényezők kere-

Másrészt alátámasztotta a tantárgy tájakkal kapcsolatos fejlesztési lehetőségeit, pontosabban a térbeli intelligencia, vagyis a térlátás és a térszemlélet fejlesztésének szükségességét.²² Az erre irányuló topográfiai kérdések a kérdőív nagy részét jelentették, mivel a további tudástartalmak összefüggéseinek megértése, vagyis a tájak hierarchiaszintjeinek értelmezése és alkalmazása szempontjából kulcsfontosságúak. A tényleges tudást mérő feladatokra érkező válaszok releváns információkkal szolgálnak 5. és 6. évfolyamban is.²³ Bebizonyosodott, hogy a néprajzi nagytájak topográfiája nem okoz gondot a tanulóknak, nagy arányban helyesen tudták megoldani az arra vonatkozó feladatot. Ugyanakkor a topográfiai tudás kialakítása és fejlesztése hosszabb fejlesztési folyamat eredménye,²⁴ melyet igazoltak a feladatokra érkező válaszok. Gyakori volt a bizonytalanság, a pontatlan ismeret a magyarországi nagytájak és a szomszédos országok tekintetében.

Harmadrészt, igazolta a tantárgy létjogosultságát a térbeli ismeretek átadásában, mivel a hagyományok, a tájak térbelisége szerves része a hon- és népismeret tanórának. Így ez a tudás összekötő kapocs a hon- és népismeret és a természet-tudományok, földrajz, történelem tantárgyak között.

tében. A tájakkal kapcsolatos ismereteket az oktatásban főleg domborzati térképről szerzik meg, így a térkép segítségével határolják le a tájat, határozzák meg a táj fekvését és olvassák le a természeti erőforrásaikat. Makádi 2020: 37. Habár a gondolat térképpel kapcsolatos feladatra érkező válaszok sokszínűek voltak, nem volt egyértelmű a leírtakból, hogy a térképi táj és a valós táj a tanulók tudatában összekapcsolódik-e.

²² Makádi 2013: 3. A téri tudásra épít az *Örökségünk, hagyományaink, nagyjaink* című fejezet a Szülőföldünk című tankönyvben. A Kárpát-medence nagytárait bemutató fejezet tananyagai megkövetelik, hogy a diákok tudjanak tájékozódni a térképen, felismerni a természetföldrajzi tájakat és a közigazgatási rendszer hierarchiáját. A hon- és népismeret órák egyaránt a közelitől a távoli felé haladnak a térbeli látásmód logikájának fejlesztésében, vagyis a közvetlen környezettől hazánk és a Kárpát-medence különféle térszerveződési elemeinek az értelmezéséig jutnak el.

²³ A hazai tájakkal kapcsolatos ismerettel az alsó tagozatban, még a térképi ismeretek megalapozása előtt elkezdnek megismerkedni. Az 5. és 6. évfolyamban már szintén elvárás, hogy a diákok fel tudják sorolni a hazai nagytájakat és néhány alacsonyabb hierarchiaszintű tájat. Makádi 2020: 38. Ebbe csatlakozik be a hon- és népismeret, amely szintén ezt a tudást kéri számon nemcsak hazai, hanem Kárpát-medence viszonylatban is. Mivel csak az általános iskolai képzésben jelenik meg a tájakra vonatkozó ismerettartalom, így a megismertetése – megfelelő térkép ismeretek hiányában is – fontos minden tantárgy esetében. Makádi 2020: 40.

²⁴ Makádi 2005: 91.

Irodalom

BAKSA Brigitta

2021 *Szülőföldünk. Hon- és népismeret 6. évfolyam*. Budapest: Oktatási Hivatal

BORSOS Balázs

2011 *A magyar népi kultúra régiói 1. Dunántúl, Kisalföld, Alföld*. Budapest: M-Érték Kiadó Kft.

CSORBA Péter

2020 Az új Nemzeti Atlasz földrajzi tájbeosztás nevezéktani alapelvei. *GeoMetodika*. 4. 1. 5–17. DOI: <https://doi.org/10.26888/GEOMET.2020.4.1.1>

CSORBA Péter – ÁDÁM Szilvia – BARTOS-ELEKES Zsombor – BATA Teodóra – BEDE-FAZEKAS Ákos – CZÚCZ Bálint – CSIMA Péter – CSÜLLÖG Gábor – FODOR Nándor – FRISNYÁK Sándor – HORVÁTH Gergely – ILLÉS Gábor – KISS Gábor – KOCSIS Károly – KOLLÁNYI László – KONKOLY-GYURÓ Éva – LEPESI Nikolett – LŐCZY Dénes – MALATINSZKY Ákos – MEZŐSI Gábor – MIKESY Gábor – MOLNÁR Zsolt – PÁSZTOR László – SOMODI Imelda – SZEGEDI Sándor – SZILASSI Péter – TAMÁS László – TIRÁSZI Ágnes – VASVÁRI Mária

2018 Tájak. In Kocsis Károly (főszerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza* (MNA). 112–129.

JUHÁSZ Valéria

2019 *Kvalitatív és kvantitatív szövegelemzés szoftverrel*. In Sulyok Hedvig – Juhász Valéria – Erdei Tamás (szerk.): *Beszéd- és nyelvelemző szoftverek a versenyképességért és az esélyegyenlőségért. HunCLARIN korpuszok a nyelvhelyesítési eszközök a bölcsészeti- és társadalomtudományokban*. 53–63. Szeged: SZTE JGYPK Magyar és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék

JUHÁSZ Eszter – TEPERICS Károly

2022 Topográfiai ismeretek helye és szerepe a hon- és népismeret oktatásában. *Modern Geográfia*. 17. 3. 45–59. DOI: 10.15170/MG.2022.17.03.04

KÓSA László

1998. *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Harmadik bővített kiadás. Budapest: Planétás Kiadó

MAKÁDI Mariann

2005 *Földönjáró. Módszertani kézikönyv gyakorló földrajz tanárok és hallgatók számára*. 1. Budapest: Stiefel-Eurocart Kft.

2013 *A térlátás és a tapasztalatok kapcsolata. Egy térbeli intelligenciafelmérés tapasztalatai. A Földrajz Tanítása módszertani folyóirat*. 2. 3–13. Szeged: Mozaik Kiadó

2020 Más tájak más szemlélettel? – Javaslatok a hazai tájak tanításának szemléleti és nevezéktani problémái kapcsán. *GeoMetodika* 4. 1. 35–48. <https://geomethodika.hu/2020/01/12/mas-tajak-mas-szemlelettel-javaslatok-a-hazai-tajak-tanitanak-szemleleti-es-nevezektani-problemai-kapcsan/>

SÁNTHA Kálmán

- 2015 *Trianguláció a pedagógiai kutatásban*. Eötvös József Könyvkiadó
- 2017 Számítógéppel támogatott kvalitatív adatelemzés a hazai neveléstudományi PhD-képzésben. *Képzés és Gyakorlat*. 15. 1–2. 159–174. DOI: 10.17165/TP.2017.1-2.9
- 2021 MAXQDA a kérdőívek nyílt kérdéseinek feldolgozásában. (recenzió), *Neveléstudomány*, 1. 108–111. DOI:10.21549/NTNY.33.2021.2.7 http://nevelestudomany.elte.hu/downloads/2021/nevelestudomany_2021_2_108-111.pdf

TOKAJI Ildikó

- 2010 *A térképi nyelv vizuális kommunikációs szerepe és eszköztára*. PhD-értékezés. Pécs: PTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Alkalmazott nyelvészeti doktori program <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15482/tokaji-ildiko-phd-2010.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

INTERNETES FORRÁSOK

- Magyarország domborzati térképe*. https://www.mozaweb.hu/hu/Extra-3D_modell-Magyarország_domborzati_terkepe-139724 (A letöltés dátuma: 2023.11.01.)
- Magyarország nagytájai*. <http://bergamott.blogspot.com/2014/01/magyarország-nagytaiai.html> (A letöltés dátuma: 2023.11.01.)
- A Kárpát-medence*. <https://docplayer.hu/106250687-A-karpat-medence-tk-x235-indd-5-1-16-17-12-22-pm.html> (A letöltés dátuma: 2023.11.01.)

Eszter Lupfer-Juhász

AN EXAMINATION OF TOPOGRAPHICAL KNOWLEDGE THROUGH PRIMARY EDUCATION EXAMPLES IN DEBRECEN

In my study, I present students' topographical knowledge through primary education examples from Debrecen. The condition for participation in the study was the Hon- és népismeret (approximately: Our Homeland and Its People(s)) class, the city of Debrecen and the primary school. In the survey, I have looked for answers to what knowledge the students have about the landscape and ethnographic landscape, as well as what level of topographical knowledge they have and how they can use maps and blind maps. I have processed the results of the questionnaire measurement with qualitative data analysis using the text analysis program MAXQDA. So, in my study, I have thoroughly presented the method used during the survey and the data processing, the research, and its results in detail, thus highlighting the multiple benefits of my survey.

Diskurzusok a tánc kultúra antropológiájáról

*Nemzetközi táncantropológiai konferenciasorozat a Csokonai
Nemzeti Színház szervezésében*

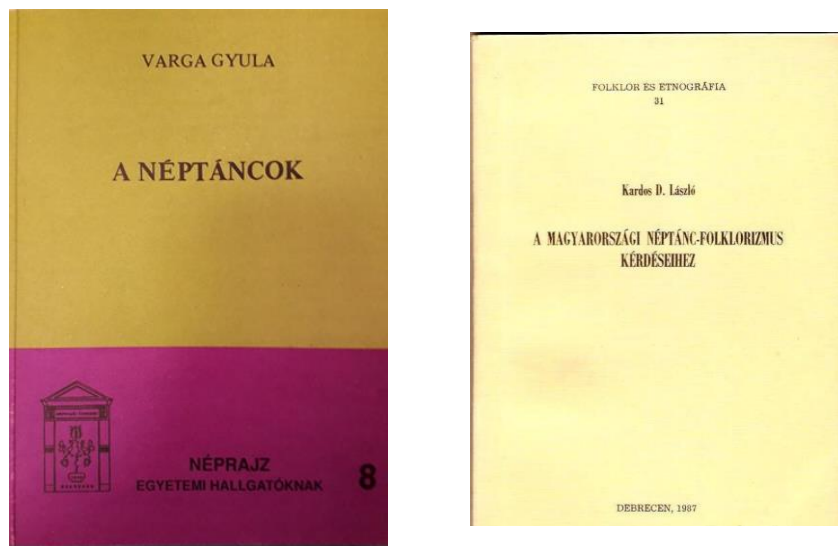
KAVECSÁNSZKI MÁTÉ

A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke a maga több mint hét évtizedes múltjával számos alkalommal szolgált alapkutatásokat is felvonultató elméleti bázisul, tudományos háttérintézményül a városi, a regionális, de akár országos és nemzetközi szintű kulturális és tudományos programok megvalósításához. A Tanszék 2023-ban a debreceni Csokonai Nemzeti Színház partnereként vállalt hasonló feladatot. Ennek megvalósítása nem csupán egy olyan szakmai stáb felállítását eredményezte, amely elméleti, tudományos háttérrel nyújthat – mintegy regionális fókuszú alkalmazott tudományi státuszt képviselve – a Csokonai Nemzeti Színház táncművészeti törekvéseihez, hanem a hazai tánc tudomány egy részterületéhez is jelentős új tudományos érték hozzáadásával járult hozzá.

A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke és a mellette hosszú évtizedek óta működő kutatócsoport (jelenleg HUN-REN-DE Néprajzi Kutatócsoport) számára a néprajztudományi kutatási programok mellett nem idegen a tánc tudományi témákkal való foglalatosság sem. A táncfolklorisztikai ismeretek oktatása mind a néprajzi alapképzésben, mind pedig a hon- és népismerettanári képzésben megjelenik (legkorábban Varga Gyula, majd Felföldi László, újabban Marinka Melinda és Kavecsánszki Máté kurzusai révén). A debreceni néprajzi műhelyben évtizedek óta folynak olyan kutatások, amelyek a hagyományos népi tánc kultúra különböző kontextusú vizsgálatát is feladatuknak tekintik. Ma már nem kevés azon kutatók száma sem, akik a Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola Néprajz Programjában kifejezetten tánc tudományi témájú értekezés benyújtásával szereztek meg PhD fokozatukat (Bólya Anna Mária, Brugós Anikó, Horváth Péter, Kavecsánszki Máté, Kovács Henrik, Simon Krisztián), illetve jelenleg is több hallgató készíti értekezését tánc tudományi témában (Ábrahám Nóra, Lengyel

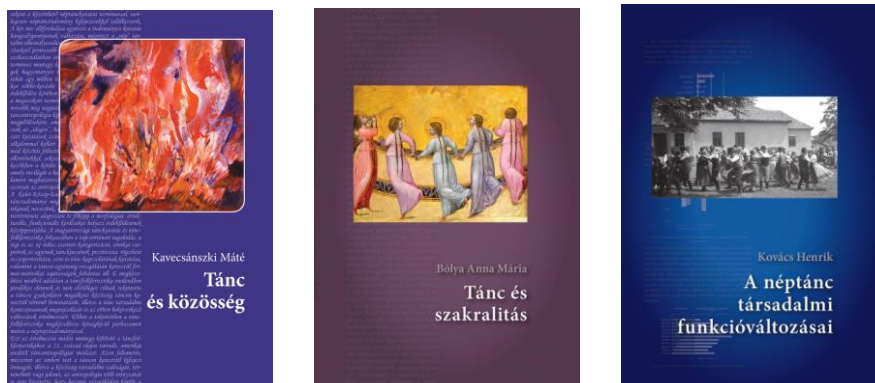
Emese, Mikulics Ádám, Tamayo Jose Antonio Lorenzo). A táncstudomány a doktori képzés kurzusai között is megjelenik. Mindezek okán a Tanszékhez kötődő tánc tematikájú publikációk száma sem csekély.

A debreceni néprajzos hallgatók számára elsőként Varga Gyula néprajzkutató, muzeológus, a debreceni Hajdú Néptáncegyüttes alapítója, a Tanszék óraadó oktatója készített hallgatói jegyzetet, amelyben a néptánc kutatás akkori fő csapásirányainak bemutatását saját kutatási eredményeivel árnyalta.

1. kép: *A Néprajzi Tanszék két első kiadványa táncstudományi témában. Varga Gyula: Néptáncok. Néprajz egyetemi hallgatóknak 8. (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, 1990); valamint Kardos D. László: A magyarországi néptánc folklorizmus kérdéséhez. Folklor és etnográfia 31. (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, 1987)*

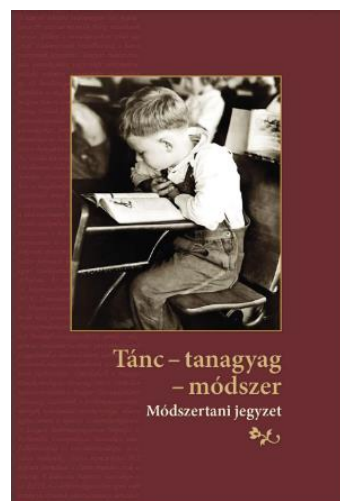
Varga Gyula tánc kutatási eredményeket is tartalmazó hagyatékát 2021 óta a Néprajzi Tanszék kezelésében működő Múzeumtudományi és Néprajzi Archivumban őrizzük. Korai előzményként említhető a szintén debreceni koreográfus, Kardos D. László kötete a néptánc-folklorizmus kérdéséről. A 2000-es évektől a Tanszéken folyó táncstudományi kutatások tematikai bővülése figyelhető meg: a hagyományos lokális tánc kultúra, a nagyvárosi táncélet, a színpadi táncművészet, a különböző néptánc-revival folyamatok vizsgálatára a klasszikus táncfolklorisztikai elemzéstől a táncantropológián át a művészetelméletig számos megközelítési mód jellemző.

2. kép: *A Néprajzi Tanszéken megjelent tánc tudományi témájú monográfiák: Kavcsánszki Máté: Tánc és közösség. A társastáncok és a paraszti tánc kultúra kapcsolatának elmélete bibari kutatások alapján (Debrecen, 2015); Bolya Anna Mária: Tánc és szakralitás. A tánc szerepe a macedón szakrális hagyományban (Debrecen, 2021); Kovács Henrik: A néptánc társadalmi funkcióváltozásai. A néptánc szerepének vizsgálata a 20–21. század revival közegében (Debrecen, 2021).*

A Tanszék képzési profiljában az osztatlan hon- és népismerettanár, illetve a rövid ciklusú hon- és népismeret tanári mesterképzés is évtizedek óta jelen van, így tanárszakos hallgatóink, illetve a már a köznevelési rendszerben tanító alumnik számára is szükségessé vált tantárgypedagógiai (nem néptáncpedagógiai!) jellegű, módszertani jegyzetek elkészítése, illetve oktatásmódszertani javaslatok és programok kidolgozása.

A fent bemutatott folyamat eredményeként mára már létezik egy olyan, a debreceni Tanszékhez kötődő szakmai csoport, amely mintegy tudományos műhelyként működve tud tánc tudományi konferenciákat szervezni,¹ illetve tánc tudományi kutatási programokat megvalósítani. Ennek a műhelynek két fontos specifikumát érdemes e helyen kiemelni: egyrészt az empirikus kutatási eredmények értelmezésében megmutatkozó nagyon erős el-

3. kép: Bihari Nagy Éva (szerk.): *Tánc – tananyag – módszer. Módszertani jegyzet* (Debrecen, 2022).

¹ A legutóbbi éveket tekintve 2016-ban a debreceni Néprajzi Tanszék, illetve Kutatócsoport adott helyett a Tánckutató Doktoranduszok I. Országos Konferenciájának (a rendezvény főszervezője azóta is a Magyar Etnokoreológiai Társaság és a konferenciákat évről évre más tudományos műhellyel társszervezésben valósítja meg), illetve megemlíthető még 2018-ban a Béres András Ünnepi Emlékülés, amely rendezvény középpontjában Béres András tánckutató munkássága állt.

méletoorientáltság, másrészt pedig a diszciplináris határterületek iránt is érzékeny interdiszciplinaritás.

A Csokonai Nemzeti Színház igazgatójának, Gemza Péternek a felkérése 2023 elején kihívást és fontos lehetőséget jelentett a Tanszék számára, de – mint a fentiekből is jól látszik – nem kalauzolta ismeretlen terepre. A Színház RO-HU interreg pályázata sem volt ismeretlen, illetve a Bölcsészettudományi Karnak a Színház vezetésével már jól kiépült partneri kapcsolata volt ekkor. Az igen nagy volumenű pályázat számos célja, sok-sok szakmai programja közül a Néprajzi Tanszék egy táncantropológiai konferenciasorozat megszervezésébe kapcsolódott be. Ennek ötlete, illetve a táncantropológia, mint tudásterület pályázati dokumentumokban történő nevesítése a Csokonai Nemzeti Színház akkori igazgatójától, Gemza Pétertől származott, akinek egyik fő célja a színház törekvéseit támogató, ahhoz tudományos háttérrel is biztosító partneri hálózat kiépítése volt. E törekvással azonosulva a rendezvénysorozaton a gyakorlat és az elmélet összekapcsolásának szükségessége lépett előtérbe, kifejezetten nagy hangsúlyt fektetve a lokális, illetve regionális – a Debreceni Egyetemhez kötődő – szakmai műhely kialakítására. A konferenciasorozat kiváló lehetőséget teremtett e műhely feladatainak, céljainak megfogalmazására, a tudományos, a gyakorlati, a közművelődési és pedagógiai profil kialakítására.

A három részből álló konferenciasorozat tervezésekor az alábbi szempontokat vettük figyelembe:

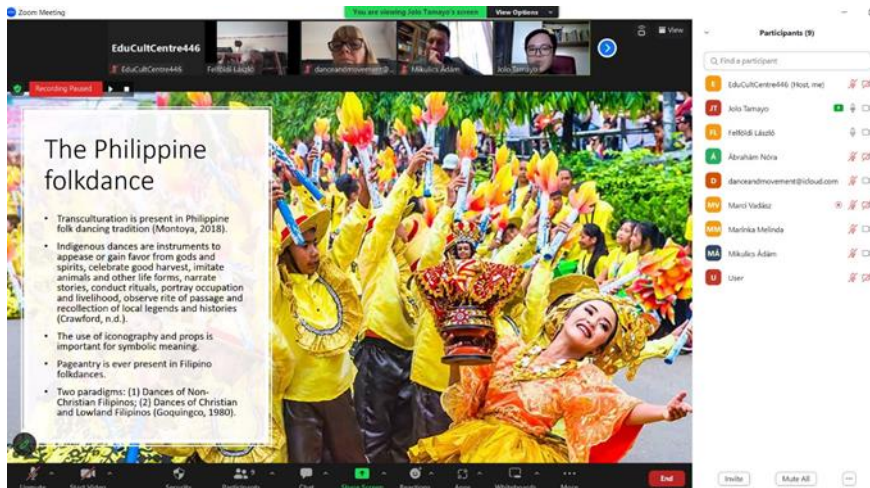
- Vizsgálni kívántuk a táncantropológia hazai helyzetét, eddigi eredményeit, a rokontudományokkal való kapcsolatát, a továbblépés lehetőségeit, illetve mindezekben a debreceni szakmai műhely szerepét, további feladatait.
- Olyan szakembereket kellett elérnünk, akik között egyrészt valóban antropológiai, illetve etnokoreológiai szempontokat képviselő tánckutatók is vannak, másrészt olyanok is, akik főleg az antropológiai terepkutatásaik során kerültek közelebbi kapcsolatba a tánc kultúra vizsgálatával, harmadrészt pedig olyanok, akik határterületi diszciplinákat és tématerületeket képviselnek és ezzel lehetővé teszik számunkra az értelmezési horizont szélesítését.
- Nem utolsó sorban figyeltünk arra is, hogy a megkeresett kutatók szorosabb vagy gyengébb szálakkal ugyan, de *valamilyen* módon (legalább partnerintézmény képviselőjeként)² kötődjenek Debrecenhez, a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékéhez is, és olyan szakmai stáb álljon össze, amely nemcsak önálló

² Az említett partnerintézmények: A Magyar Etnokoreológiai Társasággal a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke 2016-ban kötött először együttműködési megállapodást, amelynek megújítására a konferencia alkalmával, 2023-ban került sor. Az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézete 2023-ban vált a Tanszék együttműködő partnerévé. A HUN-REN-DE (korábban ELKH-DE, illetve MTA-DE) Néprajzi Kutatócsoport a Néprajzi Tanszék mellett működik.

tudományos műhelyként állja meg a helyét, hanem szaktudományos háttéréül szolgálhat a régió tánc- és előadóművészeti, illetve egyéb kulturális törekvéseihez.

A konferenciasorozat tudományos profiljának kialakításakor a legfontosabb szempont az volt, hogy a tánc lehető legszélesebb kulturális és társadalmi kontextusban nyerjen értelmezést. A lehető legtágabb ismeretelméleti horizont megragadásának célja tükröződik abban is, hogy a rendezvénysorozat – illetve a készülő kötet – címében *a tánc kultúra antropológiája* megnevezést alkalmaztuk. A tánc társadalmi jelenségként való értelmezése interdiszciplináris megközelítéseket és a szóba jöhető rokontudományokkal való intenzív, elméletorientált, illetve metodológiai kapcsolatépítést igényel, ez pedig alapvetően határozta meg a konferenciasorozat három alkalmának tematikáját.

Az első szimpóziumra március 13-án és 14-én került sor online formában. A tanácskozás az **Elmélet és praxis, intézményi keretek, oktatás és örökség-sítés** címet viselte és elsősorban a Néprajzi Tanszék, a mellette működő HUN-REN–DE Néprajzi Kutatócsoport, illetve a doktori iskola oktatói és hallgatói számára nyújtott lehetőséget az eszmecsere. A cél az volt, hogy a hazai, illetve nemzetközi táncantropológiai kutatások elméleti és módszertani kérdéseinek felvázolásával, helyzetértékeléssel kialakítsuk a formálódó szakmai műhely profilját, meghatározzuk céljait, feladatait, lehetőségeit a régióban, illetve mérlegeljük a partneri együttműködések lehetőségeit. A helyzetértékelő prezentációk között Dr. Felföldi László (Szegedi Tudományegyetem) a táncantropológia nemzetközi törekvéseit és jó gyakorlatait mutatta be, majd Dr. Kavecsánszki Máté (Debreceni Egyetem) a magyarországi táncstudományi kutatások antropológiai szemléletéről beszélt. Dr. Marinka Melinda (HUN-REN–DE Néprajzi Kutatócsoport) és Mikulics Ádám (Debreceni Egyetem) közös terepkutatásuk eredményeit mutatták be egy kéki táncos egyéniségvizsgálatának antropológiai módszereit kiemelve. Dr. Bólya Anna Mária (MMA MMKI) az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetében zajló új, interdiszciplináris megközelítésű tánc kutatási törekvéseiről és eddigi eredményeiről értekezett.

4. kép: Jose Antonio Lorenzo L. Tamayo online előadása

Jose Antonio Lorenzo L. Tamayo (De La Salle University / Debreceni Egyetem) a fülöp-szigeteki hagyományos tánc kultúra formai-szerkezeti sajátosságairól tartott szemléletes angol nyelvű előadást.

A március 14-i napon a hazai táncantropológia oktatáskörnyezetét, illetve debreceni és regionális helyzetét tekintettük át, kitérve a táncpedagógiát érintő regionális nehézségekre. Dr. Nagy Éva (Debreceni Egyetem) a prezentációjában a köznevelést szabályozó dokumentumok tánc-műveltség tartalmi elemeit szemlélte. Ábrahám Nóra (Debreceni Egyetem) a testértés és a kompozíció témáját mutatta be a középfokú művészetoktatásban. Mikulics Ádám (Debreceni Egyetem) a művészeti szakképzésben a komplex gyakorlati készség- és képességfejlesztő munka során megnyilvánuló lehetséges antropológiai szemlélet alkalmazásáról szólt. Számos saját gyakorlati tapasztalatot felsorakoztató prezentációjához csatlakozott Dr. Marinka Melinda (HUN-REN-DE Néprajzi Kutatócsoport) előadása a művészeti szakképzésben az elméleti oktatásban megjeleníthető táncantropológiai szemlélet lehetőségeiről. A konferenciát a résztvevők kerekasztal-beszélgetése zárta a tánc kutatás és táncpedagógia regionális helyzetéről, kutatási projektekről és a lehetséges intézményi együttműködésekről.

A 2023. április 26. és 28. között megrendezett második konferencia **A tánc-kultúra antropológiája és művészetelméleti kontextusai** címet viselte, megvalósításában az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézete (MMA MMKI) vállalt partnerséget. Az MMA MMKI és a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke között létesülő együttműködési megállapodás bejelentésére e konferencia keretében került sor. A három napos rendezvény helyszíne Debrecen új színháza, a 2022. augusztus 23-án átadott Csokonai Fórum volt. A tudományos kon-

ferencia helyszínválasztása is a gyakorlati előadóművészet és a tudomány együttműködését hivatott demonstrálni.

5. kép: Gemza Péter, a Csokonai Színház igazgatója megnyitja a második konferenciát (Vadász Márton felvétele)

A második konferencia a tánc- és zenekultúra különböző paradigmák mentén történő vizsgálatának kapcsolódási felületeivel foglalkozott, kitérve a táncantropológia és a művészetelméleti megközelítések közös pontjaira. Az első nap témacíme *Antropológia és művészetelmélet a tánctudományban* volt. Plenáris előadásában Dr. Biczó Gábor (Debreceni Egyetem) az antropológia korai tudománytörténeti korszakaiba vezette vissza a hallgatóságot, megvilágítva, hogy miért és hogyan jelent meg a szociokulturális antropológiai kutatásokban a tánc kultúra vizsgálata. Előadásával a tánc kultúra komplex szociokulturális vizsgálatának fontossága mellett érvelt, megerősítve a konferenciasorozat névadásában – a tánc kultúra antropológiája – is visszaköszönő célkitűzésünket. Dr. Csáji László Koppany (MMA MMKI) előadása – *Térhasználat, mozgás és tánc a kulturális antropológia perspektívájából* – hasonlóan széles antropológiai perspektívát ölelt fel és árnyaltan mutatott rá a tánc kultúra kulturális antropológiai, illetve művészetantropológiai megközelítésének lehetőségeire, illetve a szűkebb keresztmetszetű táncantropológiai vizsgálatok korlátaira. Szintén e problémakörhöz kapcsolódott a délutáni plenáris előadás témája, amelyben Dr. Felföldi László (Szegedi Tudományegye-

tem) hosszasan értekezett az antropológiai és a művészetelméleti megközelítések összeegyeztethetőségének lehetőségeiről és akadályairól. Mindhárom előadás alapvetően tehát elméleti megközelítésű volt és nagyban hozzájárult a *tánc-kultúra antropológiájának* aldiszciplináris pozicionálásához, a határterületiségek és az ebből következően szükséges multidiszciplináris szemlélet erősítéséhez. Dr. Gilányi Attila László (Debreceni Egyetem) előadása a táncoktatásban alkalmazható virtuális valóság-technológia sajátosságait és lehetőségeit mutatta be, Dr. Bólya Anna Mária (MMA MMKI) pedig ehhez kapcsolódóan egy esetpéldát elemzett és a BalletWhere projekten keresztül ismertette a tánc-történet-oktatási innováció tanulságait. Dr. Windhager Ákos (MMA MMKI) *Hegel, Wagner, Scruton – avagy Madách táncai* című előadása művészetelméleti megközelítésből vizsgált zene- és színháztudományi jelenségeket.

6. kép: A második konferencia első napja (A Debreceni Egyetem felvétele)

A konferencia második napján táncantropológiai kutatások esetpéldáit és ezek elméleti kereteit tekintettük át. A program Dr. Szabó Henriett (HUNREN–DE Néprajzi Kutatócsoport) filmvetítéssel egybekötött plenáris előadásával kezdődött,³ amelyben a vegyes etnikumú Nagyecsed esetpéldáján keresztül mutatta be a tánc funkcióit a kisváros közösségfolyamataiban. Megközelítése a szociokulturális antropológiai vizsgálódásokban természetes módon megjelenő

³ Biczó Gábor – Szabó Henriett: A hídon túl: Nagyecsed. (2019) Dokumentumfilm, filmidő 41'30" <https://gygyk.unideb.hu/node/507>

tánc kutatás kiváló példáját adta. A nap további előadói főként művészetelméleti kérdésekkel foglalkoztak: Lengyel Emese (Debreceni Egyetem) a szocialista operettjátszás egy sajátos kérdését, az operett-tánc korabeli értelmezését mutatta be Roboz Ágnes ez irányú munkásságát szemlélve. Ábrahám Nóra (Debreceni Egyetem) a dramatikus tánc művészetelméleti megközelítéséről értekezett, esetpéldaként annak 1930-as évekbeli magyar színpadi előadásformáit bemutatta. Mikulics Ádám (Debreceni Egyetem) az Állami Balett Intézet első néptánc tagozatos osztályának képzése kapcsán vizsgálta a néptáncművészet akkori szemantikai kérdéseit. Végül Jose Antonio Lorenzo L. Tamayo (De La Salle University / Debreceni Egyetem) a fülöp-szigeteki liturgikus utcai táncok történeti rétegeinek és antropológiai kutatásának eddigi eredményeit mutatta be angol nyelvű előadásában.

A konferencia harmadik napján táncantropológiai kerekasztal-beszélgetésre került sor a Debreceni Egyetem hallgatói (főként a Hatvani István Szakkollégium Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoportjának hallgatói) és a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának tánckutató doktoranduszai részvételével. A témához kapcsolódó plenáris előadást Dr. Kavecsánszki Máté (Debreceni Egyetem) tartotta *Antropológiai megközelítések a színpadi (nép)táncművészet történetének vizsgálatában* címmel, ezt követően Ábrahám Nóra (Debreceni Egyetem) és Mikulics Ádám (Debreceni Egyetem) mutatták be kutatási témáikat, eddigi eredményeiket, illetve a kutatói életpálya kezdeti szakaszának nehézségeit és sikereit, ezt pedig kerekasztal-beszélgetés, a tapasztalatok megvitatása követte.

A konferenciasorozat harmadik részére 2023. május 30. és június 1. között került sor **A tradicionális tánc kultúra antropológiája** címmel, helyszíne ismét a Csokonai Fórum volt. A harmadik konferencia megvalósításában együttműködő partnerként a Magyar Etnokoreológiai Társaság vett részt. A szintén három napos rendezvény ezúttal a hagyományos népi tánc kultúra történetével, kortárs jelenségeivel és revival folyamataival foglalkozott. A konferencia első napja hallgatói rendezvénnyel indult: A Debreceni Egyetem Hatvani István Szakkollégium Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoportjának hallgató-doktorandusz műhelyfoglalkozása Dr. Kavecsánszki Máté (Debreceni Egyetem) mentortanári előadásával vette kezdetét *Tánc tudomány és társadalomtörténet* címmel. A Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola hallgatói közül Ábrahám Nóra Budapest 20. század eleji tánc kultúrájába engedett bepillantást, ismertette a városi közösségen belüli kulturális habitusokra és kölcsönhatásokra vonatkozó kutatásainak legújabb eredményeit. Mikulics Ádám pedig kutatómódszertani példákat és javaslatokat fogalmazott meg a színpadi néptáncművészet vizsgálatára vonatkozóan. A következő egységben a Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoport tagjai mutatták be prezentációikat: Vadász Márton Varga Gyula néptánc kutató hagyatékát ismertette, amely nemrégiben került be a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék Múze-

umtudományi és Néprajzi Archívumába. Vona Zoltán pedig a Kardos D. Lászlóval készített életútinterjú tapasztalatait mutatta be *Egy néptáncgyűttes-vezető koreográfus pályafutása* címmel. Ezt követően kerekasztal-beszélgetésre került sor, amely két felvezető előadással kezdődött: Dr. Kavecsánszki Máté a történettudományi, néprajzi és antropológiai módszerek használatát mutatta be a tánc kultúra vizsgálatában, Vadász Márton pedig a mentalitástörténeti vizsgálatok néhány esetpéldáját ismertette. A hallgatói nap legfontosabb célja a hallgatók tematikai és módszertani tájékozódásának szélesítése, illetve az új kutatási projektekbe való bekapcsolása volt.

A konferencia második napja Dr. Szabó Henriett (HUN-REN-DE Néprajzi Kutatócsoport) filmvetítéssel⁴ egybekötött plenáris előadásával vette kezdetét *A hagyományos cigány tánc transzgenerációs folyamatai: Nyírvasvári példája* címmel. Ezt követően Dr. Bondea Vivien (HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet / Moldvai Csángómagyarok Szövetsége) online előadásában egy rurális moldvai közösség táncművészetének organikus átalakulását mutatta be, kiemelve, hogy a változási folyamatok értelmezése csak a makroszintű, illetve rurális társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok széles kontextusában lehetséges. Jose Antonio Lorenzo L. Tamayo (De La Salle University / Debreceni Egyetem) angol nyelvű előadásában az obandoi (Fülöp-szigetek) termékenységi rítus táncainak (a subli és a kuraldal) kulturális antropológiai elemzését mutatta be. A délutáni szekció plenáris előadásában Dr. Felföldi László (Szegedi Tudományegyetem) a közösségi táncszertélikai rendszerek kutatásának lehetőségeiről szolt a táncantropológiában. Ezt követően Ábrahám Nóra (Debreceni Egyetem) a magyar intézményesített tánc kutatás korai szakaszába (1940-es évek) engedett bepillantást a tánc kataszter készítésének elemzésével. Dr. Nagy Éva (Debreceni Egyetem) előadása a tánc műveltségtartalom aktuális kerettantervi megjelenésével, ezen keresztül a különböző köznevelési intézményekben történő oktatásának kérdésével foglalkozott, számos, eddig kevésbé kimondott nehézségre irányítva rá a figyelmet. Mikulics Ádám (Debreceni Egyetem) a tradicionális népi tánc kultúra színpadi reprezentációjának kérdéseivel (többek között hitelesség, autenticitás) foglalkozott Zsuráfszky Zoltán alkotóművészetén keresztül.

A konferencia utolsó napja a tánc mint revival jelenség és szellemi örökség kérdésével foglalkozott. Dr. Dóka Krisztina (Magyar Táncművészeti Egyetem) plenáris előadása a hagyományos tánc kultúra transzformációjának folyamatát és főbb állomásait mutatta be a színpadra kerüléstől a lokális örökségteremtésig. Ezt a fonalat vette föl Dr. Pál-Kovács Dóra (Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum), aki már az előadásának címével is utalt az igen árnyalt és problémaorientált

⁴ Szabó Henriett: Nyírvasvári cigány tánc. (2021) Néprajzi film, filmidő: 10'26" <https://neprajz.unideb.hu/videoak-0>

megközelítésre: Lehet-e a tánc szellemi örökség? Székely Anna (HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet / Szegedi Tudományegyetem) a magyar néptáncos közösség és a revival néptánc kérdéskörére koncentrált előadásában, számos új szempontot és értelmezési lehetőséget felvetve, egyúttal példát adva arra, hogy maga a néptáncos közösség is válhat antropológiai „terepmunka” tárgyává. Ezt követően Dr. Varga Sándor (Szegedi Tudományegyetem / HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet) online előadásában a tradicionális mezősegi tánc kultúra térbeli tagolódását, az erre vonatkozó kutatásainak legújabb eredményeit mutatta be fontos módszertani példákon keresztül. A délutáni szekcióban Dr. Marinka Melinda (HUN-REN-DE Néprajzi Kutatócsoport) a Kállai lakodalmak közösség-szervező jelenségként történő értelmezésére vonatkozó legújabb antropológiai kutatásának eredményeit mutatta be. Végezetül Dr. Bólya Anna Mária (MMA MMKI) tánc történeti példákat is említve az etnomuzikológia aksak kérdésének egy lehetséges új értelmezési keretét ismertette a hallgatósággal.

7. kép: A harmadik konferencia zárónapja (A Debreceni Egyetem felvétele)

A konferenciasorozat záróünnepsége alkalmával került sor a Magyar Etnokoreológiai Társaság és a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke között 2016-ban kötött együttműködési megállapodás megújítására.

8. kép: Székely Anna, a Magyar Etnokoreológiai Társaság elnöke, valamint Prof. Dr. Keményfi Róbert tanszékvezető egyetemi tanár, a DE Bölcsészettudományi Kar dékánja aláírják az együttműködési megállapodás megújítását (A Debreceni Egyetem felvétele)

Elmélet és praxis, intézményi keretek, oktatás és örökségésítés (2023. március 13-14.) <u>Célok, témák:</u> - Oktatási környezet helyzete Debrecenben és a régióban - Előkészítés, tervezés <u>Együttműködő partner:</u> ELKH-DE Néprajzi Kutatócsoport	A táncművészet antropológiája és művészetelméleti kontextusai (2023. április 26-28.) <u>Célok, témák:</u> - A táncművészet vizsgálatának kulturális antropológiai előzményei, paradigmái - A táncművészet vizsgálatának művészetelméleti kontextusai <u>Együttműködő partner:</u> MMA MMKI	A tradicionális táncművészet antropológiája (2023. május 30. – június 1.) <u>Célok, témák:</u> - Néptáncművészet antropológiai, folklorisztikai és etnokoreológiai módszerei, elméletei, esetpéldái <u>Együttműködő partner:</u> Magyar Etnokoreológiai Társaság
--	---	--

9. kép: A konferencia-sorozat tematikája

Az összesen nyolc napos rendezvénysorozaton elhangzó mintegy negyven előadás, két műhelyfoglalkozás és a hozzájuk kapcsolódó szakkollégiumi programok Debrecen és a régió eddig példátlan, kiemelkedő tánc tudományi vállalkozása volt. Szintén ritka jelenség az is, hogy a tudományos tanácskozást egy színház kezdeményezi, amellyel helyet, megjelenési felületet teremt, egyúttal követendő példát mutat az egyetem és a kulturális intézmények közötti szoros együttműködés lehetőségére. A konferenciasorozat megerősítette ezt a kapcsolatot, egyúttal széles nyilvánosság előtt igazolta, hogy létezik az a szellemi műhely, amelyre Debrecen és a régió biztosan támaszkodhat (tánc)kulturális fejlesztései során.

10. kép: A konferenciasorozat záróünnepségének résztvevői (Vadász Márton felvétele)

A rendezvénysorozat címe a táncjelenség számos vizsgálati módszere közül mindösszesen egyre utalt – a táncantropológiára. A programsorozat alkalmain, sőt a konferenciák egyes napjain is ettől sokkal szélesebb diszciplináris mezőn mozogtunk, hiszen megjelent a művészetantropológia, kontextuális szociál-kulturális antropológia, az új táncfolklorisztika, a művészetelmélet, zeneelmélet, társadalom- és kultúrtörténet. Nem vállalkozhattunk a hazai tánc tudomány valamennyi szegmensének képviseltetésére. Konferenciánkon azok az irányzatok jelentek meg, amelyek regionális pozíciója erős és amelyek illeszkednek a debre-

ceni Néprajzi Tanszék sok évtizedes kutatási hagyományaihoz. A különböző diszciplináris elméleteket, módszereket, olvasatokat, tématerületeket integrálni képes, ugyanakkor saját diszciplináris arculattal rendelkező magyar táncstudomány formálódásához, illetve regionális szerepének erősítéséhez kívántunk mindezzel hozzájárulni.

Máté Kavcsánszki

DISCOURSES ON THE ANTHROPOLOGY OF DANCE CULTURE: AN
INTERNATIONAL CONFERENCE SERIES ON DANCE ANTHROPOLOGY
HOSTED BY THE CSOKONAI NEMZETI SZÍNHÁZ

Hosted by Csokonai Nemzeti Színház in Debrecen with the professional background support of the Department of Ethnography at UD, a series of conferences on dance anthropology was implemented in 2023. During the preparation of the academic profile of these events, the most important aspect was to offer an interpretation of dance in the broadest social and cultural context possible. The altogether almost forty presentations, alongside two workshops and the related academic events, delivered during the course of the series, covering a total of eight days, represented an outstanding and hitherto unprecedented undertaking in Debrecen and the surrounding region on dance studies. Dance Anthropology, the title of the series of events, referred to just one of the numerous methods of examining the phenomenon of dance. However, at the individual occasions of the program series, and even on specific days of the conferences, there was a much broader field of disciplines covered, including art anthropology, contextual socio-cultural anthropology, the new dance folkloristics, art theory, music theory and social and cultural history. As a matter of course, we could not undertake to present all the segments of dance studies available in Hungary. The trends and tendencies discussed at our conferences were restricted to those whose regional position is strong and which comply with the long-standing research traditions of the Department of Ethnography of Debrecen. Our intention was to contribute to the formulation and strengthening of the regional role of Hungarian dance studies that can integrate various disciplinary theories, methods, readings and topic areas while retaining its own disciplinary features.

Néprajz – Romológia

Biczó Gábor
Tóth Norbert
Bódis Zoltán

A roma nők társadalmi integrációjának két aspektusáról egy antropológia dokumentumfilm apropóján

BICZÓ GÁBOR

A Debreceni Egyetemen működő Lippai Balázs Roma Szakkollégium munkatársai az elmúlt évtizedben „Kik vagyunk és miért...?” címmel antropológiai szemléletű dokumentumfilmsorozatot indítottak útjára. Az időszakban négy szériában 18 olyan alkotás keletkezett, amelyek fiatal roma értelmiségiek életpályáján keresztül mutatja be a társadalmi integrációt akadályozó tényezők komplex rendszerét, illetve mutatnak rá az egyéni megküzdésstratégiák példaképszerűségére és az ennek sikerét megalapozó személyes képességek sokszínűségére. Jelen írás egyetlen, a 3. szériában készült epizód a *Fehér Holló – Tímea filmje* címmel jegyzett alkotáshoz kapcsolódva elemzi a roma származású nők társadalmi érvényesülését akadályozó két általános tényező egymást erősítő hatását.¹ Az első önmagában is összetett adottság a roma nőkkel kapcsolatos hagyományos szerepelvárások rendszere, amit erősen befolyásolnak a vonatkozó előítéletek mind a többség, mind a saját közösség irányából. A hagyományos szerepelvárások jelentősége a társadalmi mobilitást akadályozó tényezőként elválaszthatatlan az aluliskolázottságtól, aminek a háttérben pedig gyakran a korai gyermekvállalás húzódik meg magyarázó okként. A három önmagában is komplex szociokulturális motívum összekapcsolódása és ennek elemző bemutatása a *Fehér Holló* címmel jegyzett dokumentumfilmben egyúttal a generációkon átívelő folyamat megtörésének módjára is rávilágít. A tanulás iránti elköteleződés és az ennek alapját meghatározó készségek fejlesztése, mind a személyiség szintjén, mind pedig a társadalom ré-

¹ Biczó–Szabó 2018. A film elérhető online: <https://gygyk.unideb.hu/node/506>

széről kínált lehetőségek biztosításával, fontos eszköz lehet a perifériális és depri-vált roma közösségek társadalmi felzárkózásának előmozdításához.

Fehér Holló – Tímea filmje

Tímea jó módú, középkorú, háztartásbeli oláh cigányasszonyként elhatározta, hogy a helyi, szinte kizárólag a szegregátumi cigánygyerekek által látogatott általános iskolában pedagógiai asszisztensként fog dolgozni. A döntés, amely első hallásra talán roppant magától értetődő és egyszerű, közel sem volt zökkenőmentes. A helyzet háttérét képező tényezők bonyolult rendszert képeznek.

Egyrészt a társadalmi környezeti körülmények sajátosságai az oláh cigány közösség a településen belül elfoglalt helyzete megkerülhetetlen tényezők. A közel hétezer lakosú Nagyecsed a mátészalkai járásban található kisváros. Az egykori Ecsedi-láp peremén fekvő történelmi múltú település ma három etnikai közösség otthona. A többségi magyar közösség mellett a hagyománykövető oláh cigányok és a magyar anyanyelvű romungrók kulturális jellemvonásai mentén jól megkülönböztethető csoportok.² A helyi társadalom bonyolult szerkezete fontos háttérkörülmenyként meghatározó jelentőségű Tímea története szempontjából is. A nagyecsed-i társadalom fontos sajátossága, hogy a szegregátumi környezetben élő romungrókkal ellentétben az oláh cigány közösség többnyire a magyar háztartásokkal vegyesen megtelepedve él a településen. Ugyancsak fontos, hogy a cerhári dialektust beszélő nagyecsed-i oláh cigányok mind a mai napig rendkívül büszkéek hagyományaikra, amelyeket igyekeznek megőrizni. Bár a hagyományos kultúra több eleme is kiveszőben van, megfigyelhető a nyelvromlás, sok család esetében a nyelvváltás, a szokások elhagyása, ennek ellenére a hagyománytudat a közösségi identitás fontos alkotóeleme maradt mind a mai napig.

A helyi társadalom együttélése, a lokális etnikai erőviszonyok és kapcsolatok rendszere kijelöli a településen élők mozgásterének kereteit. A dinamikus kapcsolatok a három részközösség között, tehát a református magyar többség és a két roma csoport viszonyában az egyén szemszögéből etnikai hovatartozása okán behatárolják a lehetőségeket.³ Például a romungrókkal és elsősorban a szegregátumban élőkkel a másik két csoport részéről mutakozó kizáró szociokulturális gyakorlat a településen történő érvényesülés lehetőségeit is meghatározzák. Más összefüggésben a kulturális hagyományaikat bizonyos mértékig rezerváló oláh cigányok is kitétek az etnikai együttélés lokális determinációinak, illetve a saját csoport részéről éppen a saját hagyományokból levezethető hatásoknak. A kettős

² Lásd bővebben: Szabó 2018a; 2023.

³ Vö. Szabó 2019.

kitettség jelentőségét a filmben részletesen bemutatásra kerülő személyes példa, a főhős küzdelme azért, hogy közössége, férje és szülei engedjenek ambícióinak és hozzájáruljanak ahhoz, hogy tanuljon, kitűnően reprezentálja. A lokális csoport normái szerint az oláh cigány nők pusztán szabad elhatározásukból nem mehetnek szembe az olyan közösségi értékkelvárásokkal, amelyek szerint az asszonyszerp kizárólag a családra, a gyermeknevelésre és a háztartásra korlátozódhat. A család és áttételesen a közösség hozzájárulása előfeltétele a tanulásnak.

A néző a film főhősének személyes történetén keresztül betekintést nyerhet egy oláh cigány család mindennapi életébe és abba a folyamatba, melynek eredményeként a nőkkel kapcsolatos szigorú tradicionális szabályok feloldódni látszanak.⁴ A megszólalók értelmezésében is összetett jelenség háttérben a többségi társadalom elvárásaihoz való alkalmazkodás mellett fontos szerepet játszik a korábban a női társadalmi szerepvállalás elemeként elgondolhatatlan személyes érvényesülés létjogosultságának elismerése. A filmből kibontakozó életút finom részletei mentén jól értelmezhetővé válik a helyi társadalom értékvilágának és szabályainak az átalakulása, amelyben a tanuláshoz való jog kivívása, majd maga a tanulás döntő módon járul hozzá.

Tímea története példaképszerűen láttatja, hogy miként találja meg helyét új szerepében, pedagógiai asszisztensként a szegregált és gettósodott iskolában. A gyerekek között sokan sajátos nevelési igényűek vagy beilleszkedési, tanulási és magatartási nehézségekkel küzdenek. Azért, hogy munkáját szakszerűbben végezze, Tímea először férje és családja hozzájárulásával leérettségizett, majd 41 éves korában szociálpedagógiát kezdett tanulni a Debreceni Egyetemen.

A társadalmi környezeti körülmények mellett és bizonyos értelemben azokon túl, a film főhősének tanulási és szakmai karrierútját a személyes tulajdonságok legalább hasonló mértékben határozták meg. A történet bemutatja azt az utat, ami az egyéni élet személyes drámáinak sikeres feldolgozásától a közösségért tenni akarás felelősségének a felismeréséhez vezetett.

A film jelenetei a családi személyes környezetben, Tímea munkahelyén a helyi általános iskolában és a legkiterjedtebb nagyecsed-i szegregátumban kerültek felvételre. A három gyökeresen eltérő tulajdonságokkal jellemezhető színtér között a főhős mindennapi gyakorlatként művelt „határátlépései” jól megvilágítják áldozatkész és elhivatott munkájának nehézségeit.

⁴ A nagyecsed-i oláh cigány tradicionális női szerepekről készített dokumentumfilmet Szabó Henriett, amelyben az utóbbi évtizedekben bekövetkező akkulturáció folyamatára hívta fel figyelmet. Lásd Szabó 2018b.

A filmben reprezentált kiemelt társadalmi kérdések: roma női szerepek, szegregált oktatás

A *Febér Holló* című film kétségtelenül egyik kiemelkedő jelentőségű felvetése, hogy a zárt, a tradíciók megtartása iránt elkötelezett lokális roma közösségek integrációs folyamatait mennyire jellemzik és határozzák meg a nők társadalmi esélyei, illetve erre milyen hatást gyakorolnak hagyományos szerepeik. A politikai rendszerváltást követően a magyarországi cigány közösségek, így a roma nők társadalmi helyzetének változásfolyamatait számos tényező alakította. Ezek többsége eltérő befolyást gyakorolt az egyes csoportokra annak függvényében, hogy az adott közösség életét milyen lokális jellemvonások határozták meg. Míg egyes, elsősorban városi közösségek megkésve ugyan, de bekapcsolódtak a modernizációba, addig a cigány népesség perifériális helyzetű többsége gyakorlatilag beleszorult hátrányos léthelyzetébe.⁵ A roma nők helyzetének változásfolyamatai fokozatosan kerültek a roma közösségek integrációjával foglalkozó szakemberek érdeklődésének homlokterébe. A felismerésben az játszott fontos szerepet, hogy a nők saját közösségükön belül elfoglalt státuszát, amint külső megítélését, végsősoron a társadalmi integráció esélyeit alapvetően befolyásolták a roma kultúra sajátos vonásai, amelyek ráadásul a lokális csoportonként rendkívül változékonyak.⁶ A roma nők helyzetét, különösen a hagyományos és zárt közösségekben élők esetét okkal nevezhetjük egyfajta „kettős elnyomásnak”.⁷ A saját közösség kulturális normái szerint elvárt hagyományos női szerepmegfelelés az alárendelt helyzet elfogadását, és ezáltal a férfiközpontú hierarchiális társadalmi viszonyok fenntartását ösztönzi. Emellett a többségi társadalom intézményesült és a közvéleményben meggyökeresedett stigmái, illetve az előítéletek bonyolult rendszere ugyancsak akadályozzák az érvényesülést. Az előítéletes véleményalkotás, amely aztán a roma nők a saját társadalmi helyzetükre vonatkozó önértékelésének is gyakori alapjaként sokszor támaszkodik olyan megállapításokra, amelyek az egyes jelenségek okait nem veszik figyelembe, de az önmagukban is komplex problémákat a negatív attitűd alátámasztására alkalmas tényekként kezeli. A roma nőkkel kapcsolatos kortárs többségi sztereotípiák három kiemelkedő eleme a magas termékenységi mutató, az aluliskolázottság és az ezekből egyenesen következő munkaerő-piaci alkalmatlanság.

A roma nők termékenységi mutatóinak magasabb értéke a vonatkozó többségi adatokkal összevetésben régen viták tárgyát képezi. Egyrészt statisztikailag dokumentált, hogy a roma nők termékenysége jelentősen magasabb, mint a nem

⁵ Janky 1999.

⁶ Janky 1999.

⁷ Demsa 2015: 22–23.

roma származásúaké. A reprodukciós ráta – tehát a szülőképes korú nőkre eső élveszülések átlaga egy adott populációban – különbségére többek között Kemény István hívta fel a figyelmet. Az 1971-es, 1993-as és 2001-es cigányfelmérések alapján megállapította, hogy a magyarországi romák teljes termékenységi rátája (3,0) az ezredfordulón több mint a duplája a magyar társadalom mutatóinak (1,3).⁸ A legújabb számítások alapján azonban a cigányság reprodukciós átlaga is csökkenő tendenciát mutat és 2,4 körül stagnál, ami az országos adatokkal összevetésben ugyan jelentős különbséget tükröz – 2022-ben 1,52 –, de egyértelműen lassuló népességnövekedési tendenciáról árulkodik.⁹ Ezzel párhuzamosan a kutatások a roma nőkre vonatkozóan több olyan összefüggést mutatnak ki, amelyek hozzájárulnak a jelenség pontosabb értelmezéséhez. Egyrészt nyilvánvaló regionális, de akár egyes térségeken belüli markáns eltérések fedezhetők fel. Durst Judit kutatásaiból tudjuk, hogy egy magyarországi cigány többségű településen a termékenységi ráta a 3,5-szerese volt az országos átlagnak, viszont a szomszédos településen, ahol a romák integrációja előrehaladottabb állapotot mutatott, mint a kutatás helyszínén szegregált körülmények között élők, a termékenységi mutató radikálisan alacsonyabb értéket tükrözött.¹⁰ Másfelől a kutatók párhuzamosan figyelik meg, hogy egyes mélyszegény és szegregált közösségekben a gyermekvállalás attitűdje és ezáltal a magasabb termékenységi mutatók a korai gyermekvállalásra, a lányanyaság jelenségére vezethetők vissza, míg másutt a szülőképes korba lépő fiatalok inkább a többségi minták követésére törekcsenek. Konkrétan, míg egyes csereháti romungró közösségekben az egyre korábbi szülés jelenségéről írnak a szerzők, amit az anyák a lokális társadalomban ily módon szerzett relatív presztízsnyereségével magyaráznak, addig az ugyancsak mélyszegény, de baranyai beás közösségekben éppen az ellenkezőjét tapasztalhatjuk, a cigány nők gyermekvállalása kitolódik.¹¹ A lokális és regionális különbségek mögött kimutatható fontos magyarázó tényező, hogy a fiatal roma nők munkaerőpiaci elhelyezkedése elsősorban aluliskolázottságuk, másrészt lakóhelyük halmozottan hátrányos helyzete miatt rendkívül rossz.¹² A korai gyermekvállalás tehát adott esetben a társadalmi helyzetből következő logikus kompenzációs kísérlet. Már az ezredfordulón végzett vizsgálatokból kiderült, hogy cigány nők gyermekvállalása, a háztartás jövedelmi viszonyai, az iskolázottság mértéke és a lakótelepülés földrajzi helyzete között szigorú korreláció mutatható ki.¹³

⁸ A demográfiai vizsgálatok szerint a stabil lélekszámú népesség feltétele a 2,1 reprodukciós szám. Vö. Kemény et al 2004.

⁹ Obádovics 2022: 288.

¹⁰ Szabó–Spéder 2022: 125; és Durst 2006.

¹¹ Durst 2001; Ladányi–Szelényi 2004; és Fleck–Virág 1999; valamint Kemény 2005.

¹² Janky 2005: 140.

¹³ Janky 2005: 144–145.

A lokálisan és kulturálisan eltérő mintázatok a mai magyarországi cigány közösségek társadalmi folyamataival foglalkozó érdeklődőt annak a belátására készítik, hogy az általánosító igényű következtetésekkel szemben gyanakvással éljen. A roma nők társadalmi helyzetét meghatározó és a kapcsolódó előítéletek rendszerének egyik gyakran hivatkozott eleme a magas termékenység, amint az a vonatkozó kutatásokból kiderült, színterek szerint és szituatív módon rendkívül eltérő. A termékenységi ráta és az ezt meghatározó gyermekvállalási hajlandóság a személyes szociokulturális tulajdonságoktól és elsősorban az iskolázottságtól erősen befolyásolt attitűd.¹⁴

A személyes szociokulturális tulajdonságokat döntő módon határozza meg a lokális csoportra jellemző közösségi kulturális tőke. Ez azt jelenti, hogy az egyéni attitűdöt, tehát a tanuláshoz való viszonyt és az iskolai teljesítményre irányuló törekvést is elsősorban a csoportra általánosan jellemző minták alakítják. A roma nők helyzetének értelmezése szempontjából ennek különös jelentősége van és a társadalmi szerepválasztásuk, lehetőségeik, az egyéni eseti döntéseik – például a gyermekvállalás, vagy a tanulásmotiváció – alapvetően a társadalmi makrofolyamatokra, valamint a közvetlen környezet elvárásainak kumulálódó hatásaira visszavezethető jellemzők.

Ezek szerint a történetileg heterogén magyarországi cigányság lokális csoportjaiban a nők iskolázottsági mutatói összefüggést mutatnak az adott közösség belső folyamatait meghatározó általános tendenciákkal. Az *underclassosodás* a rendszerváltás óta a hazai cigányság társadalmi mechanizmusait átható jelenség. Ennek lényege, hogy a történetileg és ezért kulturálisan is eltérő tulajdonságú csoportok szétterjedettségét fokozza, hogy a szociális törésvonalak a közösségeken belül felerősödtek.¹⁵ A cigányság kisebb része középosztályosodásra utaló tendenciákat mutat, esetükben a társadalmi integráció asszimilációként teljesül, aminek az eredménye, hogy a többség nem tekinti őket romának.¹⁶ Ezzel szemben a romák többségének szociális és gazdasági helyzete leszakadást tükröz, ami hátráltatja a középosztályi minták átvételét, többek között a tanulás szerepének felismerését az egyéni életút tervezésében és ezáltal a sikeres mobilitás megvalósításában. A fentieket alátámasztja az a tény, hogy a hazai cigányság 80%-ának legmagasabb iskolai végzettsége legfeljebb a nyolc osztály, ami a nem romák esetében csupán 20%.¹⁷ A képzetlenségből fakadó hátrány a roma nőket fokozottan sújtó tényező, ugyanis a kutatások bizonyították, hogy a férfiak nagyobb eséllyel helyezkednek el szakképzettséget nem követelő munkakörökben. Az ezredfordu-

¹⁴ Husz 2006.

¹⁵ Ladányi–Szelényi 2004.

¹⁶ Óhidý 2016.

¹⁷ Papp Z. 2021: 245.

lót követően a roma nők foglalkoztatottsága alig érte el a 15%-ot.¹⁸ A jelenség mögött az aluliskolázottság és az erre épülő többségi diszkriminációs gyakorlat párhuzamosan húzódik meg magyarázó okként.¹⁹ Mindezt némiképp árnyalja az a tény, hogy a legalább általános iskolát elvégzett romák esetében a fiatalabb korcsoportokban magasabb a nők aránya, mint a férfiaké.²⁰

Az eddigiekben bemutatott összefüggéseket tovább finomítja, hogy a történelmi okok miatt eltérő szociokulturális normákat és értékrendet követő cigány közösségek között mind a saját társadalomban elfoglalt helyüket tekintve, mind a többségi környezetben történő érvényesülés – iskola, munkaerőpiac – esélyét vizsgálva nagy különbségek mutatkoznak. A kutatásokból pontosan tudható, hogy a hagyománykövető, elsősorban zárt vidéki közösségekben, esetleg szegregált környezetben élő oláh cigány és beás nők esetében társadalmi szerepeiket a család működtetése, a gyermekek és a férj kiszolgálása, valamint éppen magának a hagyományos életvilágnak a fenntartása határozza meg.²¹

A *Febér Holló* című filmben a főhős családi háttere, a lokális roma, cerhári dialektust anyanyelvként beszélő közösség a női szerep alakulása és fejlődése szempontjából meghatározó társadalmi körülmény. A történetből kirajzolódó egyéni megküzdésstratégiát a hagyományos roma női szerepekből következő determinált sorshelyeztetel szembeni „lázadás” magyarázza. Ebben óriási szerepet játszik a film egyik fontos helyszíne a nagyecsedí szegregált iskola, ahol a főhős pedagógiai asszisztensként dolgozik.

A mai magyar cigányság oktatási és iskolázottsági helyzetét mélyen befolyásolja az a tény, hogy egyre elterjedtebbé válik az etnikailag szegregált iskolai lét-helyzet, amit a szegregációs index folyamatos emelkedése pontosan tükröz.²² Az iskolai szegregáció kérdése hatalmas szakirodalommal rendelkező kulcstéma, itt csupán néhány fontosabb és a film értelmezése szempontjából lényeges, a nézői befogadást támogató felvetésre szorítkozunk. A szegregált oktatás fogalmának tisztázásakor figyelembe kell venni, hogy a jelenség nem csak etnikai relációt fed. Alapvetően a hátrányos, valamint halmozottan hátrányos helyzetű tanulók iskolai elkülönítését jelzi, ami azonban Magyarország esetében markáns egybeesést mutat a roma népességgel, lévén a hátrányos helyzet ezt a populációt kiemelten sújtja.²³

A jelenség gyakoribbá válása mögött alapvetően három egymást erősítő tényező mutatható ki. Egyrészt a roma népesség korfája, amint erről már esett szó, sokkal fiatalabb populációra utal, mint a többségi társadalom korösszetétele. Ez

¹⁸ Koncz 2006.

¹⁹ Olasz 2020.

²⁰ Janky 1999.

²¹ Maszlag 2020.

²² Fejes–Szűcs 2018: 100–116.

²³ Fejes–Szűcs 2018.

azt jelenti, hogy a roma származású általános iskolás korúak aránya magas, országos átlagban 13-14%, ami a rendszerváltást követően mért adatokhoz képest majd' kétszeres növekedést mutat.²⁴ Az iskolai szegregációnak kedvező népessédségi helyzet egyik általános oka tehát a közoktatásba belépő roma származású gyerekek magas száma.

A jelenség azonban rendkívüli területi egyenlőtlenségeket mutat. Mivel a roma népesség többsége községekben, jellemző módon perifériális helyzetű vidéki kistelepüléseken él, ezért a szegregációs veszélynek kitett iskolák elsősorban azokban a megyékben találhatók, ahol a településszerkezet, az aprófalvas környezet társul a cigányság magasabb regionális lélekszamarányával. Az adatokból jól látható, hogy községi szinten hét olyan megye is azonosítható az országban, ahol az általános iskolai tanulók esetében a cigány származású gyermekek aránya meghaladja a 30%-ot (Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád, Somogy, Szabolcs-Szatmár-Bereg), de három (Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg) esetben a városok és megyeszékhelyek mutatóival együtt számítva is az iskolások több mint harmada roma.²⁵ A szakirodalom szerint a 30-50% közötti etnikai kisebbségi arányokat mutató színtereket gettósodó térségnek kell tekintenünk, míg 50% felett gettósodott területekről beszélünk. Ennek alapján, a fenti arányokat egy adott oktatási intézményre vetítve 2018-ban Magyarországon 369 gettósodó és 249 gettóiskolát lehetett azonosítani.²⁶

A szegregált oktatási gyakorlat, a tanulók elkülönítése az országban mind a társadalmi-gazdasági, mind pedig az etnikai háttérrel figyelembe véve erősödik.²⁷ A szegregációs folyamatok mögött azonban a nyilvánvaló etnodemográfiai valamint a földrajzi térbeli egyenlenségekre visszavezethető okok mellett számos további tényezőt is meg kell említeni.

A magyar oktatási rendszer szelektivitása Európában kiemelkedő, ami azt jelenti, hogy a tanulók elkülönítését megalapozó szelekciós mechanizmusok egyre mélyebben hatják át és alakítják a társadalmi folyamatokat.²⁸ A szelektivitás alapvető oka az iskolák működése és a társadalmi elvárások között kialakuló kölcsönhatás, ami a bármilyen hátrányos helyzettel szembeni kizáró stratégiákat hív életre. Így a tanuló szociális státusza, a lakóhelye, az eltérő etnikai és nyelvi háttere, vagy a bármely okból korlátozott személyes képessége az iskola működését befolyásoló tényezőként az intézmény problémájává válik.²⁹ Ha a tanulói létszámban

²⁴ Papp Z. 2021.

²⁵ Papp Z. 2021.

²⁶ Papp Z. 2021.

²⁷ Fejes-Szűcs 2018: 12.

²⁸ Radó 2018: 32.

²⁹ Radó 2018: 34.

a „problémás” esetek száma növekszik, akkor ez a szülők szabad iskolaválasztási jogosítványainak következményeként azt eredményezi, hogy a gyermekeik érdekeire hivatkozva más oktatási intézményt keresnek. Amennyiben a döntés az intézmény beiskolázási körzetében tömegessé válik, mivel az iskola működéséhez a tanulólétszám megtartása minden mást felülíró szempont, ezért a hátrányos helyzetű tanulók beáramlása öngerjesztő folyamattá válik. Mindebből következik, hogy amíg erre lehetőség van, az iskola „logikus” stratégiai döntése, hogy törekszik a homogén, középosztályi státuszú többségi, tehát „problémáktól” mentes tanulói kollektíva fenntartására. Másként fogalmazva, a szülői iskolaválasztás az intézmény szempontjából negatív következményeinek, a spontán szegregációnak az elkerülésére irányuló törekvés a magyarországi oktatási intézmények általános stratégiája.

Az intézmények a szegregálódással szemben ellenérdekeltek, ám az ismert etnodemográfiai és szocioökonómiai – több a szegény és a roma származású az iskoláskorú gyermekek között – folyamatok miatt egyre kevesebb iskola képes fenntartani kiváltságos helyzetét és megakadályozni a hátrányos helyzetű és/vagy roma származású gyermekek bekerülését.

A szegregált iskolák elterjedése, amint azt számtalan tanulmány bizonyítja a társadalom egésze számára rendkívül hátrányos és káros jelenség. Az oktatási szegregáció teljesítményszakadékot generál, az eleve hozott hátrányok fennmaradását eredményezi.³⁰ A szegregált iskolában tanulók társadalmi kapcsolatai beszűkülnek, csoportközi kontaktusaik, az interakciók száma kritikusan alacsony, ami a társadalmi, de a munkaerőpiaci érvényesülésnek is komoly akadályát képezi.³¹

Az iskolai szegregáció erősödésével kapcsolatban számos kutatás mutatott rá arra, hogy az egyházak az elmúlt évtizedekben fokozódó oktatási szerepvállalása óhatatlanul is miként járult hozzá a folyamat erősödéséhez.³² A jelenség hátterét az alapozza meg, hogy az egyházi iskolák nem rendelkeznek kötelező beiskolázás körzettel, azaz a tanulói kiválasztási folyamatban magasabb szintű autonómiával működnek mint az állami iskolák. A szabály alapot teremt arra, hogy a többségi szülőknek az az egyre nagyobb csoportja, akik gyermekeiket kivonják az állami oktatásból, az egyre nagyobb számban rendelkezésre álló egyházi intézmények között keresnek iskolát. Ennek eredménye, amint ez a *Febér Holló* című film esetpéldájában is kiderül, hogy azok a települések, ahol párhuzamosan működnek állami és egyházi fenntartású iskolák, ott az előbbiek válnak a szegény státuszú, perifériális háttérű és elsősorban roma származású gyermekek gyűjtőhelyévé.

³⁰ Radó 2018: 36. és Bihari 2021: 67–88.

³¹ Kertesi–Kézdi 2009: 60–62.

³² Zolnay 2018: 211–233.

Más a helyzet azokkal a szintekkel, ahol kizárólag egyházi fenntartású iskolák állnak a tanulók rendelkezésére – 2015-ben 137 ilyen település volt –, ami az elmúlt évtizedben bekövetkezett intenzív fenntartóváltói gyakorlat eredménye.³³ A vonatkozó kutatások megállapították, hogy az egyházak működését meghatározó szociális támogató attitűd tényleges társadalmi szerepvállalásnak tekinthető, és az egyházak kezelésében lévő szegregált iskolák többségében tükrözik a fenntartó támogató elkötelezettségét.³⁴ Ugyanakkor az iskolák eltérő rekrutációs lehetőségeiket tekintve, továbbá a többség önszegregatív gyakorlatát – azaz a gyermekeknek többségi iskolai környezetet és így az érintkezést a romákkal kizáró szándékát – és sok esetben a hátrányos helyzetű lokális kisebbségi közösségek izolatív stratégiáját – tehát a kirekesztett állapotot elfogadó és annak a fenntartására törekvő, a többségi környezettel történő érintkezést kerülő beállítódást – figyelembe véve látni kell, hogy az egyházi oktatási intézményekre érvényes külön szabályok akaratlanul is, de erősítik a szegregációs folyamatokat. A „szegregálva befogadni” iskolai léthelyzetben a hátránykompenzáló törekvések, illetve az intézményi integrációs szándék fontos minimum cél, de mindennek ellenére és a kutatási tapasztalatok szerint leginkább a hátrányos helyzetű roma gyerekek kasztosodását, illetve mobilitási esélytelenségét eredményezi.³⁵

A témával foglalkozó mértékadó hazai és nemzetközi szakemberek általános álláspontja, hogy az oktatási szegregáció a többség és a kisebbség számára egyaránt hátrányos következményekkel jár. A többségi társadalom felnövekvő generációinak elemi érdeke lenne ugyanis, hogy az etnikai népességarányok eltolódása miatt megismerje a kisebbségi életvilág sajátosságait, szabályait, valamint saját tapasztalatai alapján tanulja meg és ne előítéletei mentén gyakorolja az elkerülhetetlenül gyakoribbá váló interakciós helyzetek kezelését. A kisebbség számára a többségi társadalmi szabályok megismerése gyermekkorban és az iskolai környezetben szerzett személyes tapasztalatok alapján az integrációs szándékot és képességet támogató gyakorlati értékű tudás.

Mindezzel szemben gyakran hangoztatott érv, hogy a kontrollált szegregáció a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók esetében olyan hátránykompenzáló funkciót tölt be, ami az idősebb korban – felső tagozat – megvalósuló tényleges integrációt előkészítő szakaszként értelmezendő. A kutatási tapasztalatok ezt a feltevést egyáltalán nem támasztják alá.³⁶ Amint fontos azt is rögzíteni, hogy a strukturális tényezők miatt kialakult szakadékok, legyen bármilyen jó is egy szegregált oktatási intézmény működésminősége az adott feltételrendszer tekintve, az ott és az azonos hátrányokkal küzdő tanulók közösségében az egyéni stra-

³³ Radó 2021.

³⁴ Fejes–Szűcs 2019: 3–7.

³⁵ Erőss 2019: 94–113.

³⁶ Fejes–Szűcs 2018.

tégiák, például a személyes tehetség, valamint az erre apelláló megközelítés nem kínál valós kitörési esélyt.³⁷

A *Febér Holló* című film történetének főhőse egyszerre érintett a kortárs roma női sors dilemmáiban és a szegregált oktatási intézmény működési gyakorlatát átható nehézségekben. Példája rávilágít arra a különös összefüggésre, ami a saját hozott kulturális tudástökének és a felsőoktatásban szerzett szakmai ismereteknek a munkájában játszott szerepére mutat rá. Úgy tűnik, hogy a sajátos pozíció, tehát a roma szociokulturális háttér és a szakmai kompetencia egybeesése az integrációt hatékonyan előmozdító adottság.

Irodalom

BICZÓ Gábor – SZABÓ Henriett

2018 *Febér Holló – Tímea filmje*. dokumentumfilm, <https://gygyk.unideb.hu/node/506>

BIHARI Ildikó

2021 Az iskolai szegregáció szerepe a hátrányos helyzetű gyermekek és fiatalok lemaradásában. *Acta Medicinæ et Sociologica*. 12. 32. 67–88.

DEMSA Andrea

2015 Cigány nők kettős elnyomása Magyarországon a hétköznapiakban. *Acta Sana*, 10. 2. 21–29. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/actasana/article/view/18482> (A letöltés dátuma: 2023. 11. 15.)

DURST Judit

2006 *Kirekesztettség és gyermekvállalás*. PhD Thesis, Corvinus University, Budapest

2001 „Nekem ez az élet, a gyerekek.” Gyermekvállalási szokások változása egy kistalusi cigány közösségben. *Századvég*. 3. 71–92.

ERŐSS Gábor

2019 „Hallottuk, hogy Robi bá’ kint volt a telepen.” Szegregálva befogadni. *Iskolakultúra*. 29. 77. 94–113.

FEJES József Balázs – SZÚCS Norbert

2018 Az oktatási integráció ügye a 2010-es évek végén. In Fejes József Balázs – Szűcs Norbert (szerk.): *Én véttem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület. 11–30.

2017 Hol tart ma az oktatási integráció ügye? *Új Pedagógiai Szemle*. 11–12. 100–116.

FLECK Gábor – Virág Tünde

1999 *Egy beás közösség múltja és jelene*. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont

³⁷ Zolnay 2018.

- HUSZ Ildikó
2006 Iskolázottság és a gyermekvállalás időzítése. *Demográfia*. 1. 46–67.
- JANKY Béla
2005 A cigány nők társadalmi helyzete és termékenysége. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest: TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium. 135–148.
1999 A cigány nők helyzete. In Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999*. Budapest: TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselői Titkársága.
- KEMÉNY István – JANKY Béla – LENGYEL Gabriella
2004 *A magyarországi cigányság helyzete 1973–2003*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet
- KERTESI Gábor – KÉZDI Gábor
2009 Az általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Közgazdasági Szemle*. LVI. 2009. 959–1000.
- KONCZ Katalin
2006 A felzárkózás elmaradása: a magyar nők munkaerő-piaci helyzete. *Statistikai Szemle*. 84. 7. 651–674.
- LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván
2004 *A kérekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág
- MASZLAG Fanni
2020 „Együttélés a múltban és jelenben”: Cigány lányok önképe a kettős identitás tükrében. In *BLA Doktori Ösztöndíjprogram, Tanulmánykötet*. https://bla.hu/wp-content/uploads/2021/06/Maszlag-Fanni_Egyutteles-a-multban-es-jelenben-Cigany-lanyok-onkepe-a-kettos-identitas-tukreben.pdf (A letöltés dátuma: 2023. 11. 15.)
- OBÁDOVICS Csilla
2022 A magyarországi „roma kötődésű” népesség előreszámítása 2050-ig. *Demográfia*. 65. 2–3. 279–309.
- OLASZ Nikolett
2020 Nomen est omen. Roma diplomás nővel szembeni diszkrimináció Magyarországon. *Vezetéstudomány/Budapest Management Review*. LI. 03. 40–50.
- ÓHIDY Andrea
2016 A ‘roma közösségi kulturális tőke’ szerepe roma és cigány nők sikeres iskolai pályafutásában – egy kvalitatív kutatás eredményei. *Magyar Pedagógia*. 116. 2. 171–196.
- RADÓ Péter
2018 A közoktatás szelektivitása mint a roma szegregáció általános kontextusa. In Fejes József Balázs – Szűcs Norbert (szerk.): *Én véttem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület. 31–56.
- PAPP Z. Attila
2021 Roma népesség és oktatástervezés. *Educatio*. 30. 2. 242–259.

SZABÓ Henriett

- 2023 *Variációk az együttélésre: Közösségfolyamatok és az etnicitás három nyírségi település példáján.* Budapest: L'Harmattan – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
- 2019 A lokális hagyomány funkciói a nagyecsedti kortárs közösségfolyamatokban. *Néprajzi Látóhatár*. 28. 1–2. 157–204.
- 2018a „Mit lehet és mit nem...” Antropológiai szemléletű közösségkutatás a nagyecsedti oláh cigány társadalomban. In Kavecsánszki Máté – Marinka Melinda (szerk.): *Táj és kultúra 1.* Debrecen: MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. 189–202.
- 2018b „...mit lehet és mit nem...” Szabó Henriett dokumentumfilmje a nagyecsedti oláh cigány hagyományokról. In Kavecsánszki Máté – Marinka Melinda (szerk.): *Táj és kultúra 1.* Debrecen: MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

SZABÓ Laura – SPÉDER Zsolt

- 2022 A roma népesség termékenységének összehasonlító vizsgálata négy kelet-középeurópai országban. *Demográfia*. 65. 2–3. 117–154.

ZOLNAY János

- 2018 Kasztosodó közoktatás, kasztosodó társadalom. In Fejes József Balázs – Szűcs Norbert (szerk.): *Én vétkelem. Helyzetkép az oktatási szegregációról.* Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület. 211–233.

Gábor Biczó

ABOUT TWO ASPECTS OF ROMA WOMEN'S SOCIAL INTEGRATION BASED ON AN ANTHROPOLOGICAL DOCUMENTARY

In the last decade the series of anthropological documentary, title “Who we are...and why”, was an experiment to publish young Roma intellectual's life stories as so-called good practices. In this paper the author strives for analysing a Vlachos-Romani woman's life carrier who became social-pedagogue, and she works in a segregated primary school that is attend by the pupils hundred percentage Romani origin. By the paper the reader can be introduced into two highly relevant aspects of the contemporary integration issue of Romani community in Hungary, namely: the role of Romani women and segregated education.

A kótaji roma közösség pedagógiai antropológiai vizsgálata

TÓTH NORBERT

Bevezetés

A romológiai társadalomtudományi diskurzusban centrális pozíciót tölt be a magyarországi cigány csoportok szociokulturális helyzete és iskolázottsági viszonyai. Több vonatkozásban is megfigyelhető az a jelenség, hogy a deprivált életkörülmények között élő cigány/roma közösségekben az aluliskolázottság a jellemző, amelynek következtében korlátozott az érintett roma közösségek munkaerőpiaci mozgástere.¹ Egy kisebbségi csoport iskolázottsági és foglalkoztatottsági mutatói több szempontból is figyelmet érdemlőek, ugyanis e paraméterek a többség-kisebbség viszonyrendszerére, együttélési mintázataira is hatást gyakorolnak.²

A fenti jelenségre reflektáló oktatásszociológiai kutatások felhívják arra a figyelmet, hogy Magyarországon a közoktatás számára a cigány/roma tanulók iskolai sikertelensége jelenti azt a neuralgikus pontot, ahol a nehézségek, s a problémák a leginkább megmutatkoznak.³ A frissebb kutatási eredmények ugyanakkor azt mutatják, hogy az elmúlt évtizedben pozitív tendencia figyelhető meg az oktatási transzlációval összefüggésben a cigány/roma népesség iskolázottsági mutatóit tekintve, azonban nem csökkent a szakadék a magyarországi cigányság és a többségi társadalom iskolázottsága között.⁴ Forray és Híves ezzel kapcsolatban a 2011. évi népszámlálás adataira hívja fel a figyelmet. A kvantitatív adatokból kiderül, hogy a cigányság 22,3%-a nem végezte el az általános iskolát, viszont ez az arány a többségi társadalom vonatkozásában mindössze 4,5%.⁵

¹ Bócsi et al. 2023: 2.

² Szabó 2023: 90–91.

³ Gúti 2000: 49–50.

⁴ Bócsi 2016: 11–12.

⁵ Forray–Híves 2013: 502.

Jelen tanulmányban a lokalitás szintjén kívánjuk megvizsgálni a jelenséget, a pedagógiai antropológia elméleti és módszertani apparátusára támaszkodva. A pedagógiai antropológia ugyanis elsősorban lokális közösségekkel foglalkozik, hiszen alapkonceptiója szerint, nem lehetséges olyan általános érvényű megoldási javaslatokat generálni, amelyek minden közösség esetében érvényesek lehetnek. Ennek legfőbb oka, hogy az egyes közösségekben a társadalmi mechanizmusok szituatívak, így a megoldási kísérletnek is szituatívnak kell lennie.⁶

A pedagógiai antropológia elméleti és módszertani sajátosságai

A második világháború után, a modern szociokulturális antropológián belül, több ún. antropológiai irányzat alakult ki. Az újonnan létrejött, szubdiszciplináris státuszú tudományterületek egyik legfőbb jellemzője, hogy az antropológia alapproblémájával foglalkoznak, vagyis azzal, hogy milyen okokra vezethető vissza az, hogy az ember egy szociokulturális értelemben diverz környezetet hoz létre, még akkor is, ha biológiai sajátosságai és késztetettségei, valamint ösztönvilága azonos, s ettől függetlenül mégis más-más szociokulturális tartalommal valósítja meg önmagát.⁷ Ennek legfőbb példája, hogy az egyes embercsoportok különböző kultúrákat hoznak létre, más normakészletű társadalmakban élnek, vagy éppen más vallási elvekre épül a hitviláguk.

Az újonnan létrejövő antropológiai irányzatok, így a pedagógiai antropológia másik markáns jellemzője, hogy más diszciplínák elméleteit és módszertani apparátusát is igénybe veszik saját tudományos koncepciójuk konstruálásában. Ez azt jelenti, hogy a fentebb vázolt antropológiai alapkérdést, az antropológián belül más tudományterületek segítségével igyekeznek megválaszolni.

Kutatásunk szempontjából emellett szükséges kiemelni, hogy a pedagógiai antropológia gyakorlati értékű és jelentőségű antropológiai irányzatként viselkedik. Ez a tulajdonsága jelenti a kapcsolódási pontot az alkalmazott antropológiával. Biczó megfogalmazásában:

„[...] az alkalmazott antropológia leegyszerűsítve nem egyéb, mint az eredetileg akadémiai társadalomtudományként kibontakozó diszciplína gyakorlati értékére vonatkozó felismerés és az ismeretek különálló, szakterületi szintre emelt tudástermése.”⁸

⁶ González 2004: 18.

⁷ Biczó 2018: 110.

⁸ Biczó 2018: 112.

Ez a felismerés az amerikai antropológusok körében vált nyilvánvalóvá, miután tudományos eredményeik alapján konstatálták, hogy az antropológiai tudásnak gyakorlati értéke van, ugyanis émikus, idiografikus és szinkronikus jelzőkkel írható le.

Primecz Kenneth L. Pike amerikai nyelvész interpretációját idézi, amelynek értelmében az émikus aspektus arra utal, hogy a kutatás során a helyi, önálló értelmezéseket keressük a lokális színterek feltérképezése során.⁹ Az értelmezést a kutató rábízta a helyiekre, ugyanis az émikus kutatások arra az alapfeltevésre építenek, hogy az adott kultúrát a kultúrán belüli összefüggések feltárásával lehet legjobban megismerni. Az idiografikus jellemző arra utal, hogy a lokális helyzetet a sajátyszerűsége szerint írjuk le, tehát elvonatkoztatunk a saját preconcepcióinktól és a közvetlen tapasztalásra fókuszálunk. A szinkronikus terminus pedig arra utal, hogy a kutató olyan helyzetben van a kutatás során, hogy a kutatás alanya és tárgya időben egybe esik, vagyis nem a történeti múltját keresi a kutatott problémának, hanem a jelenbeli szituáció feltételrendszerét interpretálja.

A fentebb vázolt tudományos narratívából azt a konklúziót vonjuk le, hogy a pedagógiai antropológia úgy viselkedik, mint egy antropológiai irányzat, hiszen azt vizsgálja, hogy a pedagógia, mint önálló, független tudásterület, milyen módon alkalmazható olyan alapvetően antropológiai kitettségű problémák értelmezése és kezelése esetében, ahol különböző távolságban élő csoportok között kell végrehajtani integrációs mozgást.

A pedagógiai antropológia elméleti koncepciójának gyakorlati kivitelezésére, először az észak-amerikai indián közösségek tudományos vizsgálatakor került sor.¹⁰ A kutatók abból az alapkoncepcióból indultak ki, hogy az indián közösségek gyermekei a rezervátumi környezetben, sajátos érték és normakészletű közösségekben szocializálódnak, ugyanakkor a többségi társadalmi feltétel és normarendszer szerint működő oktatási intézményekben kell eredményt elérniük. Ebben a vonatkozásban egy új fogalmat kell bevezetnünk, a kulturális differenciát. A kulturális differenciában keresendőek ugyanis azok a tényezők, amelyek megnehezítik, sőt bizonyos esetekben ellehetetlenítik azt, hogy az indián gyerekek érvényesüljenek a többségi társadalom értékrendszere szerint működő oktatási intézményekben. A pedagógiai antropológia jelentőségét hangsúlyozni kell ebben a helyzetben, ugyanis a pedagógiai antropológia ismeri fel a kulturális differenciát, s az abból eredeztethető problémákat igyekszik úgy kezelni, mint egy krízisszituációt.

A fenti tudományos összefüggések korrelálnak a jelen írásban bemutatott kutatásunkkal. Vizsgálódásunk fókuszában ugyanis olyan cigány/roma közösség

⁹ Primecz 2016: 5.

¹⁰ Anderson-Levitt 2012: 8.

áll, amelynek gyerekei szegregátumi környezetben nőnek fel. Elsődleges szocializációjuk, s a család által közvetített kulturális sajátosságok következtében, norma- és értékészletük nem feltétlenül egyezik meg a többségi társadalom gyerekei által képviselt normakészlettel. Az óvodát leszámítva, az iskola az első olyan szintér, ahol a kulturális differencia által indukált eltérő viselkedésmintázatok megmutatkoznak.

Kutatásunkban a kultúrára úgy tekintünk, mint viselkedésmintázatok összességére, amelyre szocializáció útján tesz szert az egyén. Ennek értelmében a szocializációs közeg, a miliő szignifikáns szerepet tölt be az egyén által képviselt kultúratarthalmak szempontjából. Az oktatásra, iskoláztatásra levetítve ez azt jelenti, hogy az adott közösség, család által preferált és közvetített értékek, normák, attitűdök (összességében kultúraelemek) jelennek meg a tanuló iskolához, tanuláshoz való viszonyában, amelynek detektálható következményei a tanulmányi eredményekben manifesztálódnak. Ugyanakkor fontosnak tartjuk, – Margaret Mead gondolatait adaptálva – hogy a kultúra egy társadalmon belül sokrétű elemeket mutat, az adott lokális közösség függvényében jelentéstartalma módosulhat, ugyanakkor a közös etnikumú közösségek olyan univerzális kultúratarthalmakkal rendelkeznek, amelyek megkülönböztetik az adott etnikum (esetünkben a cigányság) kultúráját, a többségi társadalom kultúrájától.¹¹ Ennek a jelenségnek a produktumaként definiáljuk a kulturális differenciát.

A kutatás módszertana

Kutatásunkban arra kerestük a választ, hogy a vizsgált településen élő cigány/roma származású közösség gyermekeinek iskolai előrehaladása miért gyengébb nem roma társaikhoz képest. Vizsgáltuk azt, hogy a cigány/roma családok szociokulturális körülményei és gyermekeik iskolai előrehaladása között milyen összefüggések állapíthatók meg. Milyen hatást gyakorol a roma származású szülők iskolai végzettsége és a tanulással kapcsolatban kialakult véleményük gyerekeik iskolai teljesítményére?

A kutatói kérdéseink körvonalazásához a pedagógiai antropológia sajátosságaiból indultunk ki. Ennek értelmében, szerettük volna megtudni, hogy mi az oka annak, hogy a roma gyerekek nehezen tudnak beilleszkedni és eredményt elérni a többségi társadalom feltételrendszere szerint működő iskolákban. Kíváncsiak voltunk arra, hogy a cigány/roma tanulók esetében a pedagógusok miben látják a kulturális differencia elemeit a többségi társadalom gyerekeihez viszonyítva, illetve miben látják a cigány/roma tanulók iskolai sikertelenségének okait.

¹¹ Letenyei 2012: 27.

Kutatásunkat a Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében található Kótajban végeztük, mely a Közép-Nyírségben, a vármegye székhelytől, Nyíregyházától 14 kilométerre helyezkedik el. Kótaj teljes népessége eléri a majdnem 4500 főt. A KSH adatai szerint 2001-ben a vármegye népességének 4,4%-a vallotta magát cigány származásúnak, 2011-ben pedig a lakónépesség 8%-a. A település polgármesterével készített félig strukturált interjúból tudjuk, hogy bár Kótaj az ország keleti részén helyezkedő, alapvetően hátrányos helyzetű régióban található, de a régió belüli sajátos gazdasági és földrajzi elhelyezkedése miatt egy jól élhető településnek tekinthető. A helyi lakosok számára adott a kedvező infrastrukturális kiépítettség és a szolgáltatások szinte teljes köre elérhető. A település jövőbeli potenciáljához nagymértékben hozzájárul az is, hogy Nyíregyháza agglomerációjában helyezkedik el, így a népességmegtartó ereje prognosztizálhatóan a későbbiekben is markáns lesz.

Kutatásunk oktatásszociológiai aspektusából adódóan, a kvalitatív mintavételi eljárás kiindulópontja a település általános iskolája volt, ahol az intézményvezető helytesszel és az iskola pedagógusaival készítettünk félig strukturált interjúkat (N=15). A pedagógiai antropológia módszertani sajátosságait figyelembe véve az empirikus adatfelvétel a kótaji oláh cigány közösség körében folytatódott, amely során terepkutatásra, résztvevő megfigyelésre és roma szülőkkel készített félig strukturált interjúkra (N=15) támaszkodtunk. Ennek értelmében tehát a mintánk a következőképpen alakult:

	A település „feltérképezése”	A település általános iskolája	A település cigány/roma közössége
KÓTAJ	1. Polgármesterrel készített félig strukturált interjú	1. Intézményvezető helytesszel készített félig strukturált interjú 2. Pedagógusokkal készített félig strukturált interjúk (N=15) 3. Dokumentumelemzés (Pedagógiai program)	1. Cigány/roma szülőkkel készített félig strukturált interjúk (N=15)

1. ábra: Kutatási minta. (Forrás: Saját szerkesztés)

A pedagógusokkal készült interjúk eredményei

Az iskolai szocializációval foglalkozó szakirodalom több ízben is felhívja arra a figyelmet, hogy a tanulók egyéni szociokulturális mintázatait a helyi viszonyok, így az adott település, illetve ezen belül az oktatási intézmény kedvezőtlen

helyzete megsokszorozza.¹² Ebből a szociológiai alapvetésből kiindulva, fontosnak tartottuk megismerni azt, hogy a kutatásunk tárgyát képező alapfokú oktatási intézmény milyen infrastrukturális és személyi feltételekkel rendelkezik, illetve, hogy a pedagógiai gyakorlat során mit és milyen minőségben tud nyújtani a tanulók számára.

A pedagógusokat arra kértük, hogy minősítsék iskolájukat annak tükrében, hogy hány éve dolgoznak az intézményben, s térjenek ki arra, hogy ezen időszak alatt hogyan változott az iskola helyzete, elsősorban olyan értelemben, hogy melyek voltak az iskola erősségei és gyengeségei korábban, s ezek hogyan módosultak az idő folyamán. Arra voltunk lényegében kíváncsiak, hogy ugyanazokkal a problémákkal kell megbirkóznia az intézménynek most is, mint a korábbi évtizedekben, s az esetleges új szituáció által indukált akadályokkal hogyan küzd meg az iskola.

Az interjúkból egyértelműen kiderül, hogy az iskola életében az utóbbi évtizedekben komoly változások mentek végbe. A legmarkánsabb és leginkább figyelemre méltó tendencia, hogy egyre csökkenő gyereklétszámmal működik az iskola, amihez természetesen az országos demográfiai folyamatok helyi szinten való megjelenése is nagyban hozzájárul, de ebből a szempontból a kótaji általános iskola helyzetét megnehezíti Nyíregyháza közelsége, ami komoly „elszívóerővel” bír. A több mint három évtizede az iskolában dolgozó pedagógus a következőképpen jellemezte a kialakult helyzetet:

„A gyerekanyag is változott, a létszám is változott, tehát jóval kevesebb gyerek van, mint korábban. Régebben, a kétezres évek közepén és talán még a végén is, egyszerre, párhuzamosan három osztály jutott, most viszont örülünk, ha kettő van, de az a kettő is visítva van meg, tehát kis létszámú osztályokkal dolgozunk. Még szerencse, hogy a fenntartó megengedi ezt.”¹³

A gyermeklétszám tendenciózus csökkenésével kapcsolatban egy 32 éve az iskolában tanító pedagógus fontos tényezőre hívja fel a figyelmet, ami az utóbbi években nagymértékben befolyásolta az intézmény pedagógiai programját. A szakember kiemeli, hogy a korábban több mint 400 tanulót számláló iskolában a gyereklétszám fokozatos csökkenése komoly változást eredményezett a tanulói összetételben. Annak okán ugyanis, hogy a középosztálybeli, jobb anyagi körülmények között élő szülők vitték el a helyi iskolából Nyíregyházára taníttatni a gyerekeiket, a falusi iskolában így aránytalanul megnőtt a hátrányos helyzetű tanulók létszáma. A kialakult helyzet a pedagógiai kultúra, s a megfogalmazott oktatási-nevelési célok újragondolását követelte meg, a tehetséggondozásról egyre inkább a felzárkóztatásra tevődött a hangsúly.

¹² Forray–Hegedűs 1998: 96.

¹³ Saját gyűjtés: Nő (58), Kótaj, 2021.

Az iskolának a tanulói létszám biztosítása mellett komoly erőfeszítéseket kell kifejtenie a megfelelő szakos ellátottság vonatkozásában is. Bár jelen pillanatban minden tantárgyat megfelelő szakképzettséggel rendelkező pedagógus oktat, de elsősorban a természettudományos és készségtantárgyakat oktató pedagógusok foglalkoztatása jelent folyamatos napirenden levő nehézséget:

„Az egyik legnagyobb nehézségünk, hogy nagyon komoly erőfeszítéseket kell megtennünk, hogy biztosítva legyen a szakos ellátottság. Nem találunk kémia tanárt. Fizika szakos tanárunk van, de abban a pillanatban, ha ő nem lenne, akkor fogalmam sincs, hogy honnan lenne fizika szakos tanárunk. Rajz szakos tanár talán már vagy öt-hat éve nincs az iskolában, hanem egyéni megbízáson alapon jár át egy bölgy betente kétszer.”¹⁴

A pedagógusok álláspontja szerint az iskola helyzetét az is nehezíti, hogy akár már az elmúlt egy évtizedet tekintve is nagymértékben megváltozott a helyi társadalom viselkedésmintázata, ami hatással van a szülők és a gyerekek iskolával kapcsolatos attitűdjére. Az egyik pedagógus ezt a következőképpen fogalmazta meg:

„Sok minden megváltozott. Társadalmilag is megváltozott a világ és ezt helyi szinten az iskolában mi is érzékeljük. Szinte egészen más gyerek és szülő összetétel van, már teljesen másképpen állnak hozzá az oktató-nevelő munkához.”¹⁵

A fentiekkel kapcsolatban elsősorban a motiváció nagymértékű hiányát tartották fontosnak kiemelni a pedagógusok. Az egyes interjúrészletekből arra következtetünk, hogy a tanulók motiválása során a tanárok a bevethető eszköztár minden formáját kipróbálták, s valamennyien megfogalmazták, hogy szükségük lenne akár külső segítségre, amely tanári munkájuk során még inkább kompetenssé tenné őket a tanulók motiválása terén:

„Igazából nem hiszem, hogy pedagógiai részről lenne gyengeség. A problémát inkább az okozza, hogy a gyerekek egyre motiválatlanabbak, egyre nehezebb őket a tanulásra rávenni. Egyre nehezebb velük megértetni azt, hogy a jövőjük érdekében csak egy út van, az, hogy tanuljanak. [...] Talán, az lenne a legjobb, ha valaki megtanítaná nekünk, hogy hogyan segíthetnénk a gyerekeket abban, hogy motiváltabbak legyenek.”¹⁶

A megkérdezett pedagógusok szinte mindegyike megemlítette, hogy az iskola egyik legfőbb erőssége az infrastrukturális felszereltsége. Az intézmény az IKT eszközök széles palettájával rendelkezik, ami minden tanuló számára elérhetővé

¹⁴ Saját gyűjtés: Férfi (56), Kótaj, 2021.

¹⁵ Saját gyűjtés: Nő (43), Kótaj, 2021.

¹⁶ Saját gyűjtés: Nő (43), Kótaj, 2021.

teszi a modern tanulási környezetet. Az iskolában a kétezres évek eleje óta dolgozó pedagógus szavait idézve:

„Az iskola erősségének gondolom a felszereltségét. Úgy gondolom, hogy nagyon jó abhoz képest, hogy falusi iskola. Az utóbbi időben rengeteget fejlődött, szépült az iskolánk. Majdnem minden teremben van projektor, vetítővászon, tehát a modern oktatáshoz tulajdonképpen minden eszköz megvan. A gyerekek számára minden feltétel adott, abhoz, hogy egyrészt jól érezzék magukat az iskolában, másrészt pedig a tanulás, tanítás szempontjából is a mi kezünkben is több eszköz van abhoz, hogy érdekesebb órákat tartsunk.”¹⁷

Második jellemzőként, az iskola gyermekközpontúságát emelték ki a pedagógusok, illetve ezzel összefüggésben kifejtették, hogy az intézmény legitimitása és szervezeti működése szempontjából nagyon aggasztó az egyre csökkenő gyereklétszám, azonban pedagógiai szempontból mindenképpen előny, hogy egy tanulóra több tanári figyelem jut. Mindezek mellett az iskola a tehetségfejlesztés terén is változatos programokat tud biztosítani, s mindezt magasan képzett, felkészült és összetartó tanári gárdával teszi.

A következő kérdésblokk keretein belül azt kívántuk feltérképezni, hogy a roma és nem roma származású tanulók között a pedagógusok milyen főbb különbségeket vélnek felfedezni. Kíváncsiak voltunk arra, hogy az ún. „szociális deficit” megközelítés mennyire jellemző a tanárok körében, vagyis, hogy a roma tanulók iskolai előmenetelével kapcsolatos problémákat azzal hozzák összefüggésbe, hogy a roma tanulókat egyfajta szociális kategóriaként kezelik, s így a halmozottan hátrányos helyzetet, a rossz szociokulturális jellemzőket tekintik a probléma forrásának, vagy esetleg a roma etnikumhoz való tartozáshoz olyan kulturális elemeket társítanak, amelyek megnehezítik a sikeres tanulmányi előmenetelt.

A következőkben különböző interjúrészleteket közlünk, amelyek átfogó képet nyújtanak arról, hogy a kótaji általános iskola tantestületében milyen kép rajzolódik ki a roma tanulókról.

„A roma tanulók a mi településünkön már olyan civilizáltak, hogy őket lehetne tanítani, ha járnának iskolába, de ők inkább kerülik az iskolát, nehezítik rávenni arra, hogy rendszeresen járjanak iskolába.”¹⁸

„Úgy látom, hogy Kótajban olyan szegénység, ami klasszikus értelemben szegénység olyan nincs, tehát nincs az, hogy nincs mit enni vagy miben járni iskolába.”¹⁹

¹⁷ Saját gyűjtés: Nő (39), Kótaj, 2021.

¹⁸ Saját gyűjtés: Nő (49), Kótaj, 2021.

¹⁹ Saját gyűjtés: Nő (39), Kótaj, 2021.

„A legnagyobb jelentőséget abban látom, hogy a cigány származású gyerek hol van, melyik községben, melyik közösségben, mert ha a telepen van, akkor a motiváció jelentősen kisebb. Ha ugyanez a cigány származású gyerek a faluban lakik, akkor kisebb a község, ami elvonja attól, amit csinálnia kell.”²⁰

„Úgy gondolom, hogy igazából, ami szerintem a legfontosabb, a szülőknek az iskolázottsága és a munkához való hozzáállása. [...] Nem azért marad le, mert esetleg a cigány etnikumhoz tartozik, hanem az a lényeg, hogy milyen szociális és kulturális térből jön. És ennek következtében nem ismeri azokat a normákat, nincsen belső motiváció.”²¹

A fenti idézetekből nyilvánvaló, hogy a kótaji roma származású gyerekek iskolai előrehaladásával kapcsolatos problémák nem hozhatók összefüggésbe azzal a több magyar településen jellemző sajátossággal, amelynek értelmében a gyerekek mélyszegénységben élnek, s így az iskoláztatáshoz szükséges mindennapi feltételek sem biztosítottak.

A pedagógusok beszámolója alapján a kótaji roma családok megfelelő életszínvonalon élnek ahhoz, hogy megfelelően iskoláztassák gyermekeiket. A legmarkánsabb különbség a „telepen”, vagyis a szegregátumban élő családok és az onnan kiköltözötték között fedezhető fel. A szegregátumi környezet negatív hatással van a gyermekek iskolai teljesítményére, hiszen azok a roma gyerekek tudnak iskolai sikereket elérni, akik elköltöztek a szegregátumból, s így elkerültek abból a milióból, amelyben a gyerekeket a teljes motiválatlanság jellemzi. Emellett legalább annyira fontos a roma szülő képzettsége, mentalitása, attitűdje a tanulással kapcsolatban. A pedagógusok több vonatkozásban is kiemelik, hogy a sikeres tanulmányi előmenetel csak akkor érhető el, ha a szülők is partnerek, s támogatják gyermekük iskolai előrehaladását.

A pedagógusok beszámolóiból még egy fontos, többször visszaköszönő elemet tartunk szükségesnek kiemelni, a szociabilitást. A jelenség nem a helyi lokális viszonyokkal áll összefüggésben, ugyanis a szakirodalom is felfigyelt a jelenségre. Podráczky is rávilágított arra, hogy a cigány származású tanulók, nem cigány társaikhoz képest is kifejezetten jól kezelhetők az általános iskola alsó tagozatában.²² Ugyanakkor, ha összehasonlítjuk a pedagógusok által közölt jellemzéseket az alsó és a felső tagozatos cigány tanulókkal kapcsolatban, akkor azt láthatjuk, hogy az ötödik, hatodik osztályos tanulók szorgalma és magatartása exponenciálisan romlik, s az iskola számára egyre kezelhetetlenebbek. A kótaji általános iskola pedagógusaival készült interjúrészletekkel szemléltetjük a helyi jelenséget:

²⁰ Saját gyűjtés: Nő (52), Kótaj, 2021.

²¹ Saját gyűjtés: Nő (55), Kótaj, 2021.

²² Podráczky 2012: 130–131.

„Nekem számtalan esetem volt már, amikor első osztálytól negyedikig majdnem kitűnő tanuló volt a kislány, még szavaló versenyekre is vittem, és amikor felső tagozatra került, valami teljesen megváltozott, szerintem a családi hatás miatt is.”²³

„Alsóban azért még visszahúzódnak, még lelkesebbek, de amikor felkerülnek ötödik osztályba, akkor valami úgy megváltozik bennük, tehát akkor sokszor szoktuk mondani, hogy ott valami változik bennük, egyáltalán nem veszik a tanulást komolyan. Bár ez nyilván nemcsak a roma tanulóknál van így, de náluk sokkal jobban megjelenik.”²⁴

A pedagógusok csak nagyon minimális jellemzőket említettek a cigány és nem cigány származású tanulók közötti különbségek definiálása során. Ugyanakkor kutatásunk pedagógiai antropológiai szemléletéből kiindulva kulcskérdésnek tekintjük azon kulturális elemek feltérképezését, amelyek hatást gyakorolnak, akár látens módon is, a cigány tanulók iskolai előmenetelében. Úgy gondoltuk, hogy a konkrét tanulásra kiható kulturális elemek detektálása mellett, arról is érdemes megkérdezni a pedagógusokat, hogy milyen cigány csoportok járnak az iskolába, s alapvetően milyen kulturális, s egyéb információkkal rendelkeznek a helyi cigány lakosságról.

Az interjúkból arra a következtetésre jutottunk, hogy a pedagógusok többsége a gyerekek iskolai viselkedésén, s a szülőkkel történő interakciók révén betekintést nyertek a roma családok mindennapjaiba, s tisztában vannak a kisebbségi csoportra jellemző legfőbb tulajdonságokkal. Ugyanakkor több szempontból is világossá vált, hogy az iskolai tapasztalatok által kialakult percepción túl, mélyebb romológiai ismeretekkel a pedagógusok többsége nem rendelkezik a magyarországi cigányokról. Erre az egyik szemléletes példa, amikor az interjúalany a kelet-magyarországi oláh cigány közösséget beásnak titulálta:

„Ezt még így sosem kérdezték tőlem, de biztos, hogy nem oláh cigányok, szerintem beások lehetnek, viszont művelik a hagyományokat és a cigány nyelvet is beszélik.”²⁵

A kulturális elemek közül a legtöbb pedagógus megemlítette, hogy a helyi cigány tanulók beszélik a cigány nyelvet. Előkerült a helyi cigány kisebbség vallása, a különböző családi ünnepek az átlagostól nagyobb mértékben történő megünneplése, s a feltűnően sok arany ékszer rendszeres viselése a mindennapokban. E kulturális elemek mellett, az egyik pedagógus a cigány gyermekek akaratának családon belüli túlzott érvényesülését is egy olyan kisebbségi kulturális tényezőnek tartotta, amely kifejezetten jellemző a kótaji cigány közösség körében. Az ér-

²³ Saját gyűjtés: Nő (49), Kótaj, 2021.

²⁴ Saját gyűjtés: Nő (57), Kótaj, 2021.

²⁵ Saját gyűjtés: Nő (58), Kótaj, 2021.

zékletes szemléltetés kedvéért a legfontosabbnak tartott interjúrészleteket az alábbiakban közöljük:

„Az oláh cigány nyelvet beszélik és Kótajban, ahogy én tudom, az oláh cigány nyelvnek van egy ilyen magyarosított, leegyszerűsített verziója. Egy tanulóval beszéltem egyszer, aki azt mondta, hogyha a pestiek elkezdenek beszélni cigányul, nem mindig ért mindent.”²⁶

„A vallást emliteném. Járnak gyülekezetbe, saját gyülekezetük van, nagyon istenhívők. Ami még így jellemző rájuk az a hagyományos cigány ételek készítése. Külön roma falunapot is tartanak, ahol minket is meghívnak és nagyon szívesen fogadnak minket.”²⁷

„Igazából, ami nagyon szembeütő az, hogy ha van bármilyen ünnep, legyen az névnap, születésnap azt nagyon megünneplik, és ennek aktív részesei a gyerekek is, mert ilyen esetben van, hogy három napig nem jönnek iskolába, mert ki kell pihenni a bulit.”²⁸

Az empirikus adatok feldolgozása során arra a következtetésre jutottunk, hogy a pedagógusok alapvetően nem, illetve minimális jelentőséget tulajdonítanak a cigány kulturális elemeknek a cigány kisebbséghez tartozó tanulók iskolai előrehaladása szempontjából. Ugyanakkor egyértelműen kiderült, hogy ebben a vonatkozásban markáns különbség figyelhető meg a roma fiú és lány tanulók között. A pedagógusok azon az állásponton vannak, hogy az esetek döntő többségében a cigány származású lány tanulók azért nem motiváltak a tanulásban, mert a családi milió egyáltalán nem fogalmaz meg elvárásokat irányukban, s ez egyértelműen a cigány kultúrában a női szerepnek tulajdonított státuszából ered. A pedagógusok ezt lényegre törően, szemléletesen fogalmazták meg:

„A lányoknál érzem azt, hogy ott a családi háttér, és valószínűleg a kultúra miatt is, ott a lányok dolga az, hogy gyereket szüljenek, háztartást vezessenek és így nem is motiválják őket, hogy menjenek tanulni, így a lányok jobban le is morzsolódnak. Még ha be is iratkoznak középiskolába, rövid időn belül otthagyják. A fiúknál azért jellemzőbb, hogy mégis kitanul egy szakmát.”²⁹

Az iskola főbb jellemzőinek megismerése, illetve a tanulói összetétel, s ezen belül a cigány tanulók intézményen belüli pozíciójának feltérképezése után, arra voltunk kíváncsiak, hogy a kótaji István Király Baptista Általános Iskola milyen „akciótervvel” rendelkezik a hátrányos helyzetű tanulók felzárkóztatásával kapcsolatban. Azt is igyekeztük felderíteni, hogy ezen szakmai programok keretein belül vannak-e esetleg olyanok, amelyek kifejezetten a roma származású tanulók

²⁶ Saját gyűjtés: Nő (55), Kótaj, 2021.

²⁷ Saját gyűjtés: Nő (37), Kótaj, 2021.

²⁸ Saját gyűjtés: Nő (35), Kótaj, 2021.

²⁹ Saját gyűjtés: Nő (43), Kótaj, 2021.

iskolai előmenetelét hivatottak elősegíteni, figyelembe véve a kisebbségi léthez és kultúrához való tartozást.

A hátrányos helyzetű tanulók tanulmányi elősegítése érdekében a tantestület komoly erőfeszítéseket folytat, az iskola mindennapos pedagógiai gyakorlatában kiemelt szerepet tölt be a szociokulturális háttérből eredeztethető hátrányok kompenzálása. Elsősorban az alsó tagozatban, de több esetben, felső tagozatban is, családlátogatáson vesznek részt a pedagógusok.

A gyengébb tanulmányi eredménnyel rendelkező diákok számára a pedagógusok szorgalmazzák az ún. délutáni tanulószobát, amelynek keretében több tantárgyból is személyre szabott szaktanári segítséget kapnak. A tanulószoba több évtizede sikeresen működő pedagógiai gyakorlatnak bizonyult, azonban a hátránykompenzáció terén az igazi pedagógiai innovációt a 2008. szeptember 1-én bevezetett Integrációs Pedagógiai Rendszer (továbbiakban IPR) jelentette. A program-elemeket a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók magas aránya miatt minden évfolyam kurrikulumában igyekeztek beépíteni. Az IPR keretein belül a tantestület legfőbb feladatának fogalmazta meg a minden gyerek számára megfelelő pedagógiai feltételek megteremtését képességeik kibontakoztatásához, a szegregációmentes oktatásszervezéssel biztosítani azt, hogy minden tanuló számára elérhető legyen az iskola minden szolgáltatása. Emellett fontos célként fogalmazódott meg a tanulói közösség társas kapcsolatainak fejlesztése, valamint a szülők bevonása a gyerekekkel kapcsolatos iskolai döntési folyamatokba.

A roma tanulók iskolai teljesítményével foglalkozó kutatások eredményeiből kiindulva döntő jelentőségűnek tekinthető, hogy a családi miliő milyen elvárásokat támaszt a gyerekekkel szemben, s a szülők milyen viselkedésmintázatot közvetítenek az iskolával kapcsolatban.³⁰ Ez alapján egy következő kérdésblokkban azt kívántuk feltérképezni, hogy a pedagógusok hogyan látják a kótaji oláh cigány családok nevelési stílusát. A kapott válaszokat alapvetően két fő rendezőelv szerint kategorizálhatjuk. Egyrészt a pedagógusok több vonatkozásban is kiemelték, hogy a szülők nevelési stílusára a következtelenség, a túlzott engedékenység a jellemző, több pedagógus is ún. „majomszeretetről” beszélt. A szülők kisebb részére pedig a teljes érdektelenség a jellemző. Az oktatási feladatok mellett, a nevelési funkciókat is az iskolára hárítja, s mindemellett a partneri viszony kialakítása az iskola és a szülők között komoly nehézséget jelent. A kutatásban részt vevő pedagógusok többsége az alábbiakhoz hasonló válaszokat adott kérdésünkre:

„A szülő egyáltalán nem keresi az iskolát, tehát inkább az a jellemző, hogy a pedagógus keresi, hívja fel telefonon, vagy éppen megy le családot látogatni. Ilyenkor látszólag együttműködést mutatnak, tehát bólogatnak, hogy így lesz meg így lesz, de ennek sok látszata nincs.”³¹

³⁰ Tóth 2023: 138.

³¹ Saját gyűjtés: Nő (39), Kótaj, 2021.

„Vannak olyan szülők is, akik odafigyelnek, de sokukra inkább azt tudom mondani, hogyha nem is azt, hogy hanyagok, de lazábban kezelik a dolgokat. Ez szerintem a kultúrából is adódik. Ebből a szempontból talán az olaszokhoz tudnám őket hasonlítani, hogy ők is olyan lazább életvitelt élnek, majd ígyis történik valahogy, és így a gyerekek is egy szabadabb szellemben nőnek fel, ami persze nem lenne baj, csak az iskola ugye kööttségekkel jár.”³²

A fenti empirikus adatokból is kiderül, hogy a cigány családok minimális jelentőséget tulajdonítanak az iskolának a gyermekek életre való nevelése, felkészítése szempontjából. A szülők részéről mindössze annyi igény fogalmazódik meg, hogy legalább az általános iskolai bizonyítványt szerezzék meg gyermeke. Ezzel összefüggésben szükségesnek tartottuk megkérdezni a pedagógusokat azzal kapcsolatban, hogy az iskola mit vár el a cigány tanulóktól, esetükben mi tekinthető sikernek.

A pedagógusok minden esetben kiemelték, hogy nem tesznek különbséget cigány és nem cigány tanuló között, hiszen minden tanulóra ugyanazok a követelmények érvényesek. Ugyanakkor a Pygmalion effektus megjelenését is érzékelni véltük a pedagógusokkal történő beszélgetések során:

„Tudomásul vesszük, hogy más közegeből származnak és talán ezért még engedékenyebb az ember, de persze megpróbálunk következtetéseket lenni.”³³

A roma szülőkhöz hasonlóan a pedagógusok is sikernek tekintik azt, hogy ha a roma tanulók általános iskolai vég bizonyítványt szereznek, azonban munkájukat akkor tekintenék igazán sikeresnek, ha a roma tanulók számára is vonzó továbbtanulási alternatívát tudnának kínálni, s hatással tudnának lenni a tanulókra, hogy éljenek a körülmények adta lehetőségekkel.

Részben a fenti alapvetésből kiindulva, az utolsó kérdésblokk keretében azt kívántuk górcső alá venni, hogy a pedagógusok szakmai véleménye szerint mi lehetne a megoldás a roma tanulók iskolai sikerességének érdemi előmozdításában. A kapott válaszokat három fő csoportba tudtuk rendezni. Az interjúalanyok mindegyike megemlítette a családi háttér fontosságát, s a szülők által a gyermekek irányába közvetített iskolával kapcsolatos érték- és normarendszert:

„A szülők fejében kellene egy picit rendet rakni, hogy ugye igenis az ő gyermekében is benne van, és ő is tudná többre vinni, csak valahogy mintha nekik ez nem lenne nagy dolog, hogy most az én gyermekem elment gimnáziumba és akkor utána esetleg főiskolára vagy egyetemre.”³⁴

³² Saját gyűjtés: Nő (57), Kótaj, 2021.

³³ Saját gyűjtés: Nő (40), Kótaj, 2021.

³⁴ Saját gyűjtés: Nő (44), Kótaj, 2021.

A második leggyakrabban említett lehetséges megoldást a differenciált oktatás szisztematikus bevezetésében látták a pedagógusok. Fontos kiemelni, hogy ez nem az etnikai alapú szegregációt jelenti, hanem a gyengébb tanulmányi eredményekkel rendelkező, többnyire hátrányos helyzetű diákok külön csoportban történő oktatását jelentené bizonyos tantárgyakból, s a jobb tanulmányi eredmények elérése után, a tanulónak lehetősége lenne a „jobbik” csoportba átkerülni. A kétezres évek elejétől az évtized végéig ez a pedagógiai gyakorlat sikeresen működött, azonban a csökkenő gyereklétszám nem tette lehetővé, hogy egy osztályt ilyen módon differenciáljanak. Az iskola erősen elköteleződött amellett, hogy a korábban sikeres módszert újra bevezesse. A gyakorlati megvalósítás előkészítése már elkezdődött.

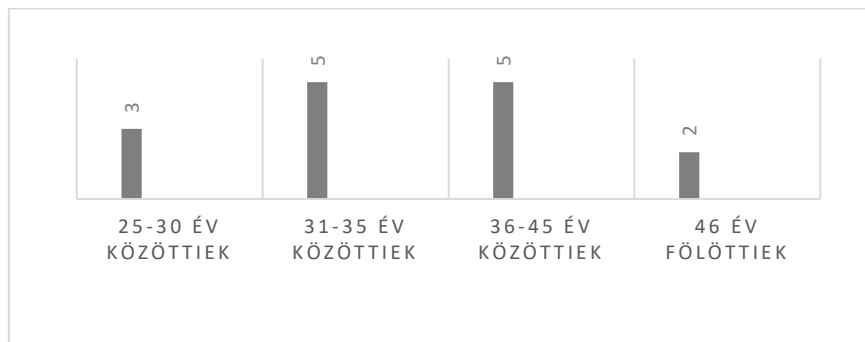
A harmadik legtöbbször említett elem a továbbtanulással kapcsolatban hangzott el. A pedagógusok kiemelték, hogy fontos lenne, hogy a tanulók és szüleik jobban betekintsenek a szakmát adó középiskolák működésébe, s a bizonyos szakmák elsajátításában rejlő munkavállalási potenciál megismerése is komoly motiváló tényező lehetne.

A kótaji roma közösségben gyűjtött empirikus adatok elemzése

A községben élő oláh cigány közösség, néhány család kivételével, szegregátumban lakik. A szegregátum eredetileg Kótaj nyugati részén lévő temető szomszédságában volt, az ún. „Gödrök” -ben, ahol a cigányok földbevájt kunyhókban laktak.³⁵ A „Gödör”, mint lakóhely az 1960-as években szűnt meg, miután a cigány lakosság egyre több telekhez jutott néhány kilométerrel eredeti lakhelyüktől, ahol már vályog és téglalapítású házakban laktak. A kótaji szegregátum ma is ezen a helyen található.

A kótaji oláh cigány közösség „feltérképezése” során, a résztvevő megfigyelésen túl, 15 félig strukturált interjú került rögzítésre. Törekedtünk arra, hogy a mintánkba diverz módon kerüljenek kiválasztásra az interjúalanyok, s az empirikus adatok minél adekvátabb helyzetkép felvázolásához segítsenek hozzá. Ennek fényében válaszadóink életkora a következőképpen alakult:

³⁵ Dobránszky 2013: 52.

2. ábra: A válaszadók életkora. (Forrás: saját szerkesztés)

Az interjúalanyaink nemét tekintve, két férfi és 13 nő. A kutatásban résztvevő szülők többségének két gyermeke van. Két esetben folytattunk beszélgetést olyan édesanyákkal, akiknek négy gyermeke van, három esetben talákoztunk olyan családdal, akik három gyereket nevelnek, s egy házaspár nevelt egy iskoláskorú fiúgyermeket. Ezek az arányok arra világítanak rá, hogy a kótaji oláh cigány közösségben nem jellemző az a köztudatban élő felfogás, miszerint a roma családok körében szélsőségesen magas a gyermekvállalási hajlandóság. Ugyanakkor a témában folytatott beszélgetés során interjúalanyainktól megtudtuk, hogy az idősebb generációk esetében, vagyis válaszadóink szülei és nagyszülei családjában nem volt ritka a hét-nyolc gyerek sem. Ez azt jelenti tehát, hogy a kótaji oláh cigány közösség esetében a gyermekvállalás vonatkozásában egy csökkenő tendenciáról számolhatunk be.

Az iskolázottság terén válaszadóinkra jellemző az országos trend, vagyis megfigyelhető az aluliskolázottság. A kutatásunkban résztvevő szülők közül egy fő nem rendelkezett általános iskolai bizonyítvánnyal, 13 fő legmagasabb iskolai végzettsége az általános iskola, s egy fő rendelkezik történelem szakos BA diplomával.

Az utóbbi években születtek olyan kutatások, amelyek kifejezetten a családi támogatás jellegét és mértékét kívánták feltérképezni sikeres roma fiatalok esetében, s arra az eredményre jutottak, hogy a családi támogatásnak kiemelt jelentősége van a sikeresség szempontjából.³⁶ A jelenséggel kapcsolatban Kótajban azt tapasztaltuk, hogy az oláh cigány közösségben vannak olyan jól tanuló cigány gyerekek, akiknek szülei csupán általános iskolai végzettséggel rendelkeznek, de a szülők olyan viselkedésmintázattal jellemezhetőek, s olyan elvárásokat, kötelezettségeket támasztanak a gyerekek számára, ami egy középosztályhoz tartozó, magasan kvalifikált szülőre jellemző:

³⁶ Forray–Óhidy 2019: 3.

„Én elvárom mind a két gyerektől azt, hogy tanuljon, és az apjával igyekezzünk minden támogatást megadni ehhez, ahogy tőlünk telik, mert sajnos nekünk arra nem volt lehetőségünk, hogy tanuljunk, mert szegények voltunk és sokan voltunk testvérek, meg a szüleink nem is nagyon támogattak minket, most a férjemmel látjuk ennek a következményeit, mert kétkezi munkások vagyunk.”³⁷

Az interjúrészlet egyrészt ellentmond a fentebb részletezett elméleti paradigmának, miszerint az iskolázatlan szülők nem tanúsítanak gyermekük irányában olyan magatartást, amely azt közvetíti, hogy az iskolai előrehaladás révén lehetőség adódik a társadalmi mobilitásra, s ezzel a stabil egzisztenciális háttér megteremtésére. Másrészt a fentebb idézett szülőn kívül, többen is megfogalmazták, hogy gyermekeiket azért motiválják a tanulásra, mert nekik nem volt lehetőségük a továbbtanulásra szociokulturális körülményeik okán. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy ennek inverz esetével is találkoztunk, amikor a kifejezetten jó anyagi körülmények között élő családban nem jelent meg az iskolázottság fontossága, hiszen a vállalkozó édesapa sem tanulmányai révén jutott vagyonhoz. Tereptapasztalataink arra világítottak rá, hogy ezek azok a típusú családok, akiknek esetében a legnehezebb az iskolával kapcsolatos véleményét befolyásolni.

Alapvetően a kótaji oláh cigány közösség szinte egészére jellemző, hogy megfelelő anyagi körülmények között élnek, s ez az egyébként pozitív jelenség az egyik fő oka annak, hogy a gyerekek a jövőbeli boldogulásukat nem az iskolai előmenetelben látják, hanem az apjuk által mintaként közvetített építőipari munka vagy vállalkozás folytatásában. Adatközlőink a következőképpen írták le a jelenséget:

„Itt a munkával kapcsolatban az emberek pozitívan állnak hozzá. Itt azért mindenki jár dolgozni, van vagy két-három ember, aki a Legóban dolgozik, de a legtöbb a vállalkozóknál dolgoznak az építkezéseken, sokan szállóznak, és elég jól keresnek, el tudják tartani a családot, csak az a baj, hogy nehéz a munka, azért ezt nem lehet egyfolytában sokáig csinálni.”³⁸

„Az elmúlt tíz évben sok ember tudott fejlődni, mert volt munka, dolgoztak, mert jó néhány vállalkozó van itt, így a férfiak válogathatnak, hogy kibe menjenek dolgozni, de később nem tudom mi lesz. [...] Az a szerencsénk, hogy Nyíregyháza közel van, így azért sokkal jobbak a lehetőségei.”³⁹

Az idézett szemelvények is alátámasztják, hogy a kótaji oláh cigány közösség körében a foglalkoztatottság megoldott, hiszen nemcsak a helyi építési vállalkozóknál van lehetőség munkavállalásra, de a település kedvező földrajzi elhelyez-

³⁷ Saját gyűjtés: Nő (34), Kótaj, 2022.

³⁸ Saját gyűjtés: Nő (31), Kótaj, 2022.

³⁹ Saját gyűjtés: Nő (47), Kótaj, 2022.

kedése miatt a nyíregyházi gyárak is lehetőséget biztosítanak a munkaerőpiacon való elhelyezkedésre. Az idézett adatközlők azonban a helyzet árnyoldalára is rávilágítanak, hiszen narratívájukból kiderül, hogy tudatában vannak, hogy a prosperáló foglalkoztatottság temporális jellegű. Egyrészt a férfiak csak korlátozott ideig és életkorig képesek megerőltető, rendszeres fizikai munkát folytatni, másrészt az építési vállalkozók által nyújtott lehetőségek bizonytalanok, nem jelenthetnek igazi távlati perspektívát.

A közösség életszínvonalát érintő információk mellett, kíváncsiak voltunk arra is, hogy a vizsgált oláh cigány közösség hogyan jellemezhető a kulturális sajátosságok szempontjából. Az empirikus adatok azt a következtetést teszik lehetővé, hogy a kótaji oláh cigány közösség esetében a legmarkánsabban megjelenő kulturális sajátosság a romani nyelvhez kapcsolódik, hiszen a közösség tagjai erősen kötődnek anyanyelvükhöz, s mikrokörnyezetükben a mindennapi interakciók során kizárólag a romani nyelvet használják:

„Nálunk a családban a gyerekeknek meg kell tanulni kiskorban a cigány nyelvet és nekik ezt majd tovább kell örököteni. Ez azért nekünk a családban fontos, hogy beszéljünk cigányul, és mi erre büszkéek vagyunk, hogy mind a két gyerek beszéli a nyelvet.”⁴⁰

A romani nyelvhez fűződő viszony különösen annak fényében érdekes momentum, hogy a pár kilométerrel arrébb elhelyezkedő, hasonló szociológiai paraméterek mentén leírható ibrányi oláh cigány közösségben éppen az ellenkezőjét tapasztaltuk, vagyis, hogy inkább az idősebb generáció tagjaira jellemző, hogy beszélik a nyelvet, míg a fiatalabbak esetében a nyelvvesztés folyamata figyelhető meg. Mindez megerősíti a dolgozat bevezető részében megfogalmazott azon állításunkat, mely szerint a lokális közösségek empirikus vizsgálata során különös figyelmet kell szentelni a lokalitásban adott partikularitás jelenségének.

Kutatásunk során ugyanakkor azt konstatálhattuk, hogy az oláh cigány közösségre jellemző tradicionális kultúraelemek több vonatkozásban is vesztek jelentőségükből, mind a mindennapi életvitel, mind pedig az ünnepek, s a családi rendezvények esetében is:

„Háth’ a régi cigány szokások azok kezdenek elmúlni, kifakulni, azokra a régi cigány szokásokra gondolok, amely még nagyapáinkra voltak jellemzőek. [...] Itt már nem olyan egy összegyűvétel vagy egy ünnep, mint régen, mert mi már sajnos modernebb világban élünk és emiatt sem ápoljuk a kultúránkat és a cigány szokásokat.”⁴¹

⁴⁰ Saját gyűjtés: Nő (39), Kótaj, 2022.

⁴¹ Saját gyűjtés: Nő (28), Kótaj, 2022.

„A hagyomány meg a kultúra az már nálunk csak annyiban van, hogy a tisztelet, főleg az idősebbeknek mindenki megadja a tiszteletet, de lényegében már azért mi sem tartjuk annyira a hagyományokat.”⁴²

A kulturális sajátosságok vonatkozásában továbbá fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a kótaji oláh cigány közösség egy szituatív példa arra, hogy egy lokális közösség kultúrája nem statikus, inkább dinamizmussal jellemezhető. Ez azt jelenti, hogy a közösséget ért külső hatások következtében módosul, vagy éppen átalakul a közösség bizonyos kulturális karakterisztikája. Esetünkben ezt a jelenséget a Hit Gyülekezete megjelenése, s a közösségben kifejtett többéves pasztorációs tevékenysége nyomán tapasztaltuk.

A gyülekezet a kulturális hagyománykészletre kifejtett hatása leginkább a gyerekek megkeresztelésével kapcsolatban figyelhető meg. A vizsgált közösségben ugyanis korábban az volt a szokás, hogy a többségi társadalomra jellemző módon, templomban keresztelték meg a gyerekeket, a gyülekezet hatására azonban a következőképpen alakult át ez a rituálé:

„A másik az, hogy ezelőtt régebben így volt, hogy a keresztelő az a templomban volt, most már ez nem így van, hanem a gyülekezetben felmutatjuk a gyerekeinket az Úrnak. Ez így működik, hogy nem megyünk tehát a templomba, mert ott vannak a bálványok, inkább a gyülekezetbe megyünk, ahol a pásztor imádkozik a gyerekekért, majd pedig az ölébe veszi és felmutatja Istennek.”⁴³

A gyülekezet a közösség mindennapi életvitelére is pozitív hatást gyakorol. Terepkutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy több roma férfi a pasztorációs tevékenységekben való bevonódásuknak köszönhetően hagyott fel az alkoholizmussal. Szintén a gyülekezet közösségre gyakorolt pozitív hatásának tekinthető, – az a még ugyan csírájában jelenlévő kezdeményezés –, amelynek keretében a gyerekeknek úgynevezett „ifjúsági alkalmakat” tartanak, ahol a bibliaismereteken kívül, a tanulás fontosságával kapcsolatban tartanak motivációs jellegű interaktív előadásokat.

Egy következő kérdésblokk keretein belül válaszadóink nevelési stílusáról, gyermekeik irányába támasztott elvárásairól és a kötelezettségekről kívántunk adatgyűjtést folytatni. Törekedtünk arra, hogy válaszadóink szociokulturális helyzete, iskolázottsága, életkora alapján egyfajta tipizálást alakítsunk ki, amelynek mentén értelmezni tudjuk, hogy milyen jellemzőkkel írhatóak le azok a családok, ahol a gyerekek nevelése során érték-ként közvetítik az iskola fontosságát, s melyek azok a tipikus családok, ahol az iskola jelentősége marginális pozíciót tölt be.

⁴² Saját gyűjtés: Nő (26), Kótaj, 2022.

⁴³ Saját gyűjtés: Nő (36), Kótaj, 2022.

A családok értékorientációjára Mollenhauer is felhívja a figyelmet, aki arra a megállapításra jutott, hogy a családban megfigyelhető értékorientációk és az iskolai teljesítmény között összefüggés állapítható meg.⁴⁴

Adataink feldolgozása során azt tapasztaltuk, hogy a családok egzisztenciális háttere nem tekinthető vonatkoztatási pontnak. Egyrészt – ahogy korábban is utaltunk rá – nem igazolható az a tendencia, amely alapján arra a következtetésre juthatnánk, hogy a jobb anyagi körülmények között élő családok gyerekei jobb iskolai teljesítménnyel rendelkeznek, a szülők által közvetített értékorientációk és a biztos anyagi háttér okán.

Ugyanakkor ezzel összevetve, azt konstatálhattuk, hogy azok a családok, akik szerény anyagi körülmények között élnek, esetükben a mindennapi megélhetés mentén körvonalazódnak a prioritások, s nem merül fel igazi opcióként a gyerekek taníttatása. Ennek elsődleges oka nem abban keresendő, hogy a szülők gyerekeik jövője szempontjából nem tartják fontosnak az oktatást, hanem a továbbtanulással járó anyagi költségek finanszírozására nem látnak reális finansziális fedezetet. A család közvetlen boldogulása miatt ezért célszerűbbnek tűnik, ha a tízenéves fiú gyerekek elszegődnek az apjuk mellé dolgozni, a fiatal lányok esetében pedig a házasság jelenik meg alternatívaként.

A kótaji oláh cigány közösség esetében az empirikus adatokból az olvasható ki, hogy azok a roma gyerekek sikeresek az iskolában, akiknek szülei ugyan nem rendelkeznek magasabb iskolai végzettséggel, a közösségen belül nem is feltétlenül a jobb anyagi körülmények között élő családok közé tartoznak, de saját élet-történetük tapasztalatai alapján arra a konzekvenciára jutottak, hogy gyerekeik jövőbeli boldogulása érdekében az iskola kitörési pontnak tekinthető. Ennek következtében olyan attitűd és viselkedés jellemzi a szülőket, amely a bikulturális szocializációs ágenseket, azaz az elsődleges és a másodlagos szocializációs szintet az érték- és normakészlet szempontjából közelebb hozza egymáshoz. A szülőkkel folytatott diskurzusokban a jelenség a következők szerint jelent meg:

„Sajnos nekem és a férjemnek sem volt lehetőségünk tanulni, pedig én már akkor éreztem, hogy így nem lesz igazi jövőm, én szerettem volna továbbtanulni, de a szüleimnek nem volt arra pénze, hogy a mindennapi bejárást Nyíregyházára azt fizesse nekem. [...] Én ezért a férjemmel arra törekszünk, hogy amennyire csak tudjuk, támogatjuk a gyerekeket, hogy tovább tanuljanak, nekünk ez az életcélunk, hogy nekik jó legyen.”⁴⁵

„Nekem a gyerekeim úgy vannak nevelve, a fiú és a lány is, hogy amikor felkelnek reggel, úgy mennek az iskolába, hogy bevetik az ágyukat, és ha haza jönnek az iskolából leteszik a táskát, kipakolnak, átöltöznek, kezet mosnak és csak utána ülnek le enni. [...] Nekünk csak

⁴⁴ Mollenhauer 1996: 97.

⁴⁵ Saját gyűjtés: Nő (48), Kótaj, 2022.

nyolc általánosunk van, de a gyerekeinket úgy neveljük, hogy tanuljanak, legyen belőlük valaki.”⁴⁶

A fenti interjúrészlet arra is rávilágít, hogy azok a cigány származású gyerekek, akik jól teljesítenek az iskolában, azoknak az otthoni tevékenységében is van rendszer, amihez igazodnak. Az ebben rejlő potenciált fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hiszen a cigány gyerekek szocializációjával foglalkozó szakirodalom több vonatkozásban is kiemeli, hogy a cigány származású tanulók iskolai sikertelenségének egyik markáns oka az, hogy a gyerekek időkezelése strukturálatlan, s így nincsenek hozzászokva ahhoz, hogy mindennapi tevékenységüket bizonyos korlátozó keretek között folytassák.⁴⁷

A harmadik kérdésblokkban (*Oktatás – gyerekek – pedagógusok*) a helyi általános iskolában folyó pedagógiai munkával kapcsolatos szülői percepciót kívántuk feltérképezni, s ennek relációjában kíváncsiak voltunk arra, hogy a szülők gyerekei iskolai előmenetelét milyen rendszerességgel és milyen formában követik nyomon. Emellett azt is górcső alá kívántuk venni, hogy a szülők, hogyan értékelik gyerekeik iskolai teljesítményét, s milyen elvárásokat fogalmaznak meg az iskolai követelmények teljesítése terén.

Az iskoláztatást érintő kérdések megvitatása előtt fontosnak tartottuk kitérni a vizsgálatunk tárgyát képező oláh cigány közösségben megfigyelhető szülői magatartásra az óvodai nevelés vonatkozásában. Adatközlőink által nyújtott információk az óvodáztatással kapcsolatban a két végletet tükrözik. Voltak olyan szülők, akik arról számoltak be, hogy rendszeresen vitték óvodába gyerekeiket, s ez komoly előnyt jelentett az általános iskolai tanulmányok megkezdésekor:

„Az én gyerekeim jártak óvoda, mert úgy voltam vele, hogy ott egy olyan kis közösségben vannak, ahol tudnak tanulni másoktól, ott mégiscsak találkoznak magyar gyerekekkel. Ez nagyon jó volt, mert amikor a lányom elkezdte az iskolát már voltak barátai az óvodából és így sokkal szívesebben ment, meg a beilleszkedés is könnyebb volt.”⁴⁸

A válaszadóink közül ugyanakkor volt öt olyan szülő, akik az óvodáztatást periférikus dolognak tekintették, elsősorban annak okán, hogy nem látták az óvodai nevelés esszenciális lényegét, s gyerekeiket otthon sokkal nagyobb biztonságban érezték. Ugyan nem mindegyik válaszadó fogalmazta meg nyíltan, de az interjúbeszélgetésekből az világlik ki, hogy a szülők azért sem vitték óvodába gyerekeiket, mert féltek attól, hogy megmutatkozik a többségi társadalom és a saját gyerekeik közötti különbség, elsősorban a megjelenés, az öltözködés terén:

⁴⁶ Saját gyűjtés: Nő (32), Kótaj, 2022.

⁴⁷ Tóth 2020: 98.

⁴⁸ Saját gyűjtés: Nő (34), Kótaj, 2022.

„Az óvodában azért voltak gondok, mert nekem egyszerre kettő gyerekem is járt, és amikor valakin látták, hogy Mickey egeres póló van, és kérték, hogy legyen nekik is, akkor sajnos nem engedhettem meg magamnak, mert a férjem sem dolgozott. Több ilyen eset volt, így inkább nem is nagyon vittem a gyerekeket az óvodába, mert amúgy sem csináltak ott semmit, jobb volt, hogy inkább itthon voltak velem.”⁴⁹

„Nem akartam őket óvodába vinni, mert az óvónők azt hitték, hogy az én gyerekeim nem olyan okosak, mint a magyar gyerekek, és ezért nem akartam, hogy más lenézze vagy kikezdje őket, hogy nekik mondjuk nincs olyan benti cipőjük vagy valami más felszerelésük.”⁵⁰

Úgy gondoljuk, hogy a roma tanulók iskolai előrehaladásával kapcsolatos kudarcok okainak magyarázata során mindenképpen figyelembe kell vennünk az óvodai nevelés fontosságát. A pedagógusok kiemelték, hogy a cigány gyerekekkel való közös munkájuk során rendszeresen tapasztalják az óvodai nevelés hiányát, ugyanis a gyerekek nem rendelkeznek olyan kognitív készségekkel, amire az iskola építeni tud. Ennek következtében már az első osztályban olyan negatív élmények és tapasztalatok érik a cigány gyerekeket, amelyek erősen determinálják további iskolai sikerességüket.

A továbbiakban arra tettük kísérletet, hogy a szülők tanulással, iskolával kapcsolatos véleményét ismerjük meg. Közkeletű vélekedés, hogy a cigány származású szülők semmilyen funkciót nem tulajdonítanak az iskolának. Ezzel szemben Forray és Hegedűs kiemeli, hogy a cigány szülők iskolával kapcsolatos felfogása ugyan nagymértékben különbözik a többségi társadalom értékrendjétől, de az oktatási intézményeknek tulajdonítható funkciók az ő esetükben is definiálhatóak.⁵¹ Mindezt az empirikus adataink is alátámasztják:

„Én úgy gondolom, hogy az iskola feladata az, hogy a további életre készítse fel a gyerekeket. Ha leballagnak nyolcadikból, akkor tudjanak valamire fogni, amit szeretnek csinálni és amiből meg is tudnak élni. [...] Az iskola ugye azért van, hogy okosodjanak a gyerekek, és hogy fejlődjenek, mert amit mi nem tudunk nekik megtanítani, arra tanítsa meg az iskola.”⁵²

„Fontos az iskola, mert azért ott csak okos emberektől tanulhatnak. Mi a szeretetre tudjuk tanítani a gyerekeket, meg arra, hogy mi kell ahhoz, hogy igazi cigány férfi és cigány asszony legyen belőle, hogy vigyék tovább a cigányságunkat. [...] Az iskolában meg megtanulnak írni meg olvasni, hogyha bármit el kell intézni, vagy be kell menni valahová, akkor tudják, hogy mit hogyan kell.”⁵³

⁴⁹ Saját gyűjtés: Nő (29), Kótaj, 2022.

⁵⁰ Saját gyűjtés: Nő (26), Kótaj, 2022.

⁵¹ Forray–Hegedűs 1998: 98.

⁵² Saját gyűjtés: Nő (38), Kótaj, 2022.

⁵³ Saját gyűjtés: Férfi (44), Kótaj, 2022.

Az interjúrésztetekben azt látjuk, hogy a szülők elsősorban azt várják el az iskolától, hogy gyerekeiket olyan tudáshoz és készségekhez juttassa, amit a gyerekek elsődleges szocializációja során a szülők nem tudnak biztosítani gyerekeiknek. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a vizsgált lokális közösségben, a kutatási eredményeink alapján nemcsak azt tudjuk cáfolni, hogy nem tulajdonítanak a roma szülők az iskolának különösebb funkciót, hanem azt is, hogy a szülők olvasatában az iskola nem jelenik meg értéként. Válaszdóink narratívájában ugyanis az iskola egy olyan intézményként jelenik meg, amely olyan tudást közvetít, amelynek a roma szülők nincsenek birtokában.

Kutatásunk során arra is kíváncsiak voltunk, hogy mennyire követik nyommon a szülők gyerekeik tanulmányi eredményeit, s milyen kapcsolatot ápolnak a helyi általános iskolával. Abból a meggyőződésből indultunk ki, hogy a cigány tanulók iskolai sikerességének egyik legfontosabb faktora a szülők és az iskola közötti kooperáció. A mintánkban azt láttuk, hogy azok a szülők involválódnak az iskolai programokban, s vesznek részt rendszeresen a szülői értekezleteken, akiknek gyerekei jó tanulmányi eredményekkel rendelkeznek. A pedagógusokkal és a szülőkkel folytatott beszélgetések pedig azt a feltételezésünket támasztották alá, hogy éppen azok a szülők nem járnak szülői értekezletre, s nem tartják a tanárokkal a kapcsolatot, akiknek gyerekei nehezen illeszkedtek be az iskolai közegbe, s tanulmányi előrehaladásukkal is problémák vannak. Ezt a helyzetet a pedagógusok úgy igyekeznek megoldani, hogy probléma esetén személyesen, otthonukban látogatják meg a szülőket.

Továbbá, a szülők és az iskola közötti kapcsolat jellegére azzal próbáltunk fényt deríteni, hogy megkérdeztük mennyire elégedettek a helyi általános iskolában dolgozó pedagógusok cigány gyerekekkel kapcsolatos attitűdjével:

„Ugye, mi is ide jártunk iskolába, és én tudom, hogy régebbhez képest még többet fejlődött az iskola, mert, hogy lettek ilyen felzárkóztatások. Régebben is voltak ilyen szakkörök, de most még jobban odafigyelnek a gyerekekre a tanárok.”⁵⁴

„Itt ebben az iskolában a tanárok nem kivételeznek, nincs az, hogy magyar vagy cigány. Engem is felhívott az igazgatónő, hogy engedjem a kislányt floorballozni, mert ügyes, szóval figyelnek a gyerekekre.”⁵⁵

„Hát én személy szerint meg vagyok elégedve az iskolával. Úgy gondolom, hogy nagyon sok minden van itt az iskolában, ami a gyerekekhez igazodva segítik őket. [...] Normálisak a tanárok is, nem nézik azt, hogy cigányok vagyunk, ugyanúgy állnak a gyerekekhez és hozzájuk is.”⁵⁶

⁵⁴ Saját gyűjtés: Nő (31), Kótaj, 2022.

⁵⁵ Saját gyűjtés: Nő (47), Kótaj, 2022.

⁵⁶ Saját gyűjtés: Nő (28), Kótaj, 2022.

A szülők és az iskola közötti viszony a kutatási adatok tükrében kifejezetten pozitívnak tekinthető. Ez egy nagyon fontos kiindulópont lehet a községben élő cigány származású tanulók integrációjának szempontjából. Az iskolai sikerességük kulcsa ugyanis nagymértékben abban rejlik, hogy a pedagógusok a szülőkkel együttműködve mennyire képesek segíteni a gyerekek tanulmányi előmenetelét. Ezzel kapcsolatban kíváncsiak voltunk arra, hogy a mintánkban szereplő szülők milyen rendszerességgel szoktak segíteni gyerekeiknek az otthoni tanulásban. A főiskolai végzettséggel rendelkező válaszadón kívül mindenki úgy nyilatkozott, hogy gyerekeinek már az alsó tagozatos tananyagban sem tud minden esetben érdemben segítséget, támogatást nyújtani.

Az, hogy a szülők jelentős része nem tud segíteni gyerekének a tananyag otthoni feldolgozásában, nem meglepő eredmény, hisz ez természetesen előforduló jelenség a nem cigány szülők esetében is. A vizsgálatunk tárgyát képező oláh cigány közösségben a probléma azért hatványozott, mert a szülők az elemi készségek és feladatok elsajátításában sem tudnak segítségére lenni gyermekeiknek, ami nagymértékben hozzájárul a tanulók iskolai lemorzsolódásához.

Az utolsó kérdésblokkban a továbbtanulás és a cigány szülők által prognosztizált perspektívák álltak a fókuszban. Az országos trend ebben a viszonylatban a kótaji cigány közösségre is jellemző, ugyanis a kutatási adataink azt támasztják alá, hogy a helyi roma közösség életfelfogásában még nem realizálódott, hogy az egyik legfontosabb mobilitási csatorna az oktatás. A jelenséggel kapcsolatban szükségesnek tartottuk feltenni azt a kérdést, hogy milyen tényezők állnak ennek hátterében. Minden bizonnyal a probléma forrásának nem az tekinthető, hogy a cigány szülők nem tartják fontosnak, hogy gyerekeik folytassák tanulmányaikat az általános iskola befejezése után, ugyanis a szülők döntő többsége úgy nyilatkozott, hogy az életben való boldoguláshoz fontos a továbbtanulás.

Ugyanakkor a szülők reakcióiból azt lehetett kiolvasni, hogy sok esetben úgy érzik, szinte felesleges gyerekeiknek szakmát vagy bármilyen képzettséget szerezni, származásuk miatt úgysem sikerül majd elhelyezkedniük. Ezzel kapcsolatban az lenne a legfontosabb feladat, hogy a szülők véleményére hatást gyakoroljunk, elsősorban pozitív példák bemutatásával, hiszen ebben a vonatkozásban a szülők attitűdje reziliens faktornak tekinthető.

A kótaji oláh cigány közösségben végzett kutatás záró akkordjaként arra voltunk kíváncsiak, hogy adatközlőink hogyan látják közösségük jövőjét. Az alábbiakban idézett válaszokat fogalmazták meg:

„Én úgy gondolom, hogy mindenképpen pozitív irány lesz, ha mennek továbbra is ezek a vállalkozások, mert ha a vállalkozóknak jó, akkor mindenkinek jó.”⁵⁷

⁵⁷ Saját gyűjtés: (Nő (39), Kótaj, 2022.

„Csak körbe kell nézni, soha ennyi kocsik nem volt még itt a telepen, mint most, hát akkor csak jó irányban fejlődünk. Azt kívánom, hogy az unokáinknak még jobb legyen, és legalább így maradjon minden, ahogy most van, mert itt nincs éhezés, gyerekkoromban azért volt.”⁵⁸

„Itt a Jóistenen múlik, hogy mi lesz, meg a mostani kis fiatal gyerekeken, de ők nem hiszem, hogy megfogják váltani a világot, mert ezek a mai cigány fiatalok semmivel nem foglalkoznak.”⁵⁹

A fenti szemelvények nemcsak arról nyújtanak információt, hogy hogyan képzelik el a közösségük jövőjét a helyi lakosok, de kiolvasható egy múlt – jelen – jövő összevetés. Ez alapján a kótaji oláh cigány közösségre egy szociokulturális értelemben pozitív tendencia jellemző, hiszen válaszadóink arról számoltak be, hogy a korábbi évtizedekhez képest a lakosok jobb anyagi körülmények között élnek. A korábban tapasztalható éhezés megszűnt a közösségben, még a legszegényebb családok esetében is biztosított a szerény mindennapi megélhetés.

Összegzés

A tanulmányban bemutatott empirikus adatok fényében, úgy gondoljuk, hogy a pedagógusokkal készített interjúk segítségével átfogó képet kaptunk a kótaji István Király Baptista Általános Iskola pedagógiai gyakorlatáról. Az intézményben megfigyelhető lokális viszonyok arról tanúskodnak, hogy a tantestület komoly erőfeszítéseket tesz a hátrányos helyzetű tanulók tanulmányi előmenetelének támogatása érdekében. Ugyanakkor azt is ki kell emelnünk, hogy a pedagógiai gyakorlatban centrális szerepet tölt be a felzárkóztatás hagyományos (pl. tanterem) eszközei, amelyek az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján átütő sikert nem tudtak elérni. Az eredményes munka érdekében, mindenképpen pedagógiai innovációra lenne szükség.

A roma közösségben folytatott terepmunkánk arra világított rá, hogy a családok anyagi helyzete és a gyerekek iskolai teljesítménye között nem feltétlenül figyelhetünk meg párhuzamot, vagyis a jobb egzisztenciális körülmények nem indukálják szükségszerűen a jobb iskolai teljesítményt. Bár a közösség legnagyobb része jó szociokulturális körülmények között él, de az aktuális megélhetési stratégiákat figyelembe véve, a prekariátus jelensége figyelhető meg. Ennek következtében hosszútávon létfontosságúnak tekintjük a szülők oktatással, tanulással kapcsolatos szemléletváltását.

⁵⁸ Saját gyűjtés: Nő (29), Kótaj, 2022.

⁵⁹ Saját gyűjtés: Nő (34), Kótaj, 2022.

Irodalom

ANDERSON LEVITT, Kathryn M.

- 2012 *Anthropologies and Ethnographies of Education Worldwide*. USA: Berghahn Publisher

BICZÓ Gábor

- 2018 *A "Mi" és a "Másik". Az idegen megértésének tudománytörténeti vázlat a az antropológiában a 19. század második felétől napjainkig*. Budapest – Debrecen: L'Harmattan Kiadó – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

BOCSI Veronika

- 2016 Motivációk, célok és elképzelések: roma fiatalok oktatással kapcsolatos tervei. In Semsei Imre – Kovács Klára (szerk.): *Inkluzív nevelés – inkluzív társadalom*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 9–32.

BOCSI Veronika – VARGA Aranka – FEHÉRVÁRI Anikó

- 2023 Chances of Early School Leaving – With Special Regard to the Roma Identity. *Education Sciences*. 13. 5. 1–14.

DOBRÁNSZKY Sándor

- 2013 *Időutazás – Szülőfalum krónikája*. Kótaj: Kótaj Község Önkormányzata

FORRAY R Katalin – HEGEDŰS T. András

- 1998 *Cigány gyermekek szocializációja*. Budapest: Aula Kiadó

FORRAY R Katalin – HÍVES Tamás

- 2013 Az iskolázottság térszerkezete. *Educatio*. 22. 4. 493–504.

FORRAY R Katalin – ÓHIDY Andrea

- 2019 The situation of Roma women in Europe: Increasing success in education – Changing roles in family and society. *Hungarian Educational Research Journal*. 9. 1. 1–8.

GONZÁLEZ, Norma

- 2004 Disciplining the Discipline: Anthropology and the Pursuit of Quality Education. *Educational Researcher*. 33. 5. 17–25.

GÚTI Erika

- 2000 Romák az oktatásban. *Iskolakultúra*. 10. 12. 49–56.

LETENYEI László

- 2012 *Kulturális Antropológia*. Budapest: Typotex Kiadó

MOLLENHAUER, Klaus

- 1996 Szocializáció és iskolai hátrány. In Meleg Csilla (szerk.): *Iskola és Társadalom I*. Pécs: JPTE Tanárképző Intézet Pedagógiai Tanszék. 95–109.

PODRÁ CZKY Judit

- 2012 „Érdektelen szülők” – Különbözö nézőpontok. In Podráczky Judit (szerk.): *Szövegségben. Tanulmányok a család és az intézményes nevelés kapcsolatáról*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 125–142.

PRIMECZ Henriett

- 2016 Étik és émius kultúrakutatások. *Vezetéstudomány*. 38. 4–13.

SZABÓ Henriett

- 2023 The Social Integration and Social Mobility: An Example From Hodász. *Különleges Bánásmód*. 9. 1. 89–98.

TÓTH Norbert

- 2020 The issue of failure of Roma students at school. *Különleges Bánásmód.* 6. 1. 95–102.
- 2023 A tiszaberceli roma közösség szociokulturális helyzete és iskoláztatással kapcsolatos viselkedésmintázatai. *Különleges Bánásmód.* 9. 2. 133–142.

Norbert Tóth

RESEARCH OF THE ROMA COMMUNITY OF KÓTAJ FROM THE ASPECT OF
ANTHROPOLOGY OF EDUCATION

In the current paper we intend to summarize the results of empirical research conducted in the settlement of Kótaj, located in the Szabolcs-Szatmár-Bereg county. Taking into consideration the principles of Anthropology of Education, we searched for the answer to which socio-cultural factors and parental behavior patterns can be traced back to the unsuccessful school performance of Roma students. Data collection was carried out using qualitative research methods. Semi-structured interviews were conducted with the head of the settlement, teachers of the local primary school (N=15) and Roma parents (N=15).

Párhuzamos életrajzok műhelytanulmány

BÓDIS ZOLTÁN

Bevezető

A jelen tanulmány a kulturális antropológiai terepmunka tapasztalataiból, eredményeiből merítve a mindennapi pedagógiai munkában alkalmazható módszer bemutatása mellett kísérletet tesz arra, hogy a gyakorlati tapasztalatok alapján egy olyan értelmezési keretet teremtsen meg, amely közelebb visz annak megértéséhez, hogy a közösségek, közösségi rendszerek nem pusztán a „nagy elbeszélések”¹ mentén szerveződnek, s nem egy eleve megkonstruált világban léteznek az adott közösségre jellemző különféle jelenségek. Pontosabb talán úgy fogalmazni, hogy minden közösség maga teremti meg a saját valóságát, maga meséli el, rendezi össze a jelenségek sorát egy jelentéssel telített narratívává. Ez a folyamat ugyanakkor többnyire fedett, nehezen azonosítható, mert a valóságot konstruáló beszédművek többnyire nem a keletkezésük felől válnak tudatossá a közösség tagjaiban, hanem már egyfajta stabilizálódott valóságrepresentációként, s létező entitásként, a gondolkodásunkat meghatározó erőként jelennek meg. Az antropológiai terepmunka egyik meghatározó műfaja, az interjú ugyanakkor transzparens módon mutatja meg a valóságrepresentációk mögött működő valóságkonstruáló nyelvi representációk szerepét: a valóságról alkotott mindenféle elképzelésünk mögött történetek elbeszélése, elmondása áll, ráadásul a mindenkori történetek egymásra is hatással vannak, egymást is alakítják.

A jelen tanulmány által vizsgált pedagógiai gyakorlat egy klasszikus irodalmi előképpel is rendelkezik, egy olyan mintával, amely talán épp a fenti működésrend történelmi léptékű megvalósulását is látni engedi. A „nagy elbeszélések” korának egyik reprezentatív műve volt Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* című mun-

¹ A posztmodern látásmód egyik kulcsfelismerése volt a *nagy elbeszélések* alkonya, annak a tapasztalata, hogy az átfogó objektív világmagyarázatokat a fragmentatív szubjektív *kis elbeszélések* váltják fel. vö. Lyotard 1993: 7–145.

kája, amely nem csak monumentalitása, a görög és római uralkodók, hadvezérek életének bemutatása, lexikon-szerű dokumentálása miatt érdekes, hanem épp a két korszak párhuzamba állított alakjainak összehasonlításából fakadó többletjelentés teszi érdekessé a plutarkhoszi szöveget. Az összehasonlítás ugyanis lehetőséget ad arra, hogy a pusztá történetmondáson túl egy olyan jelentésmező vegye körül a személyes történeteket, amelyek a sorsszerűséget, a példázatszerűséget biztosítja. A most tárgyalt pedagógiai formának ugyanis épp ez adta a jelentőségét: nem csak egy-egy szereplő élettörténetének, személyes helyzetének, tapasztalatainak elmondása, elmesélése történt meg, hanem két hasonló helyzetű, hasonló státuszú beszélő történeteinek dialogikus egymásra hatása tette lehetővé olyan narratív mintázatok kialakulását, ami a máskor rejtett folyamatokat meg tapasztalhatóvá és ezért értelmezhetővé tette. Ennek segítségével az adott beszélgetéseken résztvevő diákközösségek a társas tudáskonstruálás aktív résztvevőivé válhattak. Míg más esetben az interjúk készítésének elsődleges célja, hogy adatokat rögzítsen, egyfajta adatbázist hozzon létre, addig itt a két résztvevővel folytatott beszélgetés egy sajátos kommunikációs teret hozott létre, ahol a beszélők egymás szavaira is reagálva magasabb fokú reflektivitással alkották meg beszédműveiket. Ráadásul az interakciók sora a kommunikáció folyamatának szereplővilágát is kitágította, mert itt a kérdező ('kutató') mellett a hallgatóság is aktív részesévé vált a kommunikációs folyamatnak. Lyotard mutat rá:

„[a] közösség a maga kötelékének az anyagát nemcsak az elmondott elbeszélés jelentésében találja meg, hanem az elmondás tevékenységében is. Az elbeszélések hivatkozása a múlthoz tartozónak tűnhet, de igazából mindig egykorú ezzel a tevékenységgel. A mai tevékenység az, ami az Én hallottam-tól a Majd meghalljátok!-ig tartó röpké időt kibontja.”²

Tágabb összefüggésekbe ágyazva ez a kommunikációs szituáció egy-egy közösség nézetrendszereinek, narratíváinak kialakulási mintájaként is értelmezhető.

Mese, igaz történet, életinterjú

Korábbi kutatásaim során a meseszövegek vizsgálata, még pontosabban a mesemondás folyamatának komplex értelmezése vezetett el ahhoz a felismeréshez, hogy a mesemondás egy sajátos szociokulturális jelenségként a természetes közösségeken belüli törésvonalakat tartósan megőrző és újratermelő kulturális konstrukciók ellenére képes áthidalni az adott közösségen belüli szakadékokat.

² Lyotard 1993: 53.

Akkor is, ha egy-egy közösség sokszor merev határok meghúzásával él: elég, ha a katolikus/református, alvég/felvég, de akár a temesvári „német” és „füstös cigányok” szembenállása³ jut eszünkbe.

Találó példája ennek Cifra János esete. Az erdélyi Koronka cigány származású mesemondója így értelmezi saját helyzetét:

„Azelőtt a koronkai nép ott töltötte az időt velem. Öreg, fiatal, végezték a dolgukat, aztán jüttek bé hozzám. Nem én mentem. Ők jüttek, tele volt a ház: harmincan, negyvenen. Férfiak, asszonyok, leányok. Még a román papnak, s a református papnak a leánya is.”⁴

Honti János megfogalmazása – miszerint

„a mesevilág a nemlétező ellentétek, a lerombolt határok világa”⁵

– itt kézzelfogható valósággá vált, ugyanis szociális és etnikai különbségek eltüntetésére is alkalmassá vált a mese, illetve a mesemondás. A mesemondó pontosan megérezhette, átélhette, hogy milyen nyelvi teremthő erőt jelentenek meséi, s amint látjuk tudatosan vállalta is, hogy a kulturális konstrukciók megintatásával egy természetes közösség formálásának legyen a letéteményese. Annak ellenére, hogy a meséket ab ovo a fantázia világához tartozónak sorolja be a tudományos szemlélet, a mesei történetek egykori elmondói, hallgatói, a mesemondóközösségek nem fikcióként tekintettek ezekre a szövegekre, tartalmukat – még akár a sárkányok kérdését illetően is – a valamikor megtapasztalt valóság leírásaként értették meg. Ezért is alakulhatott ki történetmesélő közösségekben a későbbiekben a mesei szövegeket felváltó „igaz történetek” műfaji változata. Nagy Olga szerint

„az erdélyi Szék elbeszélő hagyományának repertoárvizsgálata során a tündérmese »deszakralizációja« nyomán születik meg a tréfás mese, amely nemzetközileg ismert vándortémákat dolgoz fel, olyan általános, örök emberi szituációkat, amelyek aztán az igaz történetekben is felbukkannak.”⁶

Az „igaz történet” tehát egy-egy konkrét élményhez köthető életesemény stilizált, szublimált, irodalmiasított, műfaji sajátosságoknak is megfelelő szöveg,

³ Nagy P. 2020.

⁴ Nagy 1999: 11.

⁵ Honti 1937: 11.

⁶ Magyar Néprajz V. kötet „Igaz történet” szócikk alapján. Vargyas (főszerk.) 1988. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/v-magyar-nepkoleteset-63D6/igaz-tortenet-elettortenet-oneletrajz-6BC3/az-igaz-tortenetek-es-a-folklor-6BF5/> (A letöltés dátuma: 2023. 12. 04.)

amelynek hatásmechanizmusát azonban ugyanúgy az irodalmi kommunikáció részeként értelmezhetjük: az igaz történetek is végső soron egy katartikus megértési-jelentéstulajdonítási folyamat lehetőségeként jelennek meg az adott közösségen belül.

A „párhuzamos életrajzok” egy olyan pedagógiai lehetőséget kínált, amelynek során középiskolás diákok részvételével egy-egy hasonló szociális státuszú, hasonló foglalkozást űző roma, illetve nem roma beszélgetőtársal ismerkedhettek meg a diákok (pl. két egyetemi hallgató, két pályakezdő tanár, két népdalénekes, két hegedűművész, két muzsik, két táncművészettel foglalkozó fiatal). A nyolc beszélgetés – időbeli kötöttségek miatt – részben irányított módon bontakozott ki, ezért a félig-strukturált interjú jellegű kérdésfeltevés módszerével dolgoztam, mégis sikerült egy olyan dinamikát kialakítani – vagy maga a problémafeltáró, krízisközpontú beszélgetés műfaji sajátosságai preformálták így a szövegművet –, hogy a résztvevő hallgatók nagyon sok esetben számoltak be magas fokú érzelmi bevonódásról, katartikus élményről. Mindezt kiegészítette az, hogy a beszélgetőtársak egy része közös énekléssel, tánccal tette a beszélgetéseket interaktív alkalmakká.

Tipológia

Az eseménysorozat bemutatására, s a pedagógiai folyamat érzékeltetésére három értelmezési keret példáján keresztül érdemes sort keríteni. Természetesen nem idézhető fel a teljes beszélgetések sora, a jelen vizsgálódásnak ez nem is célja. Ugyanakkor azokat a jelentéstulajdonítási technikákat, amelyek egy-egy beszélgetésben komplex módon jelentek meg, a beszélgetések adta típuspéldák segítségével jól megragadhatjuk. Három kiemelt jelentés-szerkezetet különítettem el: az informatív, a morális és a metaforikus jelentéstulajdonítás lehetőségeit követem nyomon a beszélgetések egy-egy példája kapcsán. Az informatív értelmezési keret a legáltalánosabbnak tekinthető kommunikációs célt követi: a beszélgetés pusztán az új információtartalmának segítségével éri el hatását. A beszédműben az új információ a korábbi értelmezési sémák megingatását, felülírását eredményezi, mindenesetre egy olyan gondolkodási folyamatot indít el a befogadóban, amely az elhangzott információk nélkül nem jött volna létre. Bár az informatív beszélgetés nem feltétlenül van lényegi hatással a befogadóra, mégis fontos eleme annak a folyamatnak, amelynek segítségével a befogadói tudat formálódik. Valójában az informális tanulás részének tekinthetjük, olyan tanórán kívüli tevékenységnek, amely beépül az oktatás folyamatába.

A morális jelentésadás esetén emellett egy magasabb jelentéstulajdonítási közegebe való belépést figyelhetünk meg. A mindennapok során alapvető pedagógiai

elvárás, hogy a diákokat nyitottságra, elfogadásra, együttérzésre neveljük, ugyanakkor konkrét gyakorlati helyzetekben ennek a központi nevelési elvnek nem mindig látszik meg a közvetlen eredménye. Érdemesnek látom ezért egy új kategóriát bevezetni a beszélgetések kapcsán, ez pedig a morális jelentéstulajdonítás. Ennek lényegét abban látom, hogy a résztvevő diákok számára a tolerancia, az együttérzés elméleti tudása olyan átélhető, átérezhető részelemekre bomlik, amelynek révén tapasztalati tudásra is szert tehetnek. A hitelesen megfogalmazott egyéni sorshelyzetek ezért olyan történetekké válnak, amelyek egyfajta kategorikus imperatívusként állítják eléjük azokat a normákat, amelyekről oly sokszor hallanak. Az érzelmi bevonódás, az asszociatív felismerési láncolat („ez velem is megtörténhet”) felerősíti a beszédművek hatásmechanizmusát. Ennek révén elindul egy olyan értelmezési lehetőség, amely a korábbi elméleti ismereteket integrálja a befogadó személyiségének mélyebb struktúráiba is. Ez megváltozó szemléletmódot, megváltozó valóságot is jelenthet adott esetben. Ugyanakkor a változás kísérője az önreflektivitásnak egy magasabb szintje, amely több energiát is igényel a befogadótól: fontossá válik az információk tudatos értékelése, az értékválasztás belső rendszerének megerősítése. Ez a folyamat végül egy dinamikusabb önmegismerési lehetőséget is biztosít, amely alapjául szolgálhat a személyiség megerősödésének. Ebből a szempontból értékelve ezt a pedagógiai formát különösen előnyösnek tarthatjuk, mert a generációk közötti tudásátadás nem kényszer-jellegű, hanem a benső felismerés által vezérelt növekedésként érthetjük meg.

A párhuzamos életrajzok egy másik típusába az a beszélgetési mintázat tartozik, amikor maguk a beszélők is újraértelmezték a beszélgetőtárs szavai nyomán a saját státuszukat, s a közös beszédmű aztán így jelentett a hallgatóság számára sajátos azonosulási lehetőséget. Ezeket a beszélgetéseket nevezhetjük metaforikus, vagy szimbolikus jelentésszerkezetű beszédműveknek. Az emberi gondolkodás alapsémájának is tekintett szimbolizációs erőt hajlamosak vagyunk a racionális gondolkodással szembe állítani, miszerint az előbbi rovására az utóbbi értékesebb, mert lényegi ismereteket közöl az általunk tapasztalható világról. Ugyanakkor az ezzel kapcsolatos kutatások arra is rámutatnak, hogy a szimbolizáció jóval inkább tekinthető egy eredendő, elsődleges gondolkodási formának, amelynek hatása épp ezért teljesebb: a szimbólumok ugyanis

„egyszerre utaltak egyes dolgokra, azok működésére, e működés körülményeire. [...] Vagyis [...] holisztikus egységben, összekapcsoltságban tükrözték a világot”⁷

A történetek elmondása, a valóság történeteken keresztüli megragadhatósága, a „narratív képzelet” tehát nem pusztán szemben áll a „paradigmatikus képze-

⁷ Kapitány–Kapitány 2017: 14.

lettel”⁸, jóval inkább a világ analitikus szétbontása helyett egy átfogó képben rögzíti a tapasztalatot. A történet elmesélése és befogadása ezen a szinten tehát sohasem egy múltbeli valóság leírása, hanem egy a jelenben, a történetmondás pillanatában megszülető közös, újrateremtett valóság.

Esetleírások

Az informatív beszélgetésre több példát is találtam, ugyanis a beszélgetések többsége értelemszerűen a hallgatóság számára új információk forrása volt. Egyik alkalommal, amikor egy roma és egy magyar egyetemi hallgató volt a vendégünk, már maga az az információ, hogy a felsőoktatás területén is megjelennek a cigányság képviselői, az újdonság erejével hatott. Mivel a diákok fejében élő sztereotip kép a roma közösség aluliskolázottságából indult ki, meglepő volt számukra az, hogy az egyik beszélgetőtárs olyan roma származású fiatal, aki felsőoktatási tanulmányai során ráadásul szép eredményekkel állja meg a helyét. A két hallgató bemutatkozása teljes mértékben felülírta azt a forgatókönyvet, amit a korábbi narratív sémák mentén magukkal hoztak a beszélgetésben résztvevő diákok. Jól látható volt, hogy a korábbi narratív struktúra megőrzése érdekében a diákok egy része aktivizálódott, tehát olyan energia szabadult fel, amely lehetőséget adott a közösség belső értelmezési horizontjának a felülvizsgálatára. A már megszokott, ismert, biztonságos értelmezési horizont elhagyása a beszélgető partnerek jó kommunikációja, pozitív attitűdje miatt vált lehetővé, annak ellenére, hogy az előzetes tudás védelmében megfogalmazott kételkedő kérdésekkel, kijelentésekkel („Ez csak kivételes eset.”) szemben kellett megfogalmazni mondandójukat.

Az új információk újrendező szerepére volt példa az a beszélgetés is, amikor egy roma származású primás és egy magyar hegedűművész beszélt a gyermekkoráról. Itt szintén azt a sztereotip gondolati sémát kellett felülmúlni, amely szerint a roma származású muzsikusz fejlődése szinte automatikus, hiszen ösztönös a zenei tehetségük. Kiderült, hogy a roma származású primás gyermekkorában ugyanúgy, mint magyar társa, erőn felül, szabadidejéről is lemondva, sok-sok gyakorlás után tudta csak kifejleszteni a saját zenei eszköztárát. Nem kétséges, hogy létezik a zenei tehetség, de csak a gyakorlás révén válik valaki egy-egy hangszer avatott mesterévé.

Egy másik beszélgetés során a roma származású fiatal táncos – annak ellenére, hogy a beszélgetés során a közönség ezt várta volna – nem cigány néptáncot mutatott be, hogy tehetségéről számot adjon, hanem egy modern táncelőadás részletével érkezett. Az etnicitáshoz kapcsolódó elvárásrendszer a cigány kultúra

⁸ Vö. Bruner 1986.

jelentős néptánc hagyományának a reprodukálásával azonosította egy roma származású táncos repertoárkészletét, azonban az előadás után épp az alakította át a meglévő gondolkodási sémát, amikor kiderült, hogy számára a néptánc valójában egy később megismert lehetőség volt, mert a beszélgetés alanya elsősorban modern táncosként határozta meg önmagát.

Összegezve tehát, jól látható, hogy egy adott narratívát egy új információ felülírhat, ennek ugyanakkor előfeltétele a személyes, hiteles, empatikus kommunikáció. Egy adott közösségen belül tehát nem csak a nagy számú kommunikatív elem alakíthatja a közösség nézetrendszerét, hanem a minőségi kommunikációs tényezők is átalakíthatják a korábbi sémákat.

A morális jelentésadás példáját abban a beszélgetésben tartom felfedezhetőnek, ahol két fiatalember mutatkozott be. Mindketten tanárként dolgoztak, életpályájuk elején járva a pedagógusi feladataik hasonló kihívások elé állították őket. Különösen érdekessé tette a beszélgetést, hogy kiderült, mindketten első gyermekük megszületésére várnak, s talán már csak hetek kérdése, hogy az apai szerepbe lépjenek. Ezen a ponton a beszélgetés érdekes fordulatot vett, ugyanis mindkét beszélgető partner a család fontosságáról, a családdá válás érzelmi jelentőségéről beszélt, s ennek hatására a hallgatóság is jobban bevonódott a beszélgetésbe, érezhető volt, ahogy a leendő ifjú apukák mondandója a néhány évvel fiatalabb hallgatóságot komolyan megérintette. Egyértelmű volt, hogy mindkét fél részére kiemelt jelentőségű élettapasztalat a gyermek születése, életük legmeghatározóbb eseményeként értelmezték. Erre az állapotra adott válaszuk valójában felülírta az etnikus megközelítést, ugyanis a beszélgetés végére – pozitív értelemben véve – eltűnt annak a jelentősége, hogy ki honnan érkezik, jóval nagyobb hangsúlyt kapott az itt és most tapasztalata. Maga a beszélgetés struktúrája is hozzájárult ehhez, ugyanis az átlagos informatív kérdések felől kiindulva egyre mélyült a beszélgetés menete, míg végül az eljövendő gyermekek születése valóban olyan érzelmileg telített beszédművet hozott létre, amelynek hitelessége vitán felül állt az adott beszélgetés végpontján. Jó példája ez a beszélgetés annak, amikor nem pusztán egy új informatív elem rendezi át a korábbi sémákat, hanem egy emotív szekvencia többletjelentéssel ruházza fel az adott kommunikációs egységet. Mivel a beszélgetésben egy életfordulóhoz kapcsolódó szituatív tapasztalat nyomán jutottunk el ehhez a többletjelentéshez, ezért felmerül annak a kérdése, hogy reprodukálható-e egy ilyen beszélgetés, azaz mennyire építhető erre egy pedagógiai gyakorlat. Fontos ugyanakkor látni, hogy a pedagógiai lehetőség nem pusztán a konkrét szituációhoz kapcsolódik, hanem ahhoz a kreatív, kooperatív és tapasztalati tanulásra épülő folyamathoz, amely révén a résztvevők számára egy biztonságos, elfogadó és ezért nyitott kommunikációs tér keletkezik, amelyben helye lehet az információk mellett az érzéseknek, vagy olyan megfogalmazásoknak, amelyek egyébként csak szorosabb személyközi és nem társas kommunikációban ke-

rülhetnek egyáltalán elő. Az emotív kommunikátum ugyanakkor lehetőséget ad arra is, hogy a mélyebb bevonódás révén a hallgatóság egyfajta példaként, követendő értelmezési keretként emlékezzen vissza az adott beszélgetés által közvetített mintázatra. Az így létrejövő értelmezési keret már egy nyitott horizontot jelenít meg, lehetővé teszi a jövőbeni nexusok olyan kialakítását, amely már az integratív kapcsolati hálózatok működtetése felé is rendelkezik kellő affinitással.

A harmadik típusú, a jelen tanulmányban metaforikus beszédműveknek nevezett narratív interjú elemek annyiban tekinthetők többnek az informatív és a morális narratívumoknál, hogy a formális kommunikatív viszonyokat még inkább az intimitás, a szubjektivitás felé mozdítják el. Ezzel egyfajta minőségi változás jön létre, ugyanis a kommunikáció már nem pusztán a valóság leírására szolgál, hanem a valóság megteremtésének, újrateremtésének lehetőségét rejti. Ezt a folyamatot a Bateson-féle „interaktív módszerhez”⁹ hasonlíthatjuk, amelynek lényege, hogy a terepmunka nem áll meg a gyűjtött anyag rögzítésénél, hanem a vizsgált közösség tagjai – megtekintve és újraértelmezve a gyűjtött anyagot – a reflektív értelmezési folyamat révén a kutatás számára egy mélyebb, komplex megértési lehetőséget tárnak fel. Természetesen a párhuzamos beszélgetésekben ezt a szerepet a két beszélgető szövegének egymásra hatása, egymáshoz és önmagukhoz való reflektív viszony teszi lehetővé. Ez a reflektív folyamat kettős jellegzetességet mutat: egyfelől a két beszélgetőtárs kisvilága megerősíti a saját szociokulturális környezetük lokalitásként történő értelmezését, kiegészítve ezt a hallgatóság, mint lokalitás megképződésével. Másfelől épp a beszélgetések folyamán felvetődő reflektív, önkorrekciós lehetőségek a lokalitások egymásba íródását, s végül azok homogenizációját eredményezi.¹⁰ Ez vezet az etnicitáshoz kapcsolódó negatív értelmezési sémák elbizonytalanításához, felszámolásához, bizonyos esetekben az etnicitáshoz kapcsolódó értéktulajdonítás átalakulásához.

Az egyik beszélgetés során egy roma énekes és egy Kárpátaljáról származó magyar népdalénekes alkotott egy párt. Bemutatkozásukban mindketten arról beszéltek, hogy számukra a zene, az éneklés mind egyéni, mind közösségi identitásuk megteremtésének kitüntetett szerepű lehetősége. Saját lokalitásuk zenei világát mindketten jól ismerik, az ezzel kapcsolatos tapasztalataik (hogyan tanultak énekelni, kitől származik repertoárjuk, milyen társadalmi előrelépési lehetőségeket jelentett számukra a zenével való elmélyült foglalkozás) pedig kimondottan pozitívak. A beszélgetés itt is inkább informatív síkon zajlott, s bár tartalmazott olyan elemeket, amelyek megérintették a hallgatói közösséget, lényegi fordulat akkor következett be, amikor a beszélgetés egy pontján a személyes identitás kérdése került szóba. A roma származású énekes hosszabban beszélt arról a tapaszt-

⁹ Vö. Nagy K.Zs. 2014: 153.

¹⁰ Vö. Kuczi-Tóth 2012: 63.

talatáról, hogy roma származása miatt a többségi közegben (iskolai közösségekben) nagyon sokszor periférikus, a közösség életében lényegileg részt nem vevő szerepre volt kárhozthatva. Sokan a környezetében nem is tudtak énekes tehetségről, valójában szinte némaságra ítélte magát a peremhelyzeti élmény miatt. Ebben az hozott lényegi változást, amikor a felsőoktatásba kerülve egy roma szak-kollégium munkájába kapcsolódva bátran és büszkén vállalhatta identitását. A magyar származású beszélgetőtárs arról számolt be, hogy gyermekkorában nagyon sok hátrány érte amiatt, mert magyar, a magyar népdalok éneklését sem javasolták tanárai, mert akkor a kárpátaljai hivatalos, ukrán nyelvet preferáló világban nem haladhatott volna előre. Épp ezért volt számára nagy remény és lehetőség, amikor Magyarországra érkezett tanulni, ahol szabadon, korlátozás nélkül énekelhetett magyar népdalokat is. Itt azonban – épp többnyire a kortársai – nagyon sokszor ukránnak tartották, elvitatták tőle magyarságát, különösen eleinte, amikor még a kiejtésén is jobban hallatszott a tájszólás. Ez nagy törést jelentett számára, ugyanis Ukrajnában *magyar*, Magyarországon pedig *ukrán* volt a környezete számára, ezért valójában mindenhol idegennek érezte magát. A beszélgetés során tehát mindketten azt fogalmazták meg, hogy az éneklésen keresztül saját identitásuk erősödött, ugyanakkor a környezetükben ez az identitás folyamatosan megkérdőjeleződött. Az énekléssel megerősödő etnikus identitás egyfelől egyéni tehetségük kibontakozását tette lehetővé, másfelől a közösségi konnektivitás bizonyos szakaszaiban kiszolgáltatottá, idegenné, magányossá tette őket. Egymás élettörténetének, s egymás zenei tehetségének megismerése a beszélgetés során számukra és a hallgatóság számára is egy új lokalitás megjelenését tette lehetővé: immár nem a konkrét élettörténetükből fakadó földrajzilag definiálható terület adta számukra a lokalitás alapvető tapasztalatát, hanem az idegenség-tapasztalat egy olyan lokális szintéreként vált megélhetővé, ahol a terep olyan szintér, amely

„nem utal szükségszerűen egy földrajzi területre, de szükségszerűen utal egy problémára.”¹¹

Ez a probléma pedig maga az idegenség problematikája, amely így egy az etnicitáshoz kapcsolódó, de mégis azon túlmutató metaforikus létállapotként vált definiálhatóvá, amely egyébként a hallgatóságra jellemző kamaszkori életérzésre is kiemelten rezonált, hisz a fiatalok legfontosabb tapasztalata a gyermekkorhoz már és a felnőttek világához még nem tartozó idegenség élménye. A terep tehát nem térbeliségében jelenik meg, a terep egyfajta szimbolikus lehetőség: szintér, ahol az adott közösség számára a kommunikációs tér elmozdulásával maga a kommunikációs aktus válik terep-tapasztalattá. Ez a mozzanat pedig már egy di-

¹¹ Nagy K.Zs. 2014: 162.

namikus pedagógiai lehetőséget rejt, mert a kommunikációs térben feltáruló terep-lehetőség a nevelődés, a személyiség önértelmezési folyamatainak, reflektív erejének a kibontakozását biztosítja, jelen esetben az idegenség-érzéssel való megküzdés lehetséges eszköztárát mutatva be.

Irodalom

BRUNER Jerome

1986 *Actual minds, possible words*. Cambridge: Harvard University Press

HONTI János

1937 *A mese világa*. Budapest: Pantheon. Digitális kiadás: https://mtda.hu/books/honti_janos_a_mese_vilaga.pdf (A letöltés dátuma: 2023. 12. 04.)

LYOTARD, Jean-François

1993 A posztmodern állapot. (Ford. Bujalos István-Orosz László). In Jürgen Habermas – Richard Rorty: *A posztmodern állapot*. 7–145. Budapest: Századvég – Gond

KUCZI Tibor – TÓTH Lilla

2012 A kapcsolatok dinamikája és a nyelv. *Kultúra és Közösség – művelődéstudományi folyóirat*. III–IV. 6–7. https://www.kulturaeskozosseghu/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=68 (A letöltés dátuma: 2023. 11. 30.)

NAGY Olga

1999 *Cifra János meséi*. Budapest: Akadémiai Kiadó

NAGY Pál

2020 *A cigány etnicitás és identitás történeti problémái Temesvár példáján*. <https://erdelyikronika.net/2020/06/20/a-cigany-etnicitas-es-identitas-torteneti-problemai-temesvar-peldajan/>

NAGY Károly Zsolt

2014 Az etnográfiai terep mint kommunikációs színtér. A PTC alkalmazásának lehetősége a kulturális antropológiában. In Demeter Márton (szerk.) *Konstruált világok. A jelenségek kommunikatív leírása*. 151–170. Budapest: Typotex

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

2017 *A szimbólumok és a szimbolizáció kérdései a kulturális antropológiában*. Antroport Könyvek. Budapest: MAKAT – Antroport

VARGYAS Lajos (főszerk.)

1988 Magyar népköltészet. Magyar Néprajz V. Budapest: Akadémiai Kiadó. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/v-magyar-nepkolteszet-63D6/igaz-tortenet-elettortenet-oneletrajz-6BC3/az-igaz-tortenetek-es-a-folklor-6BF5/> (A letöltés dátuma: 2023. 12. 04.)

Zoltán Bódis

PARALLEL LIVES WORKSHOP STUDY

“Parallel lives.” The quote from Plutarch refers to a pedagogical practice that we had a special opportunity to apply in middle school teaching where the methods and experiences of cultural anthropology were used in a practice-oriented manner. By combining the interview technique known from field exercises and the identity-building lifestyle of the “homo narrans” through storytelling, we have created conversations that took place with representatives of a Roma and a Hungarian community or social group. The conversations began with the presentation of life stories, but each participant shaped the storyline according to their own life situation and experiences. The resulting narratives created – precisely because of their dialogic character – a specific field of meaning that could be interpreted on several levels: firstly, on the informative level of life stories, secondly, as a kind of moral meaning in terms of the interpretative frameworks that arise from general human situations overwriting the ethnic experiences, and thirdly, a metaphorical meaning emerged that illuminated the existential character of the stories. The main result of the process can be considered the complex formation of attitudes towards ethnic issues, and the strengthening of identity based on positive meanings and values.

Néprajz – Muzeológia

Czinege József
Járdán-Bihari Ágnes

GYÖRFFY ISTVÁN ÉS A KELETI MÚZEUM

CZINEGE JÓZSEF

A Keleti Kereskedelmi Akadémia tanulmányi kirándulásai

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által 1891. szeptember 22-én megvalósított Keleti Kereskedelmi Akadémia (1899-ig még Keleti Kereskedelmi Tanfolyam) megindulása óta különösen nagy hangsúlyt fordított a gyakorlati oktatásra.¹ A felvételt nyert hallgatóknak a kiscsoportos nyelvoktatás mellett ösztöndíj-lehetőségeket biztosított, valamint az intézmény fejlesztése és a még hatékonyabb oktatás érdekében tanulmányi kirándulásokat szerveztek azon hallgatók számára, akiknek előmenetelük és magaviseletük ezt indokoltta tette:

„a tanítást kiegészítik a tanulmányi kirándulások a kelettel való kereskedelem szempontjából nevezetesen ipari és kereskedelmi telepekre és tanulmányi utazások a keletre. Az utazások tárgyában a tanári kar javaslata alapján a Felügyelő Bizottság határoz. A tanulmányi utazásokon csak azok a hallgatók vehetnek részt, akiknek előmenetele és magaviselete biztosítékot nyújt arra nézve, hogy az utazást ismereteik megfelelő gyarapítására sikerrel fogják felhasználni. Az utazásban az arra kijelöltek, ha csak komoly akadály nincsen, kötelesek részt venni és a szükségesnek mutató hozzájárulást megfizetni.”²

Fontos kiemelnünk, hogy amint láttuk, az utazások egyrészt nem vonatkoztak automatikusan minden hallgatóra, másrészt az Akadémia célja a versenyeztetés volt, amely által még inkább próbálták serkenteni a tanulási kedvet. A kirándulások a hallgatók által tanult nyelvek gyakorlása mellett lehetőséget biztosított a célországok még alaposabb megismerésére földrajzi, gazdasági és történelmi szem-

¹ A tanulmány az NKFI K 143711 OTKA számú pályázat keretében és támogatásával készült.

² BCE Lt. 2/b. 11. A tanulmányi kirándulásból az igazolatlan hiányzás is kizárást jelentett, amint ezt a tantestületi jegyzőkönyvek jelzik is: „Azok a hallgatók, kik az év folyamán igazolatlanul mulasztottak, nem vehetnek részt a kirándulásban.” BCE Lt. 2/a. 2. 1911. február 28.

pontból.³ A leggyakoribb állomások és programok az al-dunai hajóutak voltak, belgrádi, orsovai megállóval, majd Bukarest, Braila, Galac, Ploiesti, némelykor Konstanca kikötőinek és ipari létesítményeinek megtekintése. Lényegesen kisebb utaknak számítottak a fumei és trieszti kikötők, illetve Bosznia-Hercegovina kereskedelmi centrumainak megismerése. Ezen kívül a kirándulások érintették még többek között Szerbiát (Belgrád), Dalmáciát, Montenegrót, valamint 1894-ben két hetet Konstantinápolyban is eltöltöttek. A diákok az említetteken kívül lehetőséget kaptak Szófia, Szaloniki, illetve 1909-ben, az annexiós válság miatt Milánó, Genova és Velence kereskedelmi létesítményeinek megismerésére.⁴

Az említett tanulmányi kirándulásokat az Akadémia minden bizonnyal saját költségvetéséből fizette. A tantestületi és a felügyelő bizottsági jegyzőkönyvek alapján az Akadémia költségvetését az igazgató készítette el, melybe az úgynevezett rendkívüli kiadásokat is rögzítette.⁵ Az így elkészült költségvetési tervezetet megküldték az illetékes minisztériumnak, amely ezt követően döntött a fenntartói támogatás megítéléséről. A felügyelő bizottsági beszámolók alapján az intézmény költségvetése 1911-ben 81700 K volt, az addigi 77700 K helyett.⁶ A tanulmányi kirándulások az 1910-es évre összesen 7000 K kiadásba kerültek, amely összeg az 1911-es évfolyam tanulmányútja esetében is azonos volt.⁷

Az 1900-tól vezetett költségvetési napló sorainak alábbiakban való ismertetésével egy hozzávetőleges képet kaphatunk, milyen kiadásai lehettek az intézménynek:

- I. Tanárok tiszteletdíjai
- II. Tanulmányi kirándulások
- III. Iskolai és irodai költségek
- IV. Jutalomdíjak (az Akadémia dolgozóinak elismeréseként)
- V. Az állampénztári befizetések (főként tandíjak)⁸

A szigorú költségvetés olykor problémát okozott a megszervezéssel kapcsolatban. A tantestületi jegyzőkönyvek szerint nem is egyszer komolyan kérdésessé váltak az utazások bizonyos pénzügyi gondok miatt. Az egyik ilyen eset éppen azt az évfolyamot érintette, amelynek Györffy István is hallgatója volt. Az 1909/1910-es évfolyam hallgatóinak a tanév végi kirándulásai egy al-dunai, vagy egy boszniai utazást fedtek le. Az 1910. február 24-én ülésezett tantestület Györffy

³ Erre jó példa egy hallgatói szakmai beszámoló egy Bosznia-Hercegovinába irányuló utazásról. A beszámoló az utazási élmények részletezése mellett különösen nagy hangsúlyt fektet az adott régiók vagy városok történelmi hátterének bemutatására, valamint a földrajzi-gazdasági környezet részletezésére. BCE Lt. 2/b. 11.

⁴ Szögi 2007: 30.

⁵ 1911.március 23. BCE Lt. 2/a. 3.

⁶ 1911. február 24. BCE Lt. 2/a. 3.

⁷ BCE Lt. 2/b. 12. Keleti Akadémia Nyilvántartó Könyvek

⁸ BCE Lt. 2/b. 12.

évfolyamának tanulmányi kirándulása előtt még semmiféle akadályt nem látott, mindössze a második évfolyam esetében hivatkozott anyagi nehézségekre, melyek miatt az utazás a tanév utánra halasztódik. 1910. május 21-én azonban már komoly kétségek vetődtek fel:

„A tanulmányi kirándulások a vizsgák utáni napon kezdődnek (a második évfolyam számára – Cz. J.). Az I. évfolyam utazásai, minthogy a vasúti jegyek ára nagyon emelkedett, a tetemes költségekre való tekintettel még kérdéses.”⁹

Az intézmény nyilvánvalóan nem akarta a végzős hallgatókat megfosztani a szakmai utazások lehetőségétől, szükség esetén a költségvetési hiányt az első évfolyam utazási költségeire csoportosította át. Végül egyetlen évfolyamtól sem kellett megvonni az utazást, ugyanis egy június 10-én tartott értekezlet szerint

„igazgató jelenti, hogy a hallgatóság külföldi tanulmányútja teljesen elő van készítve, és hogy az I. évesek június 11-én, a másodévesek június 12-én indulnak útnak.”¹⁰

A nehézségek ideiglenes áthidalása képes volt orvosolni a folyó kiadások fedezetét, egyéb tevékenységeket azonban ellehetetlenített. Az egyik ilyen szintén a tanulmányi kirándulásokhoz kapcsolódik: Kúnos Ignác mint turkológus több konstantinápolyi utazást tartott volna szükségesnek a hallgatók számára. Erre viszont csak ritkán nyílt anyagi lehetőség, mely miatt a minisztériumtól próbáltak meg támogatásért folyamodni. 1911. szeptember 12-én Kúnos igazgató azzal a jelentéssel élt a tanári kar felé, miszerint

„az I. éves hallgatók közül tízen két hónapot töltöttek Konstantinápolyban. Ezek számára sikerült kapnunk szabadjegyet és ingyen lakást egy török internátusban. Az igazgató azt hiszi, hogy ily előnyöket jövőre is lehetne biztosítani, ha sikerülne a minisztériumtól némi anyagi támogatást nyerni, úgy minden évben küldhetnénk néhány hallgatót Konstantinápolyba. Az ily nyári tanulmányút a tanári kar kezében kitűnő fegyelmi eszköznek is bizonyulna.”¹¹

Érdekes lehet kiemelni, hogy Kúnos 1895-ben, amikor még csak egy éve volt igazgató, már akkor szorgalmazta azon utazásokat, melyeknek célja Konstantinápoly volt. Kiemelte, hogy tapasztalatai „megerősítették abbéli meggyőződésünket, hogy oly keleti tanulmányút, mely nem vezet Konstantinápolyon át, céljának csak csekély részben felel meg.” Kúnos elképzeléséhez következetesen tartotta is

⁹ 1910. május 21. BCE. Lt. 2/a. 2.

¹⁰ 1910. június 10. BCE Lt. 2/a. 2.

¹¹ 1911. szeptember 12. BCE Lt. 2/a. 2.

magát, és éveken át vezette azokat az utakat, melyeknek állomása Konstantinápoly volt.¹²

Láthatjuk (és mint az előzőekben is utaltam rá), az Akadémia meghatározott költségvetésből gazdálkodott, tehát minden folyó kiadást az aktuálisan a minisztérium által elfogadott pénzügyi keretből fedezett, ettől eltérő kiadásokat (mint a konstantinápolyi kirándulások) külön támogatásért volt kénytelen fordulni a kultuszminisztériumhoz.¹³

Az Akadémia Felügyelő Bizottsága és az igazgatóság számára a hallgatók szaktudásának minél alaposabb elmélyítése mellett a tanulmányi kirándulások (és az igényelt támogatások) egy másik jelentős okot is szolgáltak. A vezetőség a gyakorlatorientált képzés minél teljesebb megvalósítása érdekében fontosnak látta az egyes tanórákhoz igazodó szemléltető eszközök beszerzését és azok bevonását az oktatásba. Az 1890-es évek második felétől¹⁴ kezdték meg a tanulmányi kirándulások alkalmával a bemutatott útvonalon ezeknek a tárgyaknak a gyűjtését, amelyek köre többek között lefedte a néprajzi jellegű tárgyakat (szőnyegek, terítők, konyhai eszközök, dísz tárgyak, kisebb méretű bútorok), a keleten előállított gyári termékek (különböző szövetek), továbbá egyéb árukat (például dohány).¹⁵ A gyűjtésben a tanárok mellett a hallgatók is részt vettek, majd a tárgyakat közösen hozták haza. Arra vonatkozóan nem maradtak ránk további adatok, hogy a gyűjtés mennyire volt pontosan megtervezett, tehát az intézmény különített-e el erre vonatkozóan költségeket (melynek a fentebb is idézett költségvetési sorokban nincs nyoma), rendelkeztek-e a gyűjtők valamilyen tematikával, továbbá magáról a gyűjtésről vezettek-e valamilyen szakmai beszámolót. Kérdéses még, hogy a gyűjtés mennyiben támaszkodott a lakosságra, illetve a helyi árusokra a külföldi magyar kirendeltségek mellett. Az mindenesetre ismert, hogy Kúnos Ignác az utazások alkalmával kapcsolatba került a magyar kereskedelmi cégekkel a vásárlások kapcsán.¹⁶

Amint azt az eddigiekben láthattuk, az Akadémia a tanulmányi kirándulásokat a hallgatók szakmai fejlődésének elősegítésére és motivációjuk fenntartására vezette be, melynek szigorú szabályai voltak a részvételre, illetve az intézményi költségvetés is végesnek számított. Gyakorlatilag a levéltári feljegyzések alapján elmondható, hogy a kirándulások anyagi hátterének kigazdálkodása nem egyszer ütközött nehézségekbe, mégis mindezek ellenére ezek az utazások adták meg a

¹² Szögi 2007: 30.

¹³ 1911. szeptember 12. BCE Lt. 2/a. 2.

¹⁴ A Keleti Múzeum leltárkönyve szerint az első tárgyat 1897/98-ban leltározták be. BCE Lt. 2/b. 13. A keleti múzeumlapítások és gyűjtemények kapcsán még: Ablonczy 2016.

¹⁵ Zsidi Vilmos 2017: Keleti Múzeum. <http://www.lib.uni-corvinus.hu/content/corvinus-ki-oszk/keleti-muzeum>

¹⁶ Zsidi 2017.

lehetőséget az Akadémia számára, hogy megkezdve az úgynevezett „keleti tárgyak” gyűjtését, lerakja a jövőbeni Keleti Múzeum alapjait, mellyel még tovább kívánta növelni a hallgatók minél szélesebb és magasabb színvonalú oktatását.

Az akadémia új épületbe költözése

Mint azt fentebb láthattuk, a tanulmányi kirándulások alkalmával már elkezdődött a kelethez köthető néprajzi tárgyak gyűjtése. 1910 előtt a Keleti Kereskedelmi Akadémia az Alkotmány utcában tartotta az oktatást. Feltételezhetően a gyűjtött anyagot is itt tárolták, hiszen az Akadémia nem rendelkezett külön épületben berendezett raktárral. Bosznia-Hercegovina annexióját követően mondhatni lényegesen egyszerűbbé vált a keleti tárgyak beszerzése. Az addig csak a tanárok és hallgatók által hazahozott tárgyak mellett az Akadémia a Közös Pénzügyminisztérium segítségével tudott behozni árumintákat a bekebelezett területekről.¹⁷

A gyűjtés gördülékenyebbé válásából következett, hogy a tárgyak száma jelentősen megnövekedett, több ezresre duzzadt. Elhelyezésüknek kérdése így minden bizonnyal nem elhanyagolható kérdéssé vált. A tantestületi jegyzőkönyvekből kiolvasható továbbá, hogy a jelenlegi Alkotmány utcai épület helyhiány és a megfelelő felszerelés nélkül kevésbé felel meg az oktatás számára.¹⁸ Ebből következően szükségessé vált egy új épületbe való átköltözés előkészítése.

A költözési munkálatokat az Akadémia Felügyelő Bizottságának két tagja vette szárnyai alá és fejtette ki befolyását abban,¹⁹ hogy egy minden szempontból alkalmasabb épület legyen kijelölve. A Felügyelő Bizottság elnöke dr. Nagy Ferenc, valamint egy miniszteri tanácsos (a név olvashatatlan – Cz. J.) gondoskodtak a költözés menetéről és annak kieszközléséről.²⁰

Künos igazgató az új épületbe való költözés előtt vázolta, mik fogják megkönnyíteni a jövőben az oktatást:

„Az új épület új berendezést fog nyerni. Ennek megtörténte után lesz az átköltözés lehetséges. Nyilvános előadások számára megfelelő terem és vetítő készülék fog rendelkezésre állni. Az intézetnek titkári hivatala lesz. Az új épületbe való költözés alkalmából s mert az intézet amúgy is huszadik évében van, a jövő tanév elején ünnepély volna tartandó.”

Ehhez a megjelent tanári kar még hozzáteszi, miszerint

¹⁷ Zsidi 2017.

¹⁸ 1910. december 01. BCE Lt. 2/a. 2.

¹⁹ Minden bizonnyal a kultuszminisztériumnál, melynek közvetlenül felelték.

²⁰ 1910. december 01. BCE Lt. 2/a. 2.

„beható megbeszélés során előadják – elsősorban a szaktanárok – az új épület berendezésére irányuló kívánságait (nagy, mozgatható táblák, kétféle méretű padok stb.)”²¹

1. ábra: *A Keleti Kereskedelmi Akadémia épülete az Esterházy utcában.* (Forrás: http://www.lib.uni-corvinus.hu/content/corvinus_kioszk/keleti-muzeum 2023. 01. 05.)

Az igazgatói felszólalásból, továbbá a tanári kar észrevételeiből egyéb következtetéseket tudunk levonni az új épületbe való átköltözés szükségességét illetően. Kúnos szavaiból egyértelműen kitetszik, hogy a jelenlegi épületben nyilvános előadások tartására nem áll rendelkezésre megfelelő terem (feltehetően nem képesek kellő mennyiségű hallgatóság befogadására), valamint az intézményi adminisztrációt sem lehetséges a jelenlegi épület keretei között elhelyezni, erre utal, hogy csak az új épületben lesz titkári hivatal. A szaktanári hozzászólások pedig még egyértelműbbé teszik – melyre már az igazgató is utalt –, hogy a költözés alkalmával a régi épületből nem öröklődik át az oktatási célokra kevésbé hatékony felszerelés, hanem minden tekintetben újat fognak használni.

Kúnos igazgató felszólalása a nyári szünet utáni második tanítási értekezleten hangzott el, 1909. szeptember 16-án.²² Több mint egy év telik el, mire 1910. december 1-én egy újabb tantestületi értekezlet keretében az igazgató méltatta a költözési munkálatok sikerességét, melyet egy ünnepi házavató esemény zárt le.

²¹ 1909. szeptember 11. BCE Lt. 2/a.

²² 1910. december 16. BCE Lt. 2/a. 2.

A tanári értekezlet jegyzőkönyvei szerint az igazgató nem pusztán a költözés tényét, a bizottsági tagok pártfogását, valamint a megtartott ünnepség színvonalát emelte ki, hanem az évek során tetemes mennyiségűvé duzzadt keleti tanulmányutakon gyűjtött anyagok megfelelő elhelyezését, ugyanis az új épület falai között rendezték be és nyílt meg az ünnepség részeként a Keleti Múzeum Györffy István gondozásában.²⁵

Györffy István a Keleti Múzeum megnyitása előtt

Györffy 1906-tól kezdve került a Néprajzi Múzeummal kapcsolatba, ellenben nem azonnal mint munkatárs. Ebben az évben számos tárgyat, valamint üvegnegatívokat ajándékozott a múzeum számára.²⁶ A Néprajzi Értesítő 1906-i száma szerint januártól márciusig Györffy többek között egy darab cseréppipát és tizenöt darab okarinát ajándékozott a múzeumnak.²⁷ 1907-ben októbertől decemberig pedig további kettő házalaprajzot.²⁸

A Néprajzi Osztály 1907 végén készített egy összegző jelentést a Néprajzi Értesítő számára a múzeumi gyarapodás mértékéről. Mint írják:

„Értesítőnk 1900-ik évfolyamában közöltük Osztályunk gyűjteményének gyarapodását 1899-ik év december 31-ig. Ehhez most pótlásul közreadjuk gyűjteményünk gyarapodását 1900. január 1-től 1907. december 31-ig.”²⁹

Ezek alapján Györffy tehát ezen évek alatt összesen 18 tárgyat ajándékozott a múzeum számára, fontos azonban megjegyezni, hogy a vásárlásokat a Néprajzi Értesítő csak darabszámmra közli, neveket nem tartalmaz. Valószínű tehát, hogy az üvegnegatívokkal és egyéb vásárlás útján a Néprajzi Osztályhoz került tárgyak száma Györffytől ennél jóval magasabb.

A vásárlások és ajándékozások alkalmával Györffynek sikerült kapcsolatot teremteni a Néprajzi Osztállyal. A fiatal muzeológus nehéz anyagi helyzetére való tekintettel az akkori igazgató, Sebestyén Gyula 1909. január 12-én rendes kinevezését kérte: érvelése szerint a Néprajzi Osztály „hurcolkodása alkalmával már kisegítőnek alkalmazva volt” és „olyan jeles munkaerőnek bizonyult, hogy ideiglenes alkalmazását valóságos nyereségnek minősíthetem.”³⁰ Az igazgató levelének

²⁵ 1910. december 01. BCE Lt. 2/a. 2.

²⁶ Szilágyi 1984: 577.

²⁷ Néprajzi Értesítő 1906. 7. évf.: 160.

²⁸ Néprajzi Értesítő 1907. 9. évf.: 149.

²⁹ Néprajzi Értesítő 1907. 8. évf.: 146.

³⁰ Néprajzi Múzeum Irattár 4/1909. Idézi: Szilágyi Miklós. Szilágyi 1984: 578.

hatására három nappal később Györffy napidíjas gyakornokként letette a hivatali esküt. Noha *bivatalosan* tehát csak 1909-től lesz múzeumi alkalmazott, erre az időre már több éves gyakorlattal rendelkezik. Ezen a ponton azonban lényeges megemlítenünk Szilágyi Miklós rendkívül fontos következtetését az ajándékozások és tárgyvásárlásokból kifolyólag, hogy a Törzskönyv bizonyossága szerint Györffyt egyetemi hallgatónak tartották, nem pedig munkatársnak:

„1907–1908-ban megvásárolta a múzeum az egyetemi hallgató Györffy készítette fényképnegatívumokat (s néhány tárgyat), múzeumi alkalmazottnak tehát nem tekintették.”³¹

miközben az Ethnographia úgy jeleníti meg Györffy nevét mint a Néprajzi Múzeum munkatársát.³²

A Néprajzi Múzeummal való kapcsolata, illetve az ott megszerzett gyakorlat a elengedhetetlen a téma szempontjából. Mint a későbbiekben még látni fogjuk, a Keleti Múzeum megnyitása előtt Györffy már minden bizonnyal rendelkezett azzal a gyakorlati és elméleti tudással, amely alkalmassá tette őt, hogy egyedül kezelje a tanulmányi utak által felhalmozott gyűjteményt, amelyhez további érvként jöhetett számításba, hogy 1909-ben nyílt meg a Néprajzi Múzeum újjászervezett kiállítása, amelyben Györffy (már munkatársként) maga is részt vett. Mindez pedig már elengedőnek tetszett ahhoz, hogy a Felügyelő Bizottság és a tanári kar is bizalmat szavazzon számára múzeumi őrré való kinevezéséhez.

Györffy István a Keleti Kereskedelmi Akadémián (1910/11-es tanév)³³

Györffy az Akadémián megkezdett első tanévében tandíjmentességet élvezett, valószínűleg előtanulmányi eredményei miatt. A tantestületi és a Felügyelő Bizottság ülésein készült feljegyzésekből tudjuk, hogy a második évfolyamon a hallgatók az első év végi osztályozó vizsgák eredményeinek függvényében kaphattak tandíjmentességet. Györffy tanulóévei alatt a tandíjmentességi kérvényeket érdemben a Felügyelő Bizottság bírálta el, onnan küldték tovább jóváhagyásra a

³¹ Szilágyi 1984: 577–578. A Néprajzi Múzeum és a néprajzi gyűjtés korabeli dilemmájáról lásd: Fejős 2020: 239–268.

³² Ethnographia 1906: 376.

³³ Elsőéves tanulmányait a 2023-as Debreceni Déri Múzeum Évkönyvében megjelenő tanulmány tárgyalja, melyben részletesen kitérek a felvételijére, valamint a tandíjmentességi ügyet is alaposabban megvizsgálom.

kultuszminisztériumhoz.³⁴ Abban az esetben, ha a hallgatók az első tanévet jeles eredménnyel zárták, egészmentességet, ha jó eredménnyel, akkor félmentességet biztosított számukra az intézmény.

Az első év végén a hallgatók egy záróvizsgát voltak kötelesek letenni, amely szóbeli és írásbeli részből állt.

„Az iskolai év végével mindkét évfolyam hallgatói vizsgálatot kötelesek tenni, amely egyrészt írásbeli, másrészt a felügyelő bizottság egy tagjának elnöklete alatt lefolyó szóbeli vizsgálatból áll.”³⁵

Györffy az első évfolyam vizsgái után nem szerepelt az elsőéves jeles eredménnyel vizsgázó hallgatókat említő tantestületi jegyzőkönyvben,³⁶ a további érdemjegyek mellett (az elégtelent leszámítva) pedig nem tüntették fel a hallgatók neveit. Ebből kiindulva kijelenthetjük, hogy Györffy másodéves hallgatóként bizonyosan nem kapott tandíjmentességet, arra vonatkozóan pedig nem áll rendelkezésre adat, amely kimondaná az anyagi helyzet szerinti tandíjkedvezményt. A második évfolyamot tehát legfeljebb félmentességgel tudta megkezdni.³⁷

Az 1910/11-es tanév szeptember 15-én, reggel nyolc órakor vette kezdetét. Györffy órarendje a következőként nézett ki:

- I. Közgazdaságtan és pénzügytan: heti két óra
- II. Vámtechnika: heti két óra
- III. A balkán államok és a Levante gazdasági, földrajzi és néprajzi ismertetése: heti három óra
- IV. Bosznia-Hercegovina gazdasági és politikai ismertetése: heti egy óra
- V. A keleti népek gazdasági és kereskedelmi története: heti egy óra
- VI. Általános jogi és alkotmánytani ismeretek, különös tekintettel a Keletre: heti egy óra
- VII. Kereskedelmi és hiteltörvényhozás: heti egy óra
- VIII. Nemzetközi jog és konzuli ügy: heti egy óra
- IX. Vasúti és hajózási közlekedés: heti két óra
- X. Külkereskedelmi ismeretek: heti két óra
- XI. Kereskedelmi számtan: heti egy óra
- XII. Könyvvitel: heti két óra
- XIII. Kereskedelmi szeminárium: heti három óra

³⁴ 1910. szeptember 14. BCE Lt. 2/a. Ebben a gyakorlatban 1911 márciusában állt be változás, innentől kezdve a tandíjmentességi ügyek kizárólag a Felügyelő Bizottság ellenőrzése alá kerültek. 1911. március 27. BCE Lt. 2/a. 2.

³⁵ BCE Lt. 2/a. 2.

³⁶ 1910. július 10. BCE Lt. 2/a. 2.

³⁷ 1910. június 10. BCE Lt. 2/a. 2.

XIV. Idegen nyelvek: az idegen nyelvek tekintetében második évfolyamon (már az elsőn is, ha a kellő előképzettség megvan) a nyelv tanítása magán az idegen nyelven történik. Az általános nyelvismeret mellett a nyelvórán a hallgatók az adott ország földrajzi, gazdasági és kereskedelmi viszonyaival is megismerkedtek. A keleti nyelvek esetében a heti óraszám négy, kivéve az arab és az orosz nyelvet, ahol kettő. A Nyugati nyelveknél ez a szám már változatosabb, az angolt heti három, a franciát (csak másodéven) heti négy, a németet a kevésbé jó nyelvtudással rendelkezőknek heti négy, a haladóknak heti három, az olaszt heti három, a spanyolt pedig heti két órában tartották. A német és a francia nyelv tanulása minden hallgatónak kötelező volt, ezen felül még egy keleti és egy nyugati nyelvet kellett választaniuk.

XV. Gyorsírás: heti két óra

XVI. Iszlámológia: heti egy óra

XVII. Általános és keleti higiénia: pontos óraszám nincs meghatározva

Az utolsó három tantárgy úgynevezett *rendkívüli tárgynak* számított, melyek nem voltak kötelezőek:

„E tárgyakat a hallgatók tetszés szerint választhatják. Az a hallgató, aki valamely rendkívüli tárgyra hallgatására jelentkezett, az órákat rendszeresen látogatni köteles.”³⁸

Györffynek másodévesen összesen tehát legalább harminc órája volt egy héten. Mint látható, a tanított tárgyak a néprajz, a földrajz és a közgazdaságtan széles körét foglalták magukba.

Az eddigiek alapján tehát Györffy nem elhanyagolható múzeumi tapasztalata és az Akadémián végzett stúdiumai teljes mértékben alkalmassá tették egy keleti gyűjtemény kezelésére. A tárlatrendezésben és a gyűjteménykezelésben másodéven elsajátított szakmai ismereteknek is hasznát vehette, ugyanis a kiállítás végleges megnyitására csak 1913-ban került sor, melynek okaira a későbbiekben még visszatérünk.

A Keleti Múzeum megalapítása és a felügyeleti jogkör kérdése

A fentiekben megvizsgáltuk, hogy Györffy szakmai tevékenysége, valamint tanulmányai tették alkalmassá arra, hogy a Keleti Múzeum egyetlen muzeológusaként gondozza a gyűjteményt. Ezen a ponton Wlassics Gyula kultuszminiszter

³⁸ BCE Lt. 2/b. 11. Szervezeti Szabályzat

szavai csengenek vissza, melyet 1896-ban, a Múzeum és Könyvtár Bizottsághoz való leiratában intézett:

„a múzeumok és könyvtárak szervezése és gyarapítása szakszerű képzettséget igényel, mely nem csupán a tudomány egyik vagy másik ágában való jártasságot, hanem az őrzés és kezelés, az osztályozás és lajstromozás elméleti és gyakorlati képesítését követeli meg a múzeumok és könyvtárak alkalmazottaitól.”³⁹

Az Akadémia Felügyelő Bizottsága, mint arra már utaltam, egészen bizonyosan a fent megfogalmazott elvet követte, annak ellenére, hogy a később alakítandó szervezetek, például a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége és Tanácsa nem gyakorolt felette kötelező érvényű ellenőrzési feladatokat. Az 1897. december 10-én létrehozott testület célja

„hogy a hazánkban létező és létesítendő nyilvános és közhasználatra szánt állami, törvényhatósági, községi, felekezeti és társadalmi összes gyűjtemények között a rendszeres gyarapítás, a tudományos alapra fektetett egyöntetű berendezés, az avatott igazgatás és csereviszony szabályozása révén mentől szorosabb összeköttetés létesüljön: az ország különböző részein elszórt, megőrzésre és megismertetésre érdemes gyűjtemények anyaga a nemzeti tudomány és művészet közös kincse s a nemzeti művelődés egységes forrása legyen [...]”⁴⁰

Áttekintve a Keleti Kereskedelmi Akadémia levéltári anyagát nem valószínű, hogy a Felügyelőség alá tartozott volna az újonnan megalakult Keleti Múzeum. A Felügyelőség szabályzata szerint

„törvényhatósági, felekezeti, községi és társadalmi javadalmazásból fenntartott múzeumok és könyvtárak hivatalos felügyelete és ellenőrzése csak az esetben képezi az országos főfelügyelő s a felügyelők kötelességszerű feladatát, ha

1. e felügyeletnek és ellenőrzésnek a múzeum vagy a könyvtár fenntartója magát önként alárendeli s a vallás- és közoktatásügyi miniszter ahhoz jóváhagyásával hozzájárul; vagy ha
2. a nyomdatermékek köteles példányaiban; vagy ha
3. állami segélyben, az állami gyűjteményekből letétképpen kiadott tárgyakkal való gyarapodásban részesedik.”⁴¹

³⁹ Voit 2005: 19. A múzeumalapítás és műgyűjtés témájához lásd még: Sinkó 1978: 545–552; Maczó 2022.

⁴⁰ Voit 2005: 28.

⁴¹ Voit 2005: 28.

Az Akadémia Szervezeti Szabályzatában pedig az alábbiak olvashatók:

„A M. Kir. Keleti Akadémia mint főiskolai jellegű állami tanintézet, a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter főhatósága alá tartozik, aki elvi jelentőségű kérdésekben a m. kir. kereskedelemügyi miniszterrel egyetértve jár el. A közvetlen felügyeletet a felügyelő bizottság gyakorolja. A szervezeti szabályok esetleges megváltoztatásáig netalán szükséges elvi kiegészítéseket vagy módosításokat a m. kir. vallás- és közoktatásügyi és a m. kir. kereskedelemügyi miniszterek egyetértően határozzák el.”⁴²

Mint látható tehát, a közvetlen felügyeletet a Felügyeleti Bizottság látta el, amely viszont a vallás- és közoktatásügyi miniszternek felelt, mondhatni a közvetett felügyeletet a minisztérium látta el. Ebből kiindulva, s mint az Akadémia szabályzata is fogalmaz, maga az intézmény állami fenntartásúnak számított, melyből egyenesen következik, hogy a keleti gyűjteménye is államinak minősült, aminél fogva elméletben a Felügyelőség hatáskörébe tartozott volna. Az Akadémia felügyelő bizottsága azonban nem terjesztett elő olyan tervezetet, amely a Keleti Múzeumot a Felügyelőség ellenőrzése alá vonta volna, ha pedig a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelt volna el hasonló intézkedést, akkor annak a Felügyelő Bizottság jegyzőkönyveiben nyoma kellett volna lennie.

Egy másik érv amellet, miszerint a Keleti Múzeum önálló jogkörrel rendelkezett, az a fenntartásban és a gyűjteményben keresendő. A dolgozat során többször is említettem már, hogy a tanári kar javaslatára a Felügyelő Bizottság további támogatásért folyamodott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz. A későbbi jegyzőkönyvekben pedig nincs nyoma semmi olyasminek, amely szerint az Akadémia a múzeum megalapítása után anyagi támogatást kérvényezett volna a Felügyelőségtől, ilyen irányú kérelmeket legfeljebb a kultuszminiszter felé fogalmazott meg.

Mindemellett láthattuk, hogy az Akadémia a tanulmányi kirándulások alkalmával gyűjtött és vásárolt gyűjteményét állította ki a frissen alakult múzeumban. Arra nézve, hogy a múzeum letétként kapott tárgyakat kezelt és állított volna ki, semmilyen feljegyzés és letéti szerződés nem tanúskodik.

A Keleti Múzeum feletti felügyelet tehát csak a Felügyeleti Bizottságot és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot érintette.

A következőkben részletesen bemutatom a rendelkezésemre álló levéltári anyag felhasználásával a Keleti Múzeum őrének jogállását és feladatait az intézményen belül, továbbá megvizsgáljuk, mi volt a múzeumalapítás mögötti elképzelés célja, milyen szerepet töltött be az Akadémia életében az új múzeum.

⁴² BCE Lt. 2/b. 11.

Györffy István munkaköre és jogállása a Keleti Múzeum őreként, a leltári nyilvántartás módja

A Keleti Kereskedelmi Akadémia Szervezeti Szabályzata pontosan meghatározza a Keleti Múzeum és annak őrének feladatkörét. Ennek alapján a múzeum elsődleges célja nem az érdeklődő közönség számára való ismeretátadásban keresendő, hanem sokkal inkább egyfajta szemléltető eszközként, tanulmányi segédletként tekintettek rá. Elsődleges céljaként nincs is meghatározva az ismeretanyag közvetítése a nagyközönség számára. Amint írják, a múzeum

„a gyakorlati irányú tanítás céljait szolgálja az intézet keleti néprajzi és áruismereti gyűjteménye is, amely szemléltető módon mutatja be a Keleten vagy a Kelet részére készített, illetőleg gyártott termékeket.”⁴³

A Keleti Múzeum tehát elsődlegesen a hallgatók számára volt hivatott szemléltető segítségként szolgálni, feltételezhetően csak másodlagos volt az érdeklődő látogatók fogadása. Erre a kérdésre még hamarosan visszatérek.

Györffy jogkörét és feladatait a Keleti Múzeum őreként a Szervezeti Szabályzat részletesen bemutatja:

„105.§ A Keleti Múzeum őrét a Felügyelő Bizottság javaslatára a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter nevezi ki.

106.§ A múzeum őre az igazgató irányítása mellett a múzeumi tárgyak gondozását, kezelését és leltári nyilvántartását látja el.

107.§ Ennek megfelelően a múzeumi őr:

a) a múzeum birtokában lévő, továbbá a letétként kezelendő tárgyakról külön-külön szabályszerű leltári (növedék-) naplót vezet, melybe minden gyűjteményi tárgy a beérkezés sorrendje szerint haladéktalanul, folyó leltári számmal ellátva és körülírva vezetendő be,

b) a leltári naplót minden tanév végével lezárva az intézet igazgatójának láttamozás végett bemutatja,

c) a leltári (növedék-) naplón kívül minden tárgycsoportról külön cédulakatalógust vezet,

d) gondoskodik a gyűjteménytárgyak meghatározásáról, célszerű felállításáról, fenntartásáról és mutató számokkal vagy névlapokkal való ellátásáról,

e) a gyűjteményről a látogatók használatára rövid kézi tárgymutatót állít össze,

f) a gyűjteménytárgyak gyarapodásáról és a múzeum állapotáról, esetleges javaslatai kíséretében, évenként egyszer az igazgatónak részletes és szakszerű írásbeli jelentést tesz.

108.§ A múzeumi őr a gondozására bízott gyűjtemény rendes kezeléséért felelős.

⁴³ BCE Lt. 2/b. 11.

109.§ A múzeumi őr az igazgató hozzájárulásával megállapított időben hetenként egyszer hivatalos órát tart.”⁴⁴

A gyűjteménykezelésben a Keleti Múzeum az általános (a Főfelügyelőség által is támogatott) irányt követte. Egyrészt leltárkönyvet vezetett a tárgyakról, másrészt cédulakatalógussal is rendelkezett, amely ma már sajnos nincs meg a levéltárban. A múzeumi leltárkönyv tartalmazta:

1. a tárgy sorszámát
2. a leltári tárgy megnevezését
3. a beszerzés évét
4. a beszerzés módját (vétel, ajándék)
5. vételárat vagy becsértéket
6. jegyzetet.⁴⁵

Ennek alapján pontosan meg tudjuk ítélni a múzeumi gyűjtemény összetételét és darabszámát, amelyre még a továbbiakban visszatérek.

A cédulakatalógust illetően is a múzeumi szakma által elfogadott eljárásrendet követte az intézmény. Amint jeleztem, ez már nem áll a kutatók rendelkezésére a levéltári anyagok között, ellenben maga a gyakorlat (mivel egy országosan egységes katalógizálás kezdett kialakulni) a Főfelügyelőség levelezéséből visszakövethető.

1908-ban Jósa András a nyíregyházi múzeum igazgatója kérdéssel fordult a Főfelügyelőséghez, amely a leltározási eljárásra vonatkozott. Mihalik József, a Főfelügyelőség munkatársa válaszában részletesen ismertette a bevett gyakorlatot:

„A gyűjteményes tárgyak szaklajstromozása a legcélszerűbben úgy eszközölhető, ha azokról darabonként elsősorban czédula-katalógus készül. A gyűjteményes tárgyak ily külön czédulákon való feldolgozása felette gyakorlati/as/nak bizonyult, egyrészt, mert könnyen kezelhetők, bármiképpen csoportosíthatók s mert a törzskönyv impurumának szolgálva, azokon az esetleges korrektúrák könnyen eszközölhetők. Az egyes czédulákon a tárgyak leírásánál, melynél a fő szempont, hogy az egyes tárgyak ismertető jelei úgy soroltassanak fel, hogy azok minden más hasonló tárgytól megkülönböztethetők legyenek.”

A cédulakatalógusoknak a következő pontokat kellett tartalmazniuk:

„1. a tárgy leltári száma. 2. a tárgy neve. 3. a tárgy anyaga. 4. a tárgy készítésének technikája. 5. a tárgy színe, díszítése. 6. a tárgy méretei. 7. a tárgy kora. 8. a tárgy le-

⁴⁴ BCE Lt. 2/b. 11.

⁴⁵ BCE Lt. 2/b. 10.

lőhelye s a lelet körülményei. 9. a tárgy megszerzésének módja. 10. a tárgy becsértéke.”⁴⁶

A Keleti Múzeum őrének tehát a múzeumi munka során a nyilvántartást a fenti két módon kellett elvégeznie. Az egyetemi levéltárban őrzött leltári könyv egészében kutatható, melynek összetétele és az időközbeni gyarapodása egy következő fejezet témája lesz.

Györffy István kinevezése a Keleti Múzeum őrének

Györffy felvétele a múzeum kötelekébe, illetve annak pontos dátumának meghatározásakor némi problémába ütközünk. Selmeczi Kovács Attila szerint

„múzeumi tevékenysége 1909-től, szakvizsgájának letétele után vált intenzívebbé. Néprajzi múzeumi munkája mellett ez évtől miniszteri megbízás alapján kezelte a Keleti Kereskedelmi Akadémia Keleti Múzeumának anyagát [...]”⁴⁷

Maga az 1909-es dátum némiképpen problémás a téma szempontjából. Györffy mint hallgató valóban 1909-től lett az Akadémia hallgatója. Megnéztük, hogy a tanulmányi kirándulások alkalmával a múzeumi gyűjtés már megkezdődött, melyekben Györffy is részt vett. Arra vonatkozóan azonban semmilyen feljegyzés nem maradt ránk, amely azt bizonyítaná, hogy Györffyt a Felügyelő Bizottság, esetleg a kultuszminiszter előzetesen megbízta volna a gyűjtemény kezelésével a múzeum tényleges megnyitásáig. Az 1909-es dátum viszont annyiban mégis relevánsnak tekinthető, miszerint a felgyűlt anyagot az ünnepélyes megnyitó előtt, azaz az 1909-es felvételi idején egy évvel korábban is gondozni és rendszerezni kellett a múzeum felavatására. A rendelkezésemre álló adatok tekintetében magam is az 1909-es dátum körülbéli megállapításával értek egyet: 1910-ben, mikor már az Akadémia tantestülete az új épület és vele a múzeum felavatásáról tárgyalt, megemlíti, hogy a tárlatot Györffy rendezi, miközben ekkor még a kultuszminiszter általi jogilag hivatalos kinevezésről nem esett szó.

„Az intézet ünnepélyes felavatása október hó végén fog megtartatni. Ugyanekkor nyílik meg az intézet múzeuma dr. Györffy, a Néprajzi Múzeum tisztviselője rendezésében.”⁴⁸

⁴⁶ Bodó 2016: 177.

⁴⁷ Selmeczi Kovács 1981: 14–15.

⁴⁸ 1910. szeptember 14. BCE Lt. 2/a. 2.

Nyilvánvaló tehát, hogy megbízás útján Györffy 1910 ősze előtt már kezelte a gyűjteményt, a pontos dátum meghatározása ellenben nem lehetséges. Feltételezhetően 1909 vége, 1910 eleje, számításba véve a több ezer darabos gyűjtemény leltározását, továbbá a tárlat koncepciójának kidolgozását.

Múzeumi munkájának a kultuszminiszter által a Felügyelő Bizottsághoz intézett leiratban való megemlézése, a Bizottság 1912. március 21-i üléséről készült jegyzőkönyvben történik:

„dr. Györffy István részére pedig 1912. március 2-án 14687/912 sz. alatt kelt magas rendeletével a m. kir. Keleti Kereskedelmi Akadémia múzeumának gondozásáért és kezeléséért évi 600 K tiszteletdíjat engedélyezett.”⁴⁹

Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Györffy tiszteletdíj nélkül dolgozott az Akadémia kötelékében. Habár ez elsőre furcsának tűnhet, lényeges megemlíteni, hogy az intézmény történetében a javadalmazás nélküli megbízások kicsit sem voltak példa nélküliek. Többek között Germanus Gyula esete bizonyítja a legjobban ezt a munkaformát. 1909 szeptemberében⁵⁰ az arab nyelv „díjtalan előadójául” jelentkezett.⁵¹ Segédtanárrá történő kinevezése csak 1911. február 28-án történik meg, amikor az arab és a török nyelv tanára lesz.⁵² Germanus ekkor azonban még csak óradíjas oktató volt, állandó fizetést nem kapott. Ebbe az irányba csak egy 1912-ben történt előrelépés. Ezen év május 10-én egy tantestületi ülésen Kúnos igazgató arról ad tájékoztatást, hogy Germanust rendes nyelvtanárrá nevezték ki, s besorolása az intézmény fizetési osztályába (IX. fizetési kategória) megtörtént. Az igazgató „üdvözli őt, s örül, hogy végleg az intézmény kebelébe került [...]”⁵³

Ebből kifolyólag, amennyiben az adott munkatárs nem került még be az Akadémia egy meghatározott fizetési kategóriájába, egészen addig *teljes egészében* nem számít alkalmazottnak. Egy hasonló magyarázat Györffy alkalmazására is igaz lehet. Ugyanúgy, ahogy Germanus legalább két évig, Györffy is a rendelkezésre álló feljegyzések szerint díjtalan munkaerőnek számított, s amennyiben Germanus teljes értékű kinevezése a fizetési kategóriákkal áll párhuzamban, úgy Györffy díjazása kapcsán is feltételezhető, hogy onnantól datálhatjuk (kvázi jogilag) az állandó múzeumi űrként való foglalkoztatását.

⁴⁹ 1910. március 12. BCE Lt. 2/a. 2.

⁵⁰ Éppen Györffy felvételiéjekor.

⁵¹ 1909. szeptember 11. BCE Lt. 2/a. 2.

⁵² 1911. február 28. BCE Lt. 2/a. 2.

⁵³ 1912. május 10. BCE Lt. 2/a. 2.

3. ábra: A múzeum „Keleti szalonja”.

(Forrás: <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/1173258/?list=eyJxdWVyeSI6ICJLZWxldGkgS2VyZXNrZWRIbG1pIEFrYWRedTAwZTltWEIfQ>

Letöltés dátuma: 2023. 01. 12.)

A Keleti Múzeum megnyitása körüli kérdések

Volt már szó róla, hogy az új épületbe költözés és a múzeum megnyitása 1910 októberében történt. Apró adalék, hogy a megnyitás eredetileg korábban történt volna, csak hogy a Felügyelő Bizottság elnöke éppen Bécsben tartózkodott:

„a napirend utolsó pontja az Akadémia házfelavató és egyben húszéves fennállásának ünnepe. A Felügyelő Bizottság elnöke, dr. Nagy Ferenc, mint a delegáció tagja, Bécsben van, miért is az ünnepély csak november 13-án, esetleg 20-án lesz megtartható. A meghívók már elkészültek és még az ünnepély részleteinek megbeszélésére van szükség.”⁵⁴

Fentebb esett már róla szó, hogy a múzeum megnyitása is az épületavatással egyidőben történt, melyet a tantesületi jelentés egyértelműen bizonyít. 1913 decemberében mégis egy mindenképpen különös jegyzőkönyv tűnik fel, amely látószólag erős ellentmondásban áll a korábbi iratokkal. December 16-án ugyanis

⁵⁴ 1910. október 16. BCE Lt. 2/a. 2.

immár módjában áll az Akadémiának, hogy a hallgatókat és a nagyközönséget is szemléltetően tájékoztassa a Keletről.”⁵⁵

A szöveg többször is utal az előző „berendezés” ideiglenes állapotára, amely „fokozatos fejlődése” nyomán most „végleges berendezéssel” rendelkezik, s amely már „még hatásosabbá igyekszik tenni működését” azzal, hogy „immár módjában áll”, hogy a hallgatókat és a nagyközönséget is befogadja.

Véleményem szerint a múzeum megnyitása körüli kérdésre a következő lehet a magyarázat az elhangzott beszámoló szerint: mivel az igazgató a fokozatos fejlődésnek és az újonnan rendezett tárlatnak szentel nagy hangsúlyt, amely már a nagyközönséget is szolgálja, elképzelhető, hogy az 1910-es megnyitón a tárlat berendezése olyan készenléti fokon állt, amely csak a hallgatók számára lehetett elérhető. Hamarosan látni fogjuk, hogy a múzeum további tárgyfelajánlásokat kapott különféle intézetektől, továbbá a tárggyarapításra fordítandó költségvetés összege is emelkedett, ebből kiindulva logikus következtetésnek tűnik, hogy a későbbiek folyamán olyan mértékben megszorodott és kiszélesedett a múzeum gyűjteménye, hogy az már a nagyközönség számára is nyitott lehetett egy újonnan berendezett tárlat formájában. Ez pedig (egy új kiállítás, új tárgyakkal gyarapodott gyűjtemény) kellő indokot szolgáltatott arra, hogy az Akadémia egy másik megnyitó ünnepség keretében mutassa be a múzeumot.

A Keleti Múzeum költségvetése és ajándékozott tárgyai

Mivel Györffy felelt a Keleti Múzeum gyarapításáért, így szükséges a költségvetés és az egyéb intézetek által felajánlott tárgyak áttekintése. Sajnálatos módon a költségvetési elszámolásokban nem találtam arra vonatkozóan pontos adatot, hogy az Akadémia Keleti Múzeuma mekkora összeggel gazdálkodott, illetve abból mennyit fordíthatott tárgyvásárlásra. Áttekintve viszont a leltárkönyvet a *Vételár vagy becsérték* címsorban szereplő éves adatok különbözetének segítségével, ha nem is pontosan, de egy hozzávetőleges értéket meg tudunk határozni, mekkora összeget fordított a múzeum a tárgyvásárlásra.

1910-től egészen 1911-ig 200 és 300 K összegben vásárolt a múzeum tárgyakat.⁵⁶ 1912-ben egy szerencsés fordulat állt be a múzeum költségvetésében. A tantestületi jegyzőkönyvek szerint ezen év február 28-án nyert megerősítést, miszerint a múzeum költségvetésében 1000 koronával többet engedélyeztek (nyilván miniszteri engedélyről van szó, mert a Felügyelő Bizottsági iratokban erről

⁵⁵ 1913. december 16. BCE Lt. 2/a. 2.

⁵⁶ BCE Lt. 2/b. 13.

való tárgyalásról vagy javaslatról nem esik szó).⁵⁷ Az emelés meg is tette a hatását: 1912-ben már 1335 koronát, 1913-ban pedig már 1818 K közötti összeget költöttek vásárlásra.⁵⁸ Lényeges megjegyezni, hogy már az 1911-es leltár is jelentős többlettel zárult, melynek magyarázata nyilvánvalóan az, hogy a plusz juttatás már az 1911-es leltárkönyvi zárásnál is érezte hatását, erről azonban hamarabb nem tudtak beszámolni, mert az utolsó tantestületi ülés novemberben zárult, a következő évi pedig csak február végén ült össze.

A nagyobb összegű vásárlások mellett említendő meg az a felajánlás is, amely 1911. február 24-én érkezett az Akadémia igazgatóságához:

„16984 sz. kelt rendeletével a miniszter úr értesítette intézetünk igazgatóságát, hogy Egerváry Potemkin Ágost festő által a Keleti Akadémia múzeuma részére felajánlott 27 db. keleti tárgyú olajfestmény megvételére 2500 K-t engedélyezett, és utasította a Szépművészeti Múzeum igazgatóságát, hogy a képeket a festőtől vegye át, azokat megfelelően lajstromozza, és azután a M. Kir. Keleti Kereskedelmi Akadémia múzeumában való elhelyezésre intézetünk igazgatóságának adja át. Igazgató a képeket átvette és azok a múzeumban elhelyezést nyertek.”⁵⁹

A fentiekben egyértelműen az egyes múzeumi szerepkörök példáját láthatjuk. A Keleti Múzeum noha egy aránylag kisebb gyűjteményt kezelt és egy nagyon fiatal múzeumról beszélhetünk, látható, hogy a kelettel kapcsolatos tárgyak esetében már ekkor (hála az Akadémia a témában megkerülhetetlen szerepének) jelentékeny tényező volt. Erre enged következtetni az alábbi eset is: Kúnos igazgató 1912. május 10-én keltezett beszámolója, amely szerint a Nemzetközi Keletázsiai Társaság 600 K támogatást ajándékozott a múzeum számára tárgyvásárlásra.⁶⁰ A Kelettel kapcsolatos szerep mellett ebben az esetben az intézményi együttműködésre is láthatunk példát, amely (az Akadémia alapvető hírneve mellett) szintén hozzásegítette a múzeumot, hogy működése során egyre jelentősebb szerepet foglalhasson el a kulturális intézmények sorában.

Ehhez természetesen nem lettek volna elegendőek a pusztai intézményi kapcsolatok és az anyaintézmény hírneve. Mindenképpen szükség volt egy olyan gyűjtemény összeállítására, amely kiemelte és egyedivé tette a múzeumalapítások között. A múzeum teljes anyaga négy tárgytípusba sorolható:

1. keleti hímzések és szőttesek
2. kerámiák
3. fémipari termékek

⁵⁷ 1912. február 28. BCE Lt. 2/a.

⁵⁸ BCE Lt. 2/b. 13.

⁵⁹ 1911. március 23. BCE Lt. 2/a. 2.

⁶⁰ 1912. május 10. BCE Lt. 2/a.

4. balkáni népviseletek⁶¹

A gyűjtemény nagyságát az alábbi táblázat mutatja, melyet Györffy feljegyzései alapján készítettem.⁶²

Év	Darabszám	Vétel	Ajándék
1910	1605	1468	137
1911	1749	1612	137
1912	1914	1777	137
1913	3052	2915	137

1. táblázat: *A Keleti Múzeum gyűjteményi gyarapodása.* (saját szerkesztés)

Amint a táblázat is mutatja, 1912-ig egy lassú növekedés volt jellemző, ellenben 1913-ra, minden valószínűség szerint a további 1000 K költségvetés hatására, hirtelen kimagasló növekedés tapasztalható.

Az 1914. első félévi leltár viszont már jóval kevesebb tárgyat tartalmaz, összesen 2404 darabot. Erre a magyarázat, hogy egyes tárgyakat minden bizonnyal kivontak a leltárkönyvből, a növekedés viszont továbbra sem állt le, miközben olyan kimagasló gyarapodást, mint az 1913-as már nem ért el.⁶³

A táblázatból az is megfigyelhető, hogy a múzeum a tárgyait főként vásárlások útján szerezte be, az ajándékozás által történő gyarapodás nem volt jellemző. A vásárlások pedig (mint azt tanulmányomban bemutattam) változatos módon történhettek, akár tanulmányutak alkalmával is.

Irodalom

ABLONCZY Balázs

2016 *Keletre, magyar!* Budapest: Jaffa Kiadó

BODÓ Sándor

2016 *A múzeumok története Magyarországon a dualizmus korában.* Budapest: k. n.

DIÓSZEGI István

2001 *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája.* Budapest: Vince Kiadó

FEJŐS Zoltán

2020 *Néprajz és muzeológia. Tudománytörténeti megközelítés.* Budapest: L'Harmattan Kiadó

⁶¹ Zsidi 2017.

⁶² BCE Lt. 2/b 13.

⁶³ Jellemzően évente néhány száz darabos gyarapodás volt megfigyelhető.

MACZÓ Péter (szerk.)

- 2002 *Műsák kertje. A magyar múzeumok születése.* Budapest: Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület

SELMECZI KOVÁCS Attila

- 1981 *Györffy István.* Budapest: Akadémia Kiadó

SINKÓ Katalin

- 1978 Adatok a magyar műgyűjtés történetéhez. In Zádor Anna – Szabolcsi Hedvig (szerk.): *Művészet és felvilágosodás.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 545–552.

SZILÁGYI Miklós

- 1984 Györffy István tevékenysége a Néprajzi Múzeumban. *Ethnographia.* XCV. 4. 577–593.

SZÖGI László

- 2007 A Keleti Kereskedelmi Tanfolyam és a keleti Kereskedelmi Akadémia története 1891–1920. In Szögi László – Zsidi Vilmos (szerk.): *Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia történetéből.* 1891–1920. 13–31. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Levéltára

VOIT Krisztina

- 2005 *Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből.* Budapest: Argumentum Kiadó

ZSIDI Vilmos

- 2017 *Keleti Múzeum.* Forrás: <http://www.lib.uni-corvinus.hu/content/corvinus kioszk/keleti-muzeum>

FOLYÓIRATOK

ETHNOGRAPHIA

1906. 17. évf. 1.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

1906 7. évf.

1907. 8. évf. 1–2.

BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM EGYETEMI LEVÉLTÁR TANÁCSÜLÉSI JEGYZŐKÖNYVEK

BCE Lt. 2/a 2. kötet

BCE Lt. 2/a 3. kötet

IGAZGATÓI HIVATAL IRATAI

BCE Lt. 2/b. 11. doboz

BCE Lt. 2/b. 12. doboz

BCE Lt. 2/b. 13. doboz

József Czinege

GYÖRFFY ISTVÁN AND THE ORIENTAL MUSEUM

The Oriental Merchant Academy considered it essential for the development of education to establish a museum for the students (and later for the general public). The Academy appointed Györffy István to take care of the collection. However, the establishment of the museum (and, as a result, the exact time and manner of Györffy's appointment) would raise a series of unanswered questions. In my study, using archival data, I will thoroughly examine the collection of materials for the projected museum and its circumstances, together with the placement and opening of the exhibition, as well as Györffy's legal status and duties as the museum's guardian. Additionally, I will emphasize crucial details within the institution, such as supervisory authority and budgetary matters. This text is the second part of a study series, with the first part featured in the 2023 yearbook of the museum named *Déri Múzeum*. The first part focuses on Györffy István's appointment and his studies at the Oriental Merchant Academy.

A múlt kísértetei – a digitális megőrzés reprezentációja a kortárs művészetben

JÁRDÁN-BIHARI ÁGNES

Bevezetés

Gumbrecht szerint „*olyan jelenben élünk, amelyet megszállt a múlt.*”¹ Meglátása szerint a digitalizáció, az elektronikus memória nemcsak a múltat, hanem a múlt dolgait is kérlelhetetlenül, permanensen a jelenben, a most-ban tartja. Ennek következtében jelenünk egyre távol, helyett, hogy csak egy átmenet lenne; a múlt nem múlik, hanem akkumulálódik – ezt az egymásra rakódást, az idősíkok halmozódását nevezi Gumbrecht a tágas jelen kronotoposzájának. Az emlékezet privát és közösségi stratégiái egyre inkább támaszkodnak a technológia vívmányaira és a digitális világra, s hogy ez mennyiben és hogyan határozza meg kortárs kultúránkat, az jól lemérhető például azokon a törekvéseken, amelyek az innovatív képzőművészeti technológiákat, a 3D modellezést és nyomtatást a már megsemmisült, vagy a veszélyeztetett műemlékek, műalkotások és kulturális örökségek tovább örökítésének, jelenben tartásának, megőrzésének biztos – esetenként egyetlen – útként látja. 2014-től a szélsőséges ideológiát agresszívan terjesztő dzsihádistaszervezet, az Iszlám Állam (ISIS) iraki terjeszkedése kegyetlen vérengzésekhez, mészárlásokhoz vezetett, az erőszakos cselekmények részeként, vallási meggyőződésből pedig örökségi helyszíneket és kulturális emlékeket is megsemmisítettek. Többek között a moszuli múzeumban és Palmüra városában történt intenzív és totális rombolás következtében, ezen „kulturális tragédia” után került az érdeklődés homlokterébe a digitális megőrzés, mint amely alkalmas lehet az efféle veszteségek felett érzett fájdalom és tehetetlenség enyhítésére. A fotogrammetrián alapuló 3D modellezés, és az ezekből megvalósuló fizikai rekonstrukciók –

¹ Gumbrecht 2016: 8.

mint amilyen a londoni Trafalgar téren leleplezett majd világkörüli útra induló Palmürai ív másolata – első pillantásra az örökkévalóságnak hirdetett diadalt jelképezik, azt, hogy amit nem sikerült, vagy nem biztos, hogy sikerül megvédenünk a különböző katasztrófáktól fizikai valójában, annak fennmaradásáért ezen túl majd a technológia szavatol. A történetekre a kortárs művészet felől is érkezett reakció, Ryan Woodring amerikai újmédia művésztől és az iráni születésű Morehshin Allahyartól, akik éppen az innovatív képalkotó technológia segítségével létrehozott alkotásaikon keresztül kérdeztek rá az elpusztult, elpusztított örökségek digitális rekonstrukciójának legitimitására, az újraalkotás gesztusára, olyan művészeti projekteket hozva létre, amelyek a múlt tárgyi emlékeinek pótolhatóságára, ismételhetőségének gondolatiságára kritikus módon reflektálnak. A két sorozat egyes darabjai nem helyettesíteni kívánják az elpusztult eredetiket, hanem éppen ellenkezőleg, a rájuk való pusztta hivatkozással, az eltérő mértékű formai hasonlósággal pótolhatatlanságukat, megismételhetetlenségüket tudatosítják, olyan kísérteties szituációt teremtve meg, amelyben a távollét jelenlétszerűen manifesztálódik. Allahyari 3D-s nyomtatott műveiben ott visszhangoznak az elpusztított eredetiek, Woodring loop-jaiban pedig szüntelenül újrajátszódnak, miközben át is íródnak a terroristák által előre megkomponált, rögzített és közzétett pusztítás virálissá vált képkockái. A művek egyszerre tartoznak a múlthoz és a jelenhez, az élőhöz és a holthoz. Az új, az ismeretlen paradox módon mint ismerős, mint régről tudott tűnik fel, bennük és általuk valami ismert tér vissza – az érzékelő szubjektum számára ez a tapasztalat a kísérteties, a freudi unheimliche, amelyet írásom második felében segítségül hívok a művek értelmezéséhez. A kísérteties kategóriájában eredendően benne rejlő homályosság okán jóllehet a fogalomra a heterogenitás, jelentésére pedig az instabilitás jellemző, ugyanakkor ez nem zárja ki azt, hogy – Freud szándékaival megegyező módon – mint az esztétikai gondolkodást, az esztétikai tapasztalatot szervező terminust használjuk.

Rekonstrukciók, digitális modellek és másolatok a megőrzés szolgálatában

„Cselekednünk kell, nincs vesztegetni való időnk, mert a szélsőségesek megpróbálják eltörölni az identitást, hiszen tudják, hogy ha nincs identitás, nincs emlékezet és nincs történelem [...] Egy kultúra hagyományait és örökségét nem lehet újjáépíteni – ha elpusztítják, örökre megsemmisül.”²

² Niland 2014. <https://news.artnet.com/news/unesco-chief-decries-isis-cultural-cleansing-in-erbil-speech-166080> (A letöltés dátuma: 2023. 11.15.)

– mondta Irina Bokova, az UNESCO főigazgatója 2014-ben, az Iszlám Állam nevű radikális szervezet Szíriában és Irak területén elkövetett kulturális tiszogatásaira reflektálva. Mindenek fellett természetesen az emberi élet védelme a legfőbb és a helyi civilek tragédiája a legfájóbb, azonban egy fegyveres konfliktus esetén a szellemi és tárgyi kulturális örökség veszélybe kerülésével is számolni kell. Az ISIS agresszív és véres terjeszkedése nyomán a szervezett fosztogatás mellett a propaganda célokat is szolgáló, vallási helyszíneket sújtó pusztítás, rongálás is kezdetét vette, amelynek során számos örökségi helyszín vált a földdel egyenlővé. Megsemmisült többek között a muszlimok és keresztények által egyaránt tisztelt Jónás Próféta mecsetje, a síták szentélye, Awn-al Din imám Mauzóleuma, valamint Irak legrégebbi keresztény építménye, Szent Illés kolostora is. A pusztítás totalitása a szervezet által kitűzött vallási célok megvalósítását szolgálta, miközben a számukra idegen és nem legitim kultúrák identitásának felszámolására tett kísérletként is értelmezhető. Néhány hónappal később, 2015. február 26-án jelent meg az a videó, amelyben a terrorista csoport tagjai a Mosul Cultural Museum-ban válogatás nélkül végeztek az ott található ókori műemlékek jelentős részével. A képek erejét kihasználó, a közösségi médiát és az online videómegosztó felületeket meglehetősen tudatosan használó ISIS ugyan a propaganda-felvételt megjelenése után nem sokkal eltávolította, de az akkora már oly annyira elterjedt világszerte és annyi másolat keletkezett róla, hogy likvidálása csupán egy erőtlen próbálkozás maradt. A vizuálisan nagyon mély benyomásokat keltő, erős érzelmeket kiváltó videóban a pusztítás banalitása, egyszerűsége, könnyedsége feszül neki az évezredes kőtömbök súlyának és állandóságának, miközben a múlt, az ősök által hátrahagyott és évszázadokon keresztül megóvott kulturális örökség egy része a szemünk előtt válik törmelékké. A világ megrendült, és egyre sürgetőbbé vált az örökségi helyszínek és műemlékek állapotának átfogó dokumentálása (az esetleges jövőbeli helyreállítás miatt is), az őket fenyegető veszélyek folyamatos feltérképezése, valamint a megőrzésükre és védelmükre vonatkozó szükségletek felmérése. Amikor a Szíria területén fekvő ókori város, Palmüra templomai ellen indított végzetes kimenetelű támadást az ISIS, az UNESCO a Digitális Régészeti Intézettel (IDA) együttműködve több mint 5000 kamerát osztott szét, hogy a területen található romokat, lerombolt relikviákat szkennelésre alkalmassá tegyék, az így készített digitális modellekből pedig kiterjedt adatbázist tudjanak építeni. Matthew Vincent és Chance Coughenour elindították a Projekt Mosul nevű weboldalt, amely a nemzetközi közösségi összefogásra építve olyan fotókat gyűjtött be, amelyek alapján a fotogrammetriai eljárást³ alkalmazva az el-

³ A Fotogrammetriai eljárás során az épületekről vagy a műtárgyakról készült különböző fényképek alapján, illetve a képeken végzett mérések és számítások segítségével határozzák meg az adott objektum, tárgy valós kiterjedéseit, méreteit. Minél több fénykép minél eltérőbb beállításban, szögben mutatja az adott tárgyat, annál pontosabb lehet a számítás.

pusztított műemlékek jelentős részét digitálisan rekonstruálni lehet. A rekonstrukció eredményeként olyan 3D-s modellek születtek, amelyek fogódzkodót nyújtottak a későbbi, fizikálisan is megvalósuló re-kreációk számára, valamint kiindulópontot jelenthetnek egy esetleges újjáépítés alkalmával is. A projekt sikerességét jól mutatja az, hogy ma már Rekrei néven nemcsak a Mosulban megsemmisített műemlékeknek, hanem a világ bármely más pontján található veszélyeztetettnek ítélt, vagy már elpusztított örökség számára is új, digitális otthon tudnak nyújtani.

A fegyveres konfliktusok, a túlzott mértékű turizmus, az emberi gondatlanság és a természeti katasztrófák mind-mind olyan tényezők, amelyek Damoklész kardjaként lebegnek a múlt tárgyi emlékei fölött. A különböző számításokon alapuló modellezési technológiák, és az ezek eredményeként megszülető digitális 3D modellek, vagy akár a fizikailag megvalósuló rekonstrukciók, re-kreációk azt a hamis biztonságérzetet nyújthatják, hogy amit a történelem elvesz tőlünk, azt a technológia képes lehet pótolni. Olyan kvázi-jövőbiztosítás ez, amely egyben a már elmúlt, megtörtént események negligálásával, vagy legalábbis újraírhatóságával kacérkodik. A bevezetőben már említett Palmürai ív (az egykori Bel-templom íves bejárata) rekonstrukcióját⁴ az IDA készítette el, s nagy érdeklődés kísérte nemcsak a létrejöttét, hanem bemutatását is a világtúró turnéjának egyes állomásain. Londont követően több európai nagyvárosban, majd Dubai-ban és New York-ban is felállították, a fogadtatása azonban közel sem mondható egyöntetűnek, mivel heves vitákat váltott ki és különböző értelmezési narratívákat hívott életre, amelyek olykor nagyon messze esnek az eredeti ív eredeti jelentésétől, rendeltetésétől. Politikai perspektívából tekintve például a terrorizmus elleni globális kiállítás jelképévé, a béke üzenetévé vált,⁵ ezt hangsúlyozta Boris Johnson angol miniszterelnök, ahogyan Roger Michel, az IDA igazgatója is.⁶ Ugyanakkor az

⁴ A fakszimilét a technológia és a művészi eljárások ötvöztetésével előállító Factum Arte hívta fel a figyelmet arra, hogy azzal ellentétben, amit az ívet készítő IDA (Institute for Digital Archaeology) és szavaik nyomán a sajtó visszhangoz, tehát, hogy a másolat a végsőkéig hű és pontos mása az eredeti ívnek, nem állja meg a helyét. Mint írják, már egy felületes összehasonlítás is elég ahhoz, hogy nyilvánvalóvá váljon: a re-kreáció nem fakszimile, csupán egy hozzávetőleges, leegyszerűsítő másolat, amely nemcsak méretében, hanem a díszítés, a szín és a részletek tekintetében sem hű az eredeti, elpusztított ívhez. <https://www.factumfoundation.org/pag/236/> (A letöltés dátuma: 2023. 11.20.)

⁵ Ezen a ponton felidéződhet bennünk Walter Benjamin A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában című tanulmányának egy vonatkozó passzusa, amelyben a technikailag reprodukált műalkotás kapcsán a következőket fogalmazza meg: „*A szertartásban gyökerezettség helyére másféle gyakorlatban való megalapozottsága lép: tudniillik a politikában való megalapozottság.*” Benjamin ezzel arra utal, hogy a reprodukálhatóság korában a reprodukálás pusztán lehetősége is eloldja a műalkotást eredeti kontextusától, kulturális beágyazottságától, hogy aztán máshol – például a politika terepén – találjanak számára helyet.

⁶ Clammer 2016. <https://www.theguardian.com/cities/2016/may/27/isis-palmyra-3d-technology-copy-rebuild-city-venice-biennale> (A letöltés dátuma: 2023. 11.15.)

ív másolata ráirányította a figyelmet a digitális modelleken alapuló, a 3D-s nyomtatást alkalmazó rekonstrukciók kérdésességére is, legitimitásra is a szakma oldaláról. Több közel-keleti régész hangsúlyozta, hogy ha Palmüra ókori épületeit – az ívhez hasonlóan – másolatokból építik újjá, az a várost Disneylanddév változtatja, amelyben az ősi terület színpadszerűen a vadonatúj műemlékek háttérévé válik. Michal Gawlikowski a Varsói Egyetem archeológus professzora szerint Palmüra „másolása” felhívja a figyelmet az ottani problémára, tudatosítja a nyilvánosságban a történetek súlyát, ugyanakkor félelmét fejezte ki a 3D-s eljárással kapcsolatban, mivel a történelmi pontosság megköveteli, hogy egy műemlék megmentéséhez az eredeti anyagokat használják fel:

„Ha ennek eredményeképpen a rom még romosabb lesz, mint korábban volt, az csak emlékeztetni fog bennünket a történelemre. Mert innentől kezdve ez az ISIS epizód is a történelem része lesz.”⁷

Ezekből az álláspontokból jól kiolvasható, hogy noha a jelenkori technológia korábban elképzelhetetlen tettek véghezvitelére ad lehetőséget, ennek helyessége, eredményessége nem magától értetődő. Háborús, fegyveres konfliktus esetén előfordulhat, hogy a rom, a megsérült műtárgy a maga valójában, vagy éppen fizikai hiányában jobban reprezentálja az érintettek traumáját, hiszen a hiány ekkor maga válik a veszteség mementójává. Ezt a szempontot is figyelembe vehette az UNESCO (mint a döntésben illetékes szerv), amikor nem építette újra a tálibok által 2001-ben felrobbantott kolosszális Buddha-szobrokat a nyugati buddhizmus emlékhelyén, Bamiyanban. A jelen-nem-lét, a hiány, az óriási sziklafalba vájt hatalmas, üres mélyedés elementáris erővel materializálja az ott élők veszteségét.

⁷ Clammer 2016. <https://www.theguardian.com/cities/2016/may/27/isis-palmyra-3d-technology-copy-rebuild-city-venice-biennale> (A letöltés dátuma: 2023. 11.15.)

1. kép: *A palmírai ív replikájának leplezése a londoni Trafalgar-téren, 2016-ban.*
 (Forrás: *A Palmírai ív másolatának leplezése.* <https://www.nytimes.com/2016/04/20/arts/international/replica-of-palmyra-arch-is-unveiled-in-traffic-square.html> (A letöltés dátuma: 2023.11.15))

A digitális modellek és a fizikai rekonstrukciók melletti legerősebb érv a tanulmányozhatóság és a tovább örökítés, a kvázi-megőrzés ígérete. Ez a szempont közel sem új az eredeti vs. másolat kategóriáit illetően, csupán arról van szó, hogy a közelmúlt eseményei, az egyre tökéletesedő kópiák újra aktuális kérdéssé tették. Federigo Borromeo, a kultúra szerepét a kereszténység védelmében felismerő jezsuita érsek, aki a milánói Ambrosiana könyvtár, művészeti gyűjtemény és akadémia alapítója volt, az 1625-ben kiadott *Musaeum* című nyomtatott kis könyvében írja az alábbiakat:

„Azt mondom tehát, [...] hogy az emberi dolgok múlandóak, rövid idő alatt elromlanak és elenyésznek. Ezért illő volna óhajtánunk, az emberiség javára, hogy amint a mi időnkig fennmaradtak a régi könyvek másolatai, ugyanúgy történjék a leghíresebb képekével is, melyekkel az elmúlt korok nagy szolgálatot tehetnek az utódoknak. Mily becses volna ma kezünkben tartani Apellész vagy Zeuxisz valamely képének másolatát, s mennyire szolgálná a művészet haladását! S ezzel együtt mennyi örömet okoznának nekünk! [...] ezért készítettük el a múzeumban található másolatokat. Így talán egy napon helyettesíteni fogják a híres eredetiket, mígnem őket is elemészti az idő.”⁸

⁸ Binni–Pinna 1986: 33–34.

Az eredetit helyettesítő másolat proto-múzeumi szemlélete Borromeo-nál a művészet haladása, fejlődése miatt válik jelentőssé, amely ugyanakkor indokolja a bevett és évszázados oktatási és tanulási módszert, a nagy művész-elődök műveinek másolását (és másolat formájában való tovább örökítését) is. A 18. században – a múzeumi kultúra és intézményi megszilárdulását megelőzően – a gipszmásolatok, a metszetek iránti rajongás általánosan elfogadott nézet és kulturális gyakorlat volt, mint ahogyan arra Schiller levele is rámutat:

„Maga Lessing, aki járt itt, azt állította, hogy a műveket tanulmányozó művészek több előnye származik abból, ha ebben az antik teremben tartózkodik, mintha elzarándokolna Rómába az eredetiekhez. Azok a legtöbbször túl sötét, vagy túl magas helyen állnak, vagy túlságosan eltűnnek a hitványabbak között, hogysen a műértő, aki körüljárni, érezni és több szempontot érvényesítve megfigyelni akarja, megfelelően hasznosíthatná őket.”⁹

A körüljárás, a megfigyelés szempontját érvényesíteni kívánó művész és műértő tehát jobban jár a gipszmásolattal, mivel ez jobban látható, „közelebb” van, az érzékek számára közvetlenebb módon kínálkozik. Ez a felfogás még a 19. században is biztosan tartotta magát, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a londoni Cast Courts megnyitása 1873-ban (később a Victoria and Albert Museum gyűjteményének a része lett), amely a világ legjelentősebbnek tekintett műalkotásainak, emlékeinek másolatait – mint Michelangelo *Dávid*-szobra vagy Traianus oszlopa – őrizte és állította ki a viktoriánus nagyközönség számára. A reprodukciók gyűjteményezése pragmatikus célokat szolgált, mivel elkerülhetővé tette a fáradságos és költséges utazásokat, miközben egybefogta, egyszerre tette láthatóvá – enciklopédikus jelleggel – a világ különböző tájairól származó művek stílusát, formai jegyeit. A másolatok azóta is meghatározó szerepet játszanak a múzeum életében, az egykori alapító atya szellemében a múzeum a mai napig az egyik úttörője a digitális reprodukciók készítésének és az általuk nyújtott lehetőségek feltérképezésében. Az UNESCO 2017-ben hívta életre a *ReACH* (*Reproduction of Art and Cultural Heritage*) elnevezésű globális kezdeményezést, kifejezetten azzal a szándékkal, hogy revideálja a műalkotások és a kulturális örökség reprodukálására, megosztására és tárolására vonatkozó megközelítéseket az általuk 4. ipari forradalomnak titulált időszakban, vagyis a digitális jelen korszakában. E korszak meglátásuk szerint példátlan lehetőségeket kínál az ágazat számára, mind a kutatás, mind a megosztás mind pedig a megőrzés tekintetében.¹⁰ A *ReACH* által jegyzett nyilatkozat – amely a digitális és a digitális technológiákon alapuló fizikai

⁹ Radnóti 2010: 110.

¹⁰ <https://www.vam.ac.uk/blog/projects/reach-reproduction-of-art-and-cultural-heritage-dialogue> (A letöltés dátuma: 2023.11.20.)

reprodukciók létrehozását, megosztását és megőrzését hivatott világos módon szabályozni – aláíró tagjai között múzeumok (Rijksmuseum, Louvre, Van Gogh Museum, Victoria and Albert Museum) és tudományos intézmények (Yale Egyetem, Warburg Intézet) egyaránt szerepelnek. Legfőbb hivatkozási pontjuk a Victoria and Albert Museum egykori igazgatójának 1867-ben jegyzett államközi egyezménye, amely a *Convention for Promoting Universally Reproductions of Works of Art for the Benefit of Museums of all Countries* címet viseli. A korabeli másolatok készítése – gipszmásolat, fénykép és elektrotípus – melletti érvelés legfőbb indoka a másolatok által elnyerhető tudás a különböző országok kulturális javait illetően, ezáltal pedig – a kor esztétikai, művészetfilozófiai megfontolásainak megfelelően – a művészet fejlődésének meg- és felmutathatósága, valamint megérthetősége.

Mint láthatjuk, a másolat formájában való megőrzés gondolata és gyakorlata évszázados múltra tekint vissza. A digitális megőrzés jelenkori állása szerint egy új eszköz a megőrzéssel foglalkozó szakemberek kezében, amely ugyanakkor továbbbi teoretikus kérdéseket vethet fel a természetére vonatkozóan. A digitális világ eredendő efemer-jellege a digitális emlékezet törékenységevel jár együtt, ez pedig tovább bonyolíthatja az egyébként is összetett archiválási gyakorlatokat. Az alább bemutatásra kerülő két kortárs művészeti projektben is megjelenik az archiválás, a továbbörökítés szándéka és gesztusa, azonban túlmutatnak az egyszerű duplikálás, digitális másolás és rekonstruálás momentumán. Művészi alkotásként a digitális megőrzés kritikai olvasatát nyújtják, ehhez pedig meglátásom szerint az általuk és bennük működő unheimlich, vagyis a kísérteties vezet.

Kísérteties vizualitás: Morehshin Allahyari *Material Speculation: ISIS*, Ryan Woodring *Decimate Mesh*

A kísértetiesessel (németül Das Unheimliche, angolul uncanny) foglalkozó írások döntő többsége Freud 1919-ben megjelent, azonos című tanulmányával indít, noha a kifejezéssel találkozhatunk már egyes romantikus szerzőknél is. Magyar szinonímája a hátborzongató, amely képletesen mutatja be a kísértetiesben megbújó szorongató, borzongató, rémisztő érzést: azt, amikor döbbenetünkben feláll a hátunkon a szőr.

Freud *A kísérteties* című írásában az unheimliche helyét az esztétikán belül jelöli ki, mint olyan „*érzelmi rezdülést*”¹¹, amelyet az esztétika elmélete eddig figyelmen kívül hagyott. Alapvetően tehát egy olyan affektusról akar beszélni, amely bizonyos művek befogadása során – Freud ehhez E.T.A. Hoffman Homokember

¹¹ Freud 2001: 247.

című novelláját választotta – tapasztalható. A tanulmány a következő fejezetben különbséget tesz a „megélt kísérteties” és a művészetben megjelenő között, egyben pedig meg is indokolja, hogy miért egy irodalmi példát választ egy megélt szituáció helyett:

„Az irodalomban, a fantáziában, a költészetben megnyilvánuló kísérteties megkülönböztetett figyelmet érdemel. Ez tartalmilag sokkal gazdagabb a megélt kísértetiesnél, annak egészét olyan részleteiben is felöli, ami a megélés során nem fordul elő.”¹²

A kísérteties az esztétikán – és a pszichoanalízisen – túlmenően figyelemre méltó karriert futott be a humán tudományok egyéb területein is, így az irodalomtudományban, a filozófiában, a szociológiában, de megjelent a képzőművészetben, foglalkoztatta az építészetelmélet művelőit, újabban pedig a robotika és a mesterséges intelligencia körüli diskurzusokban is megtalálható.¹³ Anneleen Masschelein nem-fogalomként határozza meg a kísértetieset könyvében, amely a foucault-i genealógia alapján dolgozza fel az unheimliche elméleti pályáivét, s alapvetően úgy tekint rá, mint egy késő 20. századi elméleti koncepcióra.¹⁴ A kísérteties homályossága, kétértelműsége tette alkalmassá arra, hogy teoretikus működésének keretei permanensen bővülni tudjanak, valamint hogy fogalmi konstrukciójában más és más konnotációk játsszák a főszerepet. Mint arra Masschelein is kitér, a kísérteties szemantikai és grammatikai szempontból a fenséges, a numinózus-démonikus, a groteszk, a fantasztikus, a gótikus és az abjekt fogalmi hálójába tartozik, valamint olyan esztétikai, politikai, filozófiai és pszichológiai kategóriákhoz, mint az elidegenedés, az idegenség, az otthontalanság és a félelem.¹⁵

Freud a kísérteties tanulmánya elején úgy határozza meg, mint

„az ijesztőnek az a fajtája, ami valami régóta ismert, bensőséges dologra vezethető vissza.”¹⁶

Ennek az alapvetően pszichoanalitikus hipotézisnek a bizonyítására etimológiai érvet használ: az unheimlich szót fosztóképző nélküli alakjából, a heimlich /heimisch szóból kezdi el kibontani, szembe állítani. Az idegen ismerősön belüli immanenciája a két szó jelentéstartományából válik igazolhatóvá: az unheimlich a kietlent, kísértetieset, a borzongatót jelenti, a heimisch szóhoz a bennfentes, ott-

¹² Freud 2001: 277.

¹³ Masschelein 2011: 151.

¹⁴ Masschelein 2011: 4.

¹⁵ Masschelein 2011: 132.

¹⁶ Freud 2001: 248.

honos, kies, ismerős, bizalmas és a titkos jelentések társulnak, ez utóbbit azonban az unheimlich is magában foglalja:

„Kísérteties mindaz, ami titok, tehát rejtettnek kellett volna maradnia, mégis föltárult”¹⁷

– érvel Freud Schelling mondatával. A kísérteties így egy titoknak a lelepleződése, valaminek a napvilágra kerülése, aminek rejtve kellett volna maradnia – pszichoanalitikai olvasatban akaratlan önlepleződés, önfeltárás, az elfojtott szorongások visszatérése. Ami számunkra fontos, az a kísértetiesben működő visszatérés és ismétlés, amelyet Freud így ír le:

„Az azonos helyzetek, dolgok és események ismétlődésének egy mozzanatát talán nem mindenki ismeri el a kísérteties forrásaként. Megfigyeléseim szerint bizonyos feltételek között és bizonyos körülményekkel összekapcsolódva ez a jelenség minden kétséget kizáróan kísérteties érzést idéz elő.”¹⁸

Ilyen lehet például egy szám – mondjuk a 67-es – rövid időn belüli, többszöri felbukkanása a mindennapi élet eseményei során: a 67-es buszra várva a megállóban egyszer csak mellénk lép egy fiú, akinek a pulóverén a 67-es szám díszel, de ugyanilyen hétköznapi és jól ismert tapasztalat a dejavu is, amelynek során minden kétséget kizáróan azt érezzük, hogy az éppen zajló esemény, a helyszín, és vele együtt a szituáció szereplői ismétlődések, mert itt már egyszer voltunk, ezt egyszer már láttuk, átértük – ismerjük.

A fentiek alapján a kísérteties tapasztalatában tehát valami régről már ismert ismeretlenként, idegenként tűnik fel újra, szubverzív – de nem megsemmisítő – erővel hatva a tapasztaló szubjektumra, olyan ambivalens érzést keltve, amely képes lehet kimozdítani a gondolkodást a hétköznapi, megszokott medréből. A fantasztikum, a fikció, a fantázia és a valóság relációjában Freud számára a határok elmosódása, egymásba érése, tisztázhatatlansága a jelentős,¹⁹ az a szituáció, amelynek során olyan valamivel szembesülünk ténylegesen, amit eddig fantasztikusnak, a fantázia birodalmához tartozónak hittünk.²⁰

¹⁷ Freud 2001: 251.

¹⁸ Freud 2001: 263.

¹⁹ Épp emiatt válhatott az unheimliche ismét vonzóvá az elmúlt néhány évben, nemcsak a virtuális világ körüli diskurzusokban, hanem a poszthumanista elméletekben is.

²⁰ Freud 2001: 271.

2. kép: Ron Mueck: *Dead Dad*, 1996–97, *Mixed media*, 20 × 38 × 102 cm
 (Forrás: Ron MUECK: *Dead Dad*. <https://ropac.net/artists/63-ron-mueck/works/12901/>
 (A letöltés dátuma: 2023.11.15)

Freud ír a hasonmás-jelenségről (doppelgänger), mint a kísérteties motívumok non plus ultra-járól, amelyben a hasonlóság felismerése először bizonytalanságot okoz, ám a végére azonosságot eredményez,²¹ egymásba mosva az én és a másik, a valódi és hasonmásának határait. Magyarázata szerint a hasonmást az teszi „rémképpé”, hogy voltaképpen egy olyan képződmény tér benne vissza, amelyben az én már túlhaladt, s amelyben ez a képződmény „mindenképpen barátságosabb jelentéssel bírt.”²² A visszatérés, az ismétlődés és az ismeretlen ismerős – vagy még inkább ismerős ismeretlen – megjelenésének momentuma lesz a magja és a motorja az unheimliche borzongató érzetének a hasonmás-jelenség vonatkozásában is. A kísérteties egyik gyakori képzőművészeti megnyilvánulása a hiperrealizmus. Vegyük példának most Ron Mueck ausztrál szobrász műveit, aki gyakran teszi tárgyává az emberi testet, de mindig a méretarányok játékos kezelésével, megváltoztatásával. Szobrai így vagy az életnagyságnál kisebbek vagy jóval nagyobbak. A léptékváltás, a megszokottól és elvártól való különbség és a végletekig fokozott valósághűség éles vizuális kontrasztot teremt, a szilikonból készült művek intenzív realizmusa a megszokott, ismerős kontextusok hiányával pedig olyan értelmezői szituációba kényszeríti a nézőjét, amelyben óhatatlanul is saját

²¹ Freud 2001: 260.

²² Freud 2001: 262.

vizuális memóriájára kerül a középpontba. Mindannyian láttunk már meztelen csecsemőt, van fogalmunk arról, hogy hogyan néz ki egy idős vagy egy kövér test, ahogyan egy holttest képe sem ismeretlen, s a sajátunkkal is szembesülünk minden nap. Miért érezzük hát mégis furcsának, olykor nyomasztónak ezeket az élethű, de mégis élettelen testeket? Mert bennük, a kipreparált idegen testekben, a másik testében egyszerre a sajátunkat ismerjük fel, az ismeretlenben az ismerőst, s vele együtt szorongásainkat az elmúlással, a testi állapotok illékonyságával és sebezhetőségével kapcsolatban. A *Dead Dad* című szobor könyörtelenül szembe-sít a halál látható, egyértelmű jeleivel, az elmúlás kérlelhetségtelenségével. Egy holttest látványa a közember számára általában eleve kényelmetlen, kellemetlen, feszélyező és rémisztő, Ron Mueck azonban továbbmegy azzal, hogy az apa figuráját láttatja ebben az állapotban és helyzetben, amely így még fájdalmassá is válik: akár túl vagyunk már az apa elvesztésének traumáján, akár nem, akár szerettük, akár nem. Ha apák vagyunk egyszer mi is így végezzük, ha gyermekek vagyunk a mi apánk is így végzi majd. Az elszürkült és megereszkedett bőr látványát, a boncasztalokat idéző installálást, a halál fizikai jelét egyértelműen mutató testtartást ugyanakkor némiképp megszelídíti a szobor kis mérete, ami miatt a kezdeti borzongás, a kísérteties hatás végül valami homályos, szomorú empátiává csendesül. A hiperrealista alkotásokban működésbe lépő kísérteties a hasonmás-jelenség sémájára épülve bomlik ki a befogadás során, mivel a látvány maga olyan, mint amit a való világ vizuális tapasztalata közben is látunk, így az ismeretlen – mint mű – voltaképpen valami nagyon is ismerős, valami olyannak a visszatérése, ismétlődése, amiről már rendelkezünk előzetes benyomásokról.

Morehsin Allahyari a *Material Speculation:ISIS* című munkájában 12 darab, az ISIS által a Moszuli Múzeumban elpusztított eredeti, ősi műemlék kvázi-visszatérése, megidézése materializálódik, az eredeti leletek 3D-s modellezése, majd a digitális modellek nyomtatása eredményeként. A művész nő egy korábbi munkája (*Dark Matter*) során már tudatosan alkalmazta ezeket az eljárásokat, akkor olyan tárgyakra irányította rá a figyelmet, azokat tette tárgyává, amelyek Iránban tiltottak. Egy interjúban elmondta, hogy a 3D nyomtatás, mint a fizikai és a digitális archiválás gyakorlati és költői eszköze egy olyan koncepció, amely ekkor már évek óta foglalkoztatta. A *Material Speculation:ISIS* sorozat minden egyes darabjának rekonstrukcióját hosszas kutatómunka előzte meg, amelynek során a művész nő régészekkel, múzeumi szakemberekkel, történészekkel együttműködve vette számba az alkotások addigi történetét, a jelenleg rendelkezésre álló információkat.

3. kép: Morehsin Allahyari: *Material Speculation:ISIS*, 2016.

(Forrás: Morehsin ALLAHYARI: *Material Speculation: ISIS*.

<https://morehsin.com/material-speculation-isis/> (A letöltés dátuma: 2023.11.15)

A szakemberekkel folytatott levelezéseket, az eredeti és elpusztított műtárgyak helyét jelölő térképeket, róluk készült képeket, valamint az általa végzett rekonstrukciós munkát – tehát a művek létrejöttének folyamatát – egy pendrive-on a szobrok belsejébe helyezte, valamint szabadon letölthetővé tette – a 3D-s modellekkel együtt – saját honlapján. Az áttetsző, műgyantából készült, az eredetiek méretéhez képest kisebb szobrok így egyfajta időkapszulák is, amelyek magukban (és nem csak magukon) hordják saját, privát történetüket. A múlt beíródik a művekbe, amelyhez azonban csak a jelen eszközeivel férhetünk hozzá, (s amely könnyen lehet, hogy a jövőben olvashatatlan lesz). Az innovatív technológia, a digitális megőrzés gyakorlata híddá válik, amelynek használatával az elpusztított műtárgyak a távoli és közeli múltból a jelenbe – és a jövő felé – tendálnak. Ugyanakkor a művek szembetűnő átlátszósága, a nyomtatáshoz használt anyag póré áttetszősége törekennyé változtatják az egykor kőbe zárt formákat. Ez az anyagbeli, megjelenésbeli elkülönбöződés egyben a bizonyítéka annak is, hogy nem az elpusztult eredetiek helyettesítésére vagy pótlására készültek: annak a gondolatnak az afirmálása ez, hogy a múlt és a múlt dolgai nem csinálhatók újra még akkor

sem, ha ehhez a technológia látszólag minden eszközt megad. Ami egyszer megsemmisült, annak pótlása, helyettesítése nem lehetséges, csak a ráutalás, a rá való hivatkozás adatik meg, így sejtetik visszhangszerűen Allahyari szobrai a szomorú véget ért, egykori műemlékek valóságát. Noha nem nehéz felismerni a *Material Speculation:ISIS* egészének politikai konnotációját és társadalmi szerepvállalását, s ez alapján úgy értelmezni, mint a terrorizmus és az ISIS elleni kiállítás, valamint az elnyomás és tisztogatás minden – köztük kulturális – formájának az elutasítását (ez Allahyaritól egyébként sem áll messze, mivel a művészeti tevékenysége mellett politikai aktivistaként is számon tartjuk), ez azonban csak a projekt egyik vonatkozása. A szobrok a digitális megőrzés gyakorlatának (a 3D modellezés és 3D nyomtatás) és a digitális jelen archiválási lehetőségei kritikai újragondolásának a lenyomatai is, s mint ilyenek a befogadót is a revideálás aktusára készítetik. Ennek ösztönzője a kísérteties, mint az a borzongató és furcsa érzés, amely képes a gondolkodást kibillenteni megszokott ritmusából. Ezt Allahyari művei egyrészt vizualításukkal, kinézetükkel teremtik meg, azzal, hogy áttetszőek, így egyszerre állítják létüket és annak törékenységét, illékonyágát: mint a kísértetek, akik egyszer régen hús-vér emberek voltak, most azonban már csak lenyomatai egykori önmaguknak, az árnyvilág, a túlvilág halovány jelenései. Másrészt ott a szembe-tűnő formai hasonlóság, ami az elpusztított műtárgyakat a szomorú múltból kilépve a jelenben aktualizálja. A hasonlóságról, az eredetihez való hűségről a 3D modellezés alapját képező számítások gondoskodnak, és a 3D nyomtatás során válnak fizikailag is létező tulajdonsággá. A hasonlóság miatt Allahyari szobraiban meglátjuk és azonosítjuk az ősi, ismerős formákat: a lamasszu alakját, a hatrai istenség képmását, s felidéződik bennünk az, ami történt velük: hogy valamennyi törmelékké vált, örökké megsemmisült. Most azonban újra itt állnak előttünk, újra rájuk vethetjük pillantásunkat, a szobrokban megvalósuló disszonanciát a távollétnek ez a jelenlétszerű felmutatása adja.

4. kép: Ryan Woodring: *Decimate Mesh*, 2015. (Forrás: Ryan WOODRING: *Decimate Mesh*. <https://ryanwoodring.com/decimate-mesh-2/> (A letöltés dátuma: 2023.11.15))

Allahyarihoz hasonlóan Ryan Woodring is a már említett Isis által közzétett videóból értesült a kegyetlen pusztításról, amit a terroristák a Moszul városában található, ősi műemlékeket őrző múzeumban követtek el. A vizuális effektekkel is foglalkozó újmédia művész *Decimate Mesh* című munkájában két oldalról is reflektált a történetekre. Egyrészt az appropriációval, vagyis a kisajátítás művészi gesztusának egy alternatív interpretációjával élt, amikor saját művének alapjául a terroristák propagandavideóját tette. Ezeket azonban minden esetben manipulálta, megcsonkította, ennek eredményeként a 4-5 másodperces loop-okból mindig hiányzik valami: vagy a pusztítást és az annak előkészületeit végző személy (ez volt a projekt kiindulópontja) – s ilyenkor az a benyomásunk támad, hogy az ősi szobrok önmagukat fedik fel a takaróponyva alól – vagy pedig a megsemmisítés tárgyát, tehát magát a műemléket tünteti el, ezzel pedig banálissá, üressé és gyakorlatilag feleslegessé teszi a terroristák mozdulatait. A videómanipuláció szubsztraktív eszköze Woodring alkotásában nemcsak újraírja a megtörtént eseményeket, hanem újra is értelmezi azokat a rövid és folyamatosan ismétlődő szekvenciákban, túlmutatva ezzel a nyomatékosítás alapvető szándékán. Az áldozat és az elkövető, az elszenvedő és az erőszaktevő dichotómiája a végletekig fokozódik, míg végül ketté hasad, mivel többé nem szerepelnek egy jelenetben, ezáltal pedig a köztük lévő viszony, a hatás-ellenhatás törvénye és végkimenetele is megkérdőjeleződik. A megsemmisülés előtti pillanatban önmagát feltáró, burkából önmaga által kibontakozó titokzatos ősi szobor képe elementáris erővel jeleníti meg az utolsó pillanat drámáját, amely után visszavonhatatlanul és megmásíthatatlanul a vég következik.

A virálissá vált, a propaganda célokat vizuálisan erőteljesen kiszolgáló eredeti videó képei ott visszhangoznak a *Decimate Mesh* képkockáiban, ezzel pedig rámutat arra a termékeny ellentmondásra is, hogy a dzsihád nevében elkövetett képrombolás valójában képteremtés: a terroristák videója maga állít emléket az elpusztított műveknek, amelyet Woodring loop-jai szintén megismételnek. Woodring a *Decimate Mesh*-ben ugyanakkor a 3D nyomtatás adta lehetőségekkel is eljátszik: csak az eredeti videóból kinyerhető adatok alapján, a fotogrammetria segítségével készített rekonstrukciókat néhány megsemmisített műtárgyról. Az így létrejövő alkotások alig, vagy csak nagyon nehezen azonosíthatók és ismerhetők fel (ellentétben Allahyari szobraival). Magukon hordják az adott műemlék sorsát, ziláltak és töredezettek. Mintha azt sugallnák, hogy bár a technológia sok mindenre képessé tesz bennünket, a történelem át-és újraírhatósága, az elpusztított műtárgyak újrateemtése mindig csak töredezett lehet, csak mint fragmentum lehetséges.

5. kép: Ryan Woodring: *Decimate Mesh*, 2015. (Forrás: Ryan WOODRING: *Decimate Mesh*. <https://ryanwoodring.com/decimate-mesh-2/> (A letöltés dátuma: 2023.11.15))

Woodring esetében a kísérteties hatás leginkább az ismétlés gesztusában és a hiány koncepciójában lokalizálható. A vég nélkül újra és újra játszódó néhány másodperces jelenetek az egyik fél nyilvánvaló hiányával, a 3D nyomtatott, töredékes műemlékek rekonstrukciója (szemben például a korábban már említett Palmürai ív tökéletesnek szánt kópiájával) az ismerősség és az ismeretlenség hatá-

rán egyensúlyoznak, elbizonytalanítva és kizökkentve a hétköznapi tapasztalatok biztonságából a művek nézőjét.

Allahyari és Woodring jól átgondolt, kimunkált koncepciójában a digitális megőrzés, az innovatív képalkotó eljárásokon és számításokon alapuló rekonstrukció helyi értéke válik kérdésessé. Reflektálnak a megtörtént eseményekre, miközben archiválják is azokat, ezen túlmenően azonban – műalkotásként – interpretálják is a múltat. A digitális modellek és a belőlük létrejövő fizikai rekonstrukciók érdeme a régészet, a művészettörténet, és az egyéb történeti tudományágak szempontjából természetesen releváns, ám a fenti két példa rávilágít a művészi megformálásban, prezentálásban rejlő inspiratív és szuggesztív erőterre, amelynek segítségével az egykor létező, de mára már megsemmisült műemlékek létének komplexitása is megmutathatóvá válik, fizikai tulajdonságaikon túl. Nem tökéletes másolata az egykori műtárgyaknak, inkább csak visszhangszerű kísértetei, s mint ahogyan az egy kísértettől elvárható, egyszerre több világ lakói: közvetítenek az élő és a holt, a múlt, a jelen és a jövő között.

Irodalom

BENJAMIN Walter

1969 A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában. In Benjamin Walter: *Kommentár és prófécia*. 301–334. Budapest: Gondolat Kiadó

BINNI Lanfranco – PINNA, Giovanni

1986 *A múzeum. Egy kulturális gépezet története és működése a XVI. századtól napjainkig*. Budapest: Gondolat Kiadó

CLAMMER Paul

2016 Erasing Isis: how 3D technology now lets us copy and rebuild entire cities. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/cities/2016/may/27/isis-palmyra-3d-technology-copy-rebuild-city-venice-biennale> (A letöltés dátuma: 2023. 11.15.)

FREUD Sigmund

2001 A kísérteties. In Erős Ferenc – Argejő Éva (szerk.): *Művészeti írások. Sigmund Freud művei*. 245–282. Budapest: Filum Kiadó

GUMBRECHT Hans Ulrich

2016 *Szellemtudományok – mi végre? Budapesti előadások*. Budapest: Kijárat Kiadó

MASSCHELEIN Anneleen

2011 *The Unconcept. The Freudian Uncanny in Late-Twentieth-Century theory*. New York: State University of New York Press

NILAND Josh

2014 UNESCO Chief Decries ISIS “Cultural Cleansing” in Erbil Speech. <https://news.artnet.com/news/unesco-chief-decries-isis-cultural-cleansing-in-erbil-speech-166080> (A letöltés dátuma: 2023.11.15)

RADNÓTI Sándor

2010 *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése – Winckelmann és a következők.* Budapest: Atlantisz Kiadó. <https://www.vam.ac.uk/blog/projects/reach-reproduction-of-art-and-cultural-heritage-dialogue>

Ágnes Járdán-Bihar

GHOSTS OF THE PAST: THE REPRESENTATION OF DIGITAL PRESERVATION IN CONTEMPORARY ART

In recent years, digitalization and innovative imaging techniques have played an increasingly important part in the protection and preservation of works of art and tangible cultural heritage. This paper attempts to approach this topic from a specific perspective, focusing on how this is understood and how it emerges in the practice of contemporary art. By examining two projects by two new media artists, Ryan Woodring from the United States of America and Iranian-born Morehshin Allahyari, and by using the aesthetic notion of the uncanny, all the possibilities, issues and setbacks of digital preservation are explored alongside the impact of the works.

Néprajz – Lokális vizsgálatok

Kormányos Katona Gyöngyi

Barna Anita

Vadász Márton

A gazdakörök, egyletek, művelődési egyesületek értékteremtő szerepe a (vajdasági) bácskai és bánási magyar közösségekben

KORMÁNYOS KATONA GYÖNGYI

Bevezető

Az egyesületek fogalmával és történetével számos tudományág foglalkozik, az interdiszciplinaritást figyelembe véve a néprajztudomány mellett a művelődéstörténet, az irodalomtörténet, a társadalomtörténet, a szociológia és szociálantropológia is érdeklődik az egyesületek¹ megközelítése és vizsgálata iránt. Pásztor Ágota doktori értekezésében Balmazújváros egyesületi életével foglalkozva utal arra, hogy bár az egyesület polgári eredetű szervezet, mégsem klasszikusan néprajzi kutatási téma, azonban az egyesületek kutatása és a néprajzi vizsgálódás több ponton is érintkezik.²

A jobbágyfelszabadítást követően a 19. században a mezővárosokban, nagyobb alföldi közösségekben megalakulnak az alapszabállyal, hatósági engedéllyel rendelkező egyletek, körök, kaszinók, társadalmi egyesületek, amelyeknek a célja, hogy összefogják, egyesítsék a közösségek társadalmát, egy-egy rétegét.³ A körök az 1000 lélekszám alatti falvakban ritkábban vagy nem is jönnek létre a társadalom homogénebb összetétele miatt, esetleg mert kevesebb az értelmiségi szereplő az apróbb falvakban, s inkább baráti társaságként működnek. Ahol viszont léte-

¹ A néprajzon és kulturális antropológián kívül eső, az egyesületek fogalmát érintő meghatározások számbavétele a kutatásnak nem feladata. A tanulmányt lektorálta Keményfi Róbert.

² Pásztor 2010: 10.

³ Szabó László 1993: 259–260.

sül társadalmi egyesület, ott szinte konzerválja és elválasztja egymástól a társadalmi csoportokat.⁴

A 20. század első felében különösen az Alföldön nagy jelentőségű az olvasókörök, gazdakörök tevékenysége, könyvtárakkal rendelkeznek, előadásokat, tanfolyamokat szerveznek, beszélgetések, egyéb rendezvények színtereivé válnak.⁵ Erdei Ferenc fogalmazza meg, hogy a parasztság polgárosodni kíván, kiutat keres a nem kívánt parasztállapotából.⁶ A paraszti polgárosulást társadalmi és kulturális folyamatként említi Kósa László, a parasztság megszabadul a feudális jogi és életmódbeli kötöttségektől, és a társadalomnak munkaerejével és termelő eszközeivel hasznos és vállalkozó szellemű tagjává válik.⁷ A polgárosodás megnyilvánulási lehetősége az egyletekbe, olvasókörökbe, gazdakörökbe, egyéb társadalmi szervezetekbe tömörülés.

Bősze Sándor értelmezésében az egyesületek a közösségi integráció egyik formáját jelentik, jelentősen megkönnyíthetik egy adott kor kérdéseire adott válaszok megfogalmazását, de a helyi vezetők természetes kiválasztódását is.⁸

A hagyományőrző és hagyományápoló egyesületek helye a néprajztudományban

A hagyományőrzés, a hagyományápolás és az értékteremtés folyamatában kiemelt szerepe van egy önszerveződő egyesületnek, civil/társadalmi szervezetnek a települések életében. Az egyesület, a civil szervezet a népi értékek megőrzésének, a szokások, hagyományok továbbörökítésének, a cselekvő közösség működőképességének egyik megnyilvánulási lehetősége. Piróth István értelmezésében a társadalmi önszerveződés az emberek olyan formális és informális csoportosulása, amelyet az alapító és alkotó egyének meghatározott és elfogadott célok mentén szerveznek meg.⁹ A közép-és kelet európai rendszerváltozás elmúlt időszaka a kisközösségek, a helyi társadalom újjászerveződésének igényét teszik szükségessé. Jogilag lehetővé válik olyan egyesületek, civil szervezetek megalakítása, amelyek a hagyományőrzés, hagyományápolás, értékteremtés szándékával igyekeznek saját kultúrájukat más csoportokkal megismertetni.¹⁰ Pozsony Ferenc kiemeli, hogy az elmúlt két évszázadban az elit réteg a falun élő, paraszti jellegű

⁴ Szabó László 1993: 260–261.

⁵ H. Sas In: Verebélyi 2005: 90.

⁶ Erdei 1937: 55.

⁷ Kósa 1991: 57; Diményi 2018: 25.

⁸ Bősze 1997:5.

⁹ Piróth 1998:56.

¹⁰ Simon 2003: 185.

néphagyományokat gyakran szimbolikus, etnikai, nemzeti keretben értelmezte, a néphagyományok fennmaradását, továbbélését pedig organizált formában, különböző oktatási intézmények és múzeumok, napjainkban tájházak, kézműves központok, művelődési házak, hagyományőrző alkotók és előadóművészek, valamint az írott és vizuális média támogatásával biztosítja.¹¹ A rendszerváltást követően Magyarországon és a határon túli területeken is a civil szervezetek, egyesületek számának növekedése többnyire a nemzeti tudat ébrentartását, a közösségek összetartását, a népi kultúra értékeinek megőrzését, a hagyományok ápolását, újjáélesztését szolgálja.¹²

Társadalomnéprajzi megközelítésből vizsgálták a 20. század első felében a parasztságot összefogó, az egyesületek keretein belül működő gazdaköröket, olvasóköroket, iparosegyesületeket, melyek az egyesületi kultúra feladatokrét látták el. Az ilyen jellegű kutatásokból monográfiák születtek Magyarországon, a dél-alföldi régió vonatkozásában Hajdu Géza¹³ hódmezővásárhelyi olvasókörokról készített monográfiáját említhetjük többek között vagy Juhász Antalnak¹⁴ a kisteleki egyesületekről és a sándorfalvi népéletéről készített tanulmányát. Az egyesületi formában működő gazdakörökkel Kiss Jenő¹⁵, Szabó Ferenc¹⁶ és Szilágyi Miklós¹⁷ is foglalkozott.

Huszka Lajos a Szeged-szatymazi Gazdakör munkáját kutatta, összefoglaló írásában kitér arra, hogy minden gazdakör „a társadalmi, mezőgazdasági és kulturális elmaradás csökkentése érdekében munkálkodott”, s „gazdasági és kulturális egyesületként” egyetlen törvényes lehetősége volt a parasztok társadalmi szerveződésének.¹⁸

A hagyományőrző és hagyományápoló egyesületek, társadalmi szervezetek néprajzi megközelítése kapcsán – néhány általános tendenciát érintve – Pásztor Ágota hármas felosztású megközelítését emelném ki. Pásztor számos neves néprajzkutató és kulturális antropológus elméletét figyelembe véve elsőként a paraszti társadalom intézményeit működésük és alapításuk szerint csoportosítja társadalomnéprajzi szempontból: ennek alapján megkülönböztet organikus¹⁹ és

¹¹ Pozsony: In Bodó 2019: 19.

¹² Karácsony Molnár–Tátrai 2000: 646; 2000: 666.

¹³ Hajdu 1977.

¹⁴ Juhász 1976; 1978.

¹⁵ Kiss 1963.

¹⁶ Szabó 1971.

¹⁷ Szilágyi 2000.

¹⁸ Huszka Lajos 1986.

¹⁹ Fél Edit organikus struktúráknak tekintette azokat a közösségi struktúrákat, amelyeket az egyének töltenek meg tartalommal. „Nemek és korcsoportok, különböző cselekménytársulások, pozíció- és akciócsoportok sorolhatók a közösségeknek ezen kategóriájába.” <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/viii-tarsadalom->

organizált²⁰ eredetű és működésű intézményeket, amelyek a különböző történeti korokban másképpen fejtették ki hatékonyságukat a jobbágyi-paraszti társadalomban. Organizált működésű intézmények a századfordulón a 19-20. századi paraszti társadalomban léteztek, majd a 20. század elejétől a paraszti kultúra polgárosulásával megjelentek az organizált eredetű intézmények, melyek a társadalom változásával összhangban az újabb igényeket szolgálták ki, és

„átvettek szerepköröket az addig funkcionáló elsősorban organikus jobbágy-paraszti intézményektől.”²¹

Pásztor Ágota értelmezésében az egyesületeket, társadalmi szervezeteket a vallási néprajzon keresztül is megközelíthetjük. Felekezeti alapon is működtek egyesületek, az egyházak olykor felvállalták a társadalomszervező szerepét.

Harmadik lehetőségként néprajzi megközelítésből a társadalmi szervezetek, egyesületek többfunkciós szerepét említi, ezek közül a művelődési-kulturális feladatkört emelhetnénk ki egy közösség életében.²²

Hozzáteszi ugyanakkor, hogy a legtöbb néprajzi kutatási munka középpontjában nem az egyesületek állnak, a vizsgálatok inkább az adatgyűjtésre, adat-és forrásközlésre, valamint az összefoglaló munkára terjednek ki.²³

Jelen tanulmányban Pásztor Ágota harmadik értelmezése nyomán néprajzi és kulturális antropológiai megközelítésből általánosságban összegeztem néhány jelentősebb, a Vajdaságban működő egyesület, civil szervezet társadalmi szerepvállalását a kezdetektől a napjainkig, és hogy mely kutatók, helytörténészek foglalkoztak egyesületi kultúra feltárásával a régióban. Ezt követően két vajdasági, bán-sági mikrotelepülés, Szaján és Torda közösségének népi kultúráját kutatva vizsgálom a helyi olvasóköri, egyletek, gazdakörök, művelődési egyesületek megal-

CA13/bevezetes-es-tarsadalmi-retegek-CA34/bevezetes-CA35/kozossegek-kotelekek-szervezodesek-CA64/)

Szabó László organikus intézményen a közösség belső valóságát és érdekeit képviselő, természetesen létrejött tevékenységrendszeren alapuló intézményformáját érti. Az intézmény formája követi a társadalom változó igényeit. Szabó 1993: 228.

²⁰ Fél Edit organizált formáción a kívülről szervezett közösséget értette, és az ilyen jellegű közösségi társulásokat kizárta a néprajzi vizsgálódás köréből. Megjegyezte, hogy a népi közösség nem egységesen tagolt, hanem számos kisebb-nagyobb társulásból áll. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/viii-tarsadalom-CA13/bevezetes-es-tarsadalmi-retegek-CA34/bevezetes-CA35/kozossegek-kotelekek-szervezodesek-CA64/>

A jelenkorban azonban már az organizált szervezetek is a néprajzi kutatás tárgyát képezhetik.

Szabó László értelmezésében az organizált intézmény a közösség és a közösségen kívüli társadalmi képződmény viszonya. A közösség gyakran a saját igényei szerint formálja, módosítja s beilleszti a saját intézményrendszerébe az organizált intézményt. Szabó 1993: 228.

²¹ Pásztor 2010: 10.

²² Pásztor 2010: 10.

²³ Pásztor 2010: 11.

kulását, tevékenységét, közösségépítő, értékteremtő szerepét, a paraszti kultúra polgárosulását, és az ezekhez köthető változásokat a kezdetektől főleg az 1990-es évekig, a délszláv háború kezdetéig.

A kutatás során, bár nem ez volt az elsődleges cél, olyan társadalmi szervezet és közösségi megmozdulás is a figyelem középpontjába került, amelynek tevékenysége a valláshoz kötődik, ezért ezeknek az eredményeknek a bemutatása is lényeges, mert hozzájárulnak a két említett mikroközösségben élő polgárok anyanyelvének, valláskultúrájának, identitásának erősítéséhez, népi kulturális örökségének elmélyítéséhez.

Kitekintés a Vajdaságban

A határon túli magyar (lokális) mikroközösségekben a művelődési tevékenységet (is) folytató egyesületek, társadalmi szervezetek kulcsfontosságúak a magyar anyanyelv, kultúra és nemzeti identitás megőrzése szempontjából a jelenkorban. Ezeknek az egyesületeknek, társadalmi szervezeteknek a szerepe különösen a délszláv háború időszakában, az 1990-es évektől és a rendszerváltást követően a 2000-es években értékelődött fel.

Az egykori Jugoszláviában, majd az 1990-es évektől a napjainkig a Vajdaságban bejegyzett művelődési egyesületek vagy művelődéssel is foglalkozó társadalmi/civil szervezetek tevékenységével, alapvető polgári értékeivel, kulturális örökségét megtartó, identitáserősítő szerepével nem sokan foglalkoztak mélyrehatóan, különösen nem néprajzi és kulturális antropológiai megközelítésből. Simon András 2000-ben a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke által végzett terepi kutatómunkát a jelenleg általam is kutatott kistelepülésen, Szajánban, ahol a helyi hagyományőrző egyesületek tevékenységét tárta fel körültekintően. Munkája mindenképpen hasznos és értékes, mert húsz év távlatából láthatjuk, milyen társadalmi változásokon ment keresztül a lokális közösség s általa a művelődési egyesület, illetve a helyi, művelődéssel is foglalkozó civil szervezet.

Papp Richárd²⁴ doktori értekezése és a Vajdasághoz kötődő tanulmányai az alapos kulturális antropológus szemével a vallás és etnicitás kérdését járja körül, kutatásaiban a vajdasági magyarok művelődési szokásain keresztül is igyekezett feltárni a vallási jelentéstartalmak kulturális és társadalmi aspektusait, elsősorban két bácskai és egy szerémségi települést állítva a középpontba.

Visszatekintve az időben, a Magyar Katolikus Lexikon fél oldalas szócikkében a délvidéki magyar művelődési intézmények sorában kiemeli az 1920 és 1992 közötti időszakban alakult jelentősebb társadalmi szervezeteket, ernyőszervezete-

²⁴ Papp Richárd 2004a; 2004b; Papp 2005.

ket, amelyek meghatározó szerepet töltek be a délvidéki magyar művelődési élet alakításában és formálásában.²⁵

Az 1919 és 1940 között működő jugoszláviai magyar egyesületek, társadalmi szervezetek rövid, összefoglaló bemutatását egy 1940-ben közzétett almanach, a Bokréta²⁶ rögzíti. A kiadvány a jugoszláviai magyarság, az egyesületek és a műkedvelők két évtizedes lelki és szellemi életének feltárása művelődéstörténeti megközelítésből. Szintén művelődéstörténeti megközelítésben készült Hegedűs László a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetségről²⁷ szóló tanulmánya, Szöllősy Vágó László²⁸ és Garay Béla²⁹ a szabadkai Népkört érintő krónikája, Csurka Dóra³⁰ délvidéki társadalmi szervezetekről, egyesületekről szóló összefoglalója és Németh Ferenc – Várady Tibor *Országok változnak, Kultúrák maradnak*³¹ című kiadványa, melyben a Torontóvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület történetét foglalja össze a szerzőpáros.

Az impériumváltást követően az új államban ez az egyesület volt az első, amely a jugoszláviai magyar egyesületek közül elsőként kezdte meg működését 1921-ben. Juhász Ferenc³² is a becskerekai Magyar Közművelődési Egyesület munkásságát összegzi a 20. század első felében.

A bánási (torontói), különösen a nagybecskerekai közművelődés életét, polgári szokásvilágát, hagyományát kutatja és mutatja be számos újságcikkében, tanulmányában kultúrtörténeti megközelítésben Németh Ferenc.³³ Balla Ferenc és Balla István³⁴ *Bezdán művelődési életének* krónikájával foglalkozik.

A Vajdasági Magyar Képző-, Kutató-és Kulturális Központ (VM4K) 2022-ben tette közzé a vajdasági magyar kulturális teret vizsgáló felmérésének eredményét. A kutatásban általánosságban összefoglalva (de nem a teljesség igényével) egy helyzetképet ismertett a tíz évvel ezelőtti művelődési egyesületi, intézményi állapotokról és a jelenlegi helyzetről, feltérképezték a közösségben megvalósuló intézményi és egyéb viszonyrendszerek változását.³⁵

²⁵ Megjegyzés: A Magyar Katolikus Lexikonban intézményként említett szervezeteket társadalmi (civil) szervezetként jegyezték be.

²⁶ Farkas 1940.

²⁷ Hegedűs 1944.

²⁸ Szöllősy 1994.

²⁹ Garay 2012.

³⁰ Csurka 2009.

³¹ Németh–Várady 2022.

³² Juhász Ferenc 1934.

³³ Németh 1989; 1991; 1995.

³⁴ Balla–Balla 2007.

³⁵ Vajdasági Magyar Kulturális Stratégia 59/2011-számú határozat (2012-2018), A vajdasági magyar kulturális élet alakulása 2022.

A művelődési egyesületek, kultúrával is foglalkozó civil szervezetek néprajzi megközelítése és alaposabb feltárása, társadalmi szerepe fehérfoltnak számít a Vajdaságban.

MŰVELŐDÉSI EGYESÜLETEK BEMUTATÁSA A KEZDETEKTŐL NAPJAINKIG A VAJDASÁGBAN

Vajdaság területén a szabadkai Népkör Művelődési Központ a legrégebbi és legidősebb, napjainkban is működő kulturális szervezet, 1871 októberében alakult szabadelvű olvasókörként. Belügyminiszteri bejegyzése 1872. január 20-án történt,³⁶ az 1930-as években Magyar Olvasóköri néven működött egy ideig, majd a II. világháborút követően 1945-ben felvette a Népkör nevet. Mottója: „A kör tagja lehet minden tiszta erkölcsű és fedhetetlen jellemű egyén vallás- nemzetiség- és rangkülönbség nélkül.”³⁷ Az egyesület 2021-ben ünnepelte fennállásának 150. évfordulóját. Az 1920-as években az elszakított délvidéki területen is elindult az önszerveződés, a művelődési egyesületek tevékenysége ekkor még főleg olvasóköri, legényegyletek, ipartestületek, ill. vallási és sportegyesületek formájában működött, de folyamatosan ki voltak szolgáltatva a szerb hatalom zaklatásának és anyagi-politikai zsarolásának. A legjelentősebb munka akkor kezdődött, amikor a katolikus és református egyházak megalakították kulturális szervezeteiket minden egyházközségben. Maguk köré gyűjtötték az ifjúságot, hogy szellemi és erkölcsi nevelésben részesítsék őket, s figyelmet fordítsanak a műkedvelő előadások rendezésére is.³⁸ 1920 és 1941 között a Délvidéken hivatásos színház nem működött, ezért fontos szerep jutott az egyesületi rendezvények között a műkedvelő színházi előadásoknak.³⁹ A városokban alakult ki a legtevékenyebb műkedvelő élet, a régi hivatásos színészeknek fontos feladat jutott a társulatok életében. A kisebb települések magyarsága a műkedvelők előadásait látva és vendégül fogadva kapott kedvet ahhoz, hogy helyi erőkre támaszkodva alakítsanak műkedvelő színházakat, ezzel hozzájárulva a jugoszláviai magyarság szellemi életének formálásához.

„Társadalmi fokozatokat egyenlít ki a műkedvelés, összehozza az »urat és a parasztot«, akik magyarságukban, magyar kulturájukban találkoznak, együtt dolgoznak. Önérzetet nevel ezáltal a műkedvelés az egyszerűbbekbe, más oldalról viszont megmutatja azt, hogy az élet és a kultúra vonatkozásaiban a kenyérkereső munka

³⁶ Népkör Magyar Művelődési Központ <http://www.nepkor.rs>

³⁷ Népkör Magyar Művelődési Központ <http://www.nepkor.rs>

³⁸ Farkas 1940: 6.

³⁹ Magyar Katolikus Lexikon www.lexikon.katolikus.hu

különbözősége mellett, a vagyoni eltolódottságok mellett a belső érték és a tehetség egy szintre hozza az embereket egymással.”⁴⁰

A falusi műkedvelők idővel rátaláltak önmagukra és népi kultúrájukra, egyfelvonásos darabok, bohózatok, operettek, vígjátékok mellett a magyar néplélekhez közelebb álló műfajt, a népi színműveket is előnyben részesítették. Gyakran a lelkészek, tanítók, orvosok tartottak művelődési estek keretében előadást a magyar irodalomról, történelemről, helyesírásról, sőt gyakorlati oktatás keretében a nőket is képezték, kézimunkát tanítottak a számukra.

Trianon után az utódállamokban elsőként jóváhagyott közművelődési intézmény a Bánságban, Nagybecskerekben alakult 1921-ben, a Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület.⁴¹

1940. november 24-én létesült a Délvidéki Közművelődési Magyar Szövetség, amely összefogta a magyar közművelődési egyesületeket. A Délvidéki Szemle hasábjain Hegedűs László a következőkről számol be:

„A Szövetség a megszállás alatt számbavevő, összefogó és főként kulturális irányítást adó szervként alakult. A felszabadulás nemcsak a határokat nyitotta meg, hanem a láthatárt is kitágította, messzevezető új utakat mutatott. A DMKSZ alkalmas arra, hogy a benne tömörült népi erők alapján vezetőszerpet kapjon és a tervszerű munkát irányítsa. Ennek a feladatnak megoldásánál senki nem gondolt erőszakos eszközökre, amelyek történelmi alkotmányunk és törvényeink szellemével ellenkezének. A délvidéki magyarság azonban éppen azokat az alkotmányos és törvényadta lehetőségeket akarja kihasználni, amelyek a vele együtt élő nemzetiségeknek is rendelkezésére állanak és amelyekkel azok szabadon és minden alkalmat kihasználva élnek is: a szabad kulturális és nemzeti fejlődés, az egymást megsegítésén alapuló szociális felemelkedés és a szervezett összefogásból eredő gazdasági előretörés lehetőségeit és eszközeit.”⁴²

A szövetség szervezeteinek száma a három év alatt 265-re nőtt 300.000 taggal. Ingyenes kultúrelőadásokat, szabadegyetemi előadásokat, irodalmi esteket, nemzetnevelő tanfolyamot szerveztek, mellette népművelő tevékenységgel foglalkoztak, általuk 30.000 magyar nemzetiségű végezte el a 6. osztályos elemi iskolát. Gondot fordítottak az ifjúság nevelésére is. Népművelési tartalmú könyvet adtak ki 5000 példányban, valamint 25–150 kötetes vándorkönyvtár járta a tanyavilágot s a szórványt, hogy terjesszék a magyar kultúrát a Délvidéken. Belőlük nőtt ki a Szenteleky Kornél⁴³ Irodalmi Társaság⁴⁴, a délvidéki magyar írók összefogása

⁴⁰ Farkas 1940: 7.

⁴¹ Németh–Várady 2022.

⁴² Hegedűs 1944: 348.

⁴³ Szenteleky Kornél (1893–1933) jugoszláviai magyar író, költő, műfordító, orvos, a Kalangya című irodalmi folyóirat alapítója.

1943-ban, s a Kalangya⁴⁵ irodalmi folyóirat kiadását is felkarolták. Támogatták a délvidéki képzőművészeket, festőket, szobrászokat, grafikusokat, zeneművészeti szakosztályuk számos énekkar tevékenységét irányította, továbbá népdalok gyűjtésével is foglalkoztak. Nagy hangsúlyt fektettek a néprajzi értékek felkutatására s ápolására.⁴⁶

Ez a szövetség még a visszacsatolás után is tevékeny maradt az 1942-es évtől, de 1944 őszén az anyaországtól ismét elszakították a délvidéki területet, s így a szövetség tevékenysége megszűnt.⁴⁷

Az első jugoszláviai magyar művelődési egyesületet Magyar Közművelődési (Egyesület) Közösség néven Nagybecskerekben hozták létre 1945-ben⁴⁸ (az egyesületet említi Németh Ferenc – Várady Tibor is *Országok változnak, Kultúrák maradnak* című összefoglaló kötetében), ezt követően megalakult Újvidéken a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség 1945. júniusában. 1948-ban már 48 magyar műkedvelő együttes és 70 magyar közművelődési egyesület tevékenykedett a Délvidéken, de a kommunista rendszer 10 év alatt leépítette az egyesületeket. A Népkör tartotta magát egyedül. Az 1960-as évek végén s az 1970-es évek elején ismét megélénkült s pezsegni látszott a művelődési élet, ebben az időszakban a Gyöngösbokréta mozgalom is felerősödött,

„néhány lelkes magyar az öregek útmutatásai alapján rekonstruálta a régi magyar táncokat, dalokat és megtanították arra a fiatalokat, akik az újra feltámasztott népviseletben léptek a porondra táncaikkal, nótáikkal.”⁴⁹

Idővel a hagyományossá váló rendezvények szervezése, a Szarvas Gábor Nyelv- művelő Napok, a Középiskolások Művészeti Vetélkedője nehézségekbe ütközött az 1990-es évek elején, majd megszüntették a rendezvényeket. (Az említett művelődési programokat az 1990-es években indították ismét az útjukra). A vajdasági magyarság körében és a vajdasági magyarság életében a nemzeti öntudatra ébredés időszaka volt az 1992-es év, amikor megszületett a Vajdasági Magyar Művelődési Szövetség megalakulásának gondolata.⁵⁰

A Kisebbségekért Díjjal és Márton Áron-émlékéremmel kitüntetett *Vajdasági Magyar Művelődési Szövetség* a Kárpát-medence legmobilisabb művelődési ernyő-

⁴⁴ Szentleky Kornél Irodalmi Társaság: 1943. március 14-én, Zomborban alakult, másodszor. Az első, 1933-ban alapított társaságot a jugoszláv hatóság rendelettel feloszlatta 1934-ben.

⁴⁵ Kalangya: délvidéki magyar irodalmi folyóirat, 1932. május 1-jén jelent meg az első száma.

⁴⁶ Hegedűs 1944: 350–351.

⁴⁷ Magyar Katolikus Lexikon www.lexikon.katolikus.hu <http://lexikon.katolikus.hu/M/magyar%20m%C5%B1vel%C5%91d%C3%A9si%20int%C3%A9zm%C3%A9nyek%20a%20D%C3%A9lvid%C3%A9ken.html> (Letöltés ideje: 2022. 04. 15.)

⁴⁸ Magyar Katolikus Lexikon www.lexikon.katolikus.hu

⁴⁹ Farkas 1940: 7.

⁵⁰ Magyar Katolikus Lexikon www.lexikon.katolikus.hu

szervezete a napjainkban. A Szövetség az 1945-ben létrehozott Vajdasági Magyar Kultúrszövetség szellemi hagyatékának örököse. A VMMSZ 38 alapító kulturális szervezet részvételével alakult meg a szabadkai Népkör Magyar Művelődési Központ fennállásának 120. évfordulója kapcsán 1992-ben, azzal a céllal, hogy „életre keltse a Vajdaság minden zugában kihalóban levő magyar kultúrértékeket.”⁵¹ Néhány évvel később a tisztújító közgyűlésen még 15 egyesület csatlakozott a Művelődési Szövetséghez. A következő években tovább bővült a tagszervezetek száma, a 2000-es évekre már 80 egyesület kapcsolódott be az ernyőszervezetbe, jelenleg 101 egyesületet tartanak számon.⁵²

Feladatuk közé tartozik, hogy művelődési szakembereket képezzenek (továbbképzéssel), szemléket, versenyeket, fesztiválokat, művelődési eseményeket szervezzenek Vajdaság-szerte. Hozzájuk kötődik a *Vajdasági Magyar Ünnepi Játékok* rendezvénysorozat, amely több mint 20 éves múltra tekint vissza, vagy a *Magyar Kultúra Napja* alkalmából szervezett délvidéki központi ünnepség és a *Kárpát-medencei Magyar Kulturális Napok*. Szervezőként vagy társszervezőként több vajdasági magyar rendezvény mögött áll, a teljesség igénye nélkül: *Durindó-és Gyöngyösbokréta*, *Vajdasági Magyar Amatőr Színjátszók Találkozója*, *Kóruspódium*.⁵³

Napjainkban a Magyar Nemzeti Tanács adatbázisában megközelítőleg 228 magyar jellegű szervezetet tartanak nyilván, azzal, hogy több mint 20%-a valószínűleg nem aktív szervezet. A művelődési egyesületek berkein belül szakkörök (kézimunka és hagyományápoló szakkör), együttesek (néptáncsoport, tánckör, kórusok), társulatok (amatőr színtársulat, bábtársulat) működnek. Napjainkban a legtöbb művelődési egyesület az 1990-es években jött létre a délszláv háború ideje alatt, a többség életképes és hagyománnyal bíró egyesület. A nagyobb városokban található a közművelődési intézmények, a kisebb falvakban, településeken, ahol nincs hivatásos intézmény vagy annak fenntartására nincs mód, az egyesületeken keresztül képviselik a kultúrát a magyar közösségekben. Nyugat-Bácskában és Bánságban hiányzik a hivatásos magyar nyelvű színház, a hiányt a színvonalas amatőr színjátszó egyesületek pótolják. Gyakori példa, hogy a kultúrházat, művelődési otthont, tájházat, művésztelepet, színházat, de még a könyvtárat is maguk a művelődési egyesületek működtetik pályázat útján, mivel az önkormányzatok csak az általuk alapított intézmények mögé sorakoznak fel támogatóként.

A két kutatott település napjainkban tevékenykedő művelődési egyesületei, a szajáni Ady Endre Művelődési Egyesület és a torontáltordai Petőfi Sándor Művelődési Egyesület is megtalálható a Magyar Nemzeti Tanács adatbázisában a szer-

⁵¹ Lovas (szerk). 2011: 45.

⁵² Vajdasági Magyar Művelődési Szövetség <http://vmmsz.org>

⁵³ Kormányos Katona 2020: 73.

vezetek, intézmények címszó alatt,⁵⁴ továbbá a két egyesület tagja a Vajdasági Magyar Művelődési Szövetségnek is.

A két bánási település bemutatása

A két kutatási terület közül Szaján az észak-bánási, Torontáltorda a közép-bánási régióban elhelyezkedő, nemzeti hovatartozás szempontjából magyar többségű kistelepülés a Vajdaságban, lakosaiknak száma napjainkban 1000 fő alatt van. Mindkét település körül van véve más (többségében szerb nemzetiségű) etnikumú várossal vagy faluval, ez különösen Torontáltordára jellemző, mégis megőrizték a délszláv háború után is nemzeti kultúrájukat multikulturális közegben. A kistelepülések további közös vonása, hogy a múltban, a 18. század végén, 19. század elején a családok nagy része, közel háromnegyede a szegedi tájról települt a bánási falvakba a jobb megélhetés reményében, és egyik fő megélhetési forrásuk hosszú ideig az állattartás mellett a dohánykertészet, a dohánytermesztés volt, amely napjainkra eltűnt gazdasági ágazattá vált.

HAGYOMÁNYŐRZÉS, ÉRTÉKTEREMTÉS SZAJÁNBAN ÉS TORDÁN A KEZDETEKTŐL

A 19. század végétől a 20. század közepéig a Szajánban működő civil szervezetek, egyesületek történetét és tevékenységét a falu betelepülésének 120. és 150. évfordulójára készített helytörténeti összefoglaló írásában érintette Herresbacher Dénes⁵⁵ és István Imre⁵⁶, a településen szolgálatot teljesítő két plébános. Törköly István⁵⁷ szajáni származású újságíró és Dobai József,⁵⁸tordai helytörténész-kutató szülőfalujuk történetét, az idősebb személyek emlékezéseit, saját élményeiket és a jelenkor néhány eseményét tárták fel és foglalták össze időbeli sorrendben. Igaz, hogy az imént említett szerzők nem a néprajztudomány felől közelítve örökítették meg településük múltját és jelenét, szokásvilágát és közösségi életét, munkájuk mégis útmutatóként szolgált a kutatáshoz, és ahogyan Simon András szajáni terepi munkája alkalmával, úgy én is a múltban tevékenykedő egyesületeket – a jelenlegi egyesületi élet előzményeként – egyrészt a fent megnevezett szerzők forrásaira, másrészt a helybeli adatközlők emlékezetére támasz-

⁵⁴ Magyar Nemzeti Tanács honlapja. <https://www.mnt.org.rs>

⁵⁵ Herresbacher 1926.

⁵⁶ István 1956.

⁵⁷ Törköly 2000.

⁵⁸ Dobai 1989; 1998.

kodva igyekeztem összefoglalni. A helyi egyesületekben folyó tevékenységek bemutatását fontosnak és megkerülhetetlennek tartom a múltbeli és a jelenkori állapotok összevetése és az esetleges változások miatt is.

Szajánban és Tordán (Vujicseván) gazdag és tartalmas művelődési élet folyt, már az első világháborút követő időszakban és az impériumváltás idején is több egyesület működött a településeken, annak ellenére, hogy kis lélekszámú közösségről beszélhetünk. Az új államban a község magyar lakossága továbbra is tevékenyen részt vett az egyesületi életben.⁵⁹ Különösen a műkedvelő színjátszás volt kedvelt és népszerű, s habár a városokban alakultak ki a legtevékenyebb műkedvelő társulatok, de a kutatásban említett két kistelepülés kiemelt szerepet játszott a népi színjátszás megalapozásában a Bánságban.

A. Sajti Enikő történész az impériumváltás korszakával foglalkozva kiemelte, hogy a jugoszláviai magyarok az 1920-as évektől az újabb államban, ellenszélben, intoleráns körülmények között kezdték meg kulturális, politikai szervezeteik alapítását. Az elcsatolt területeken élő magyarság egy leszűkült belső térben kezdett hozzá nemzeti létének megőrzéséhez, önmaga újraépítéséhez.⁶⁰ Ebben a nehéz és válságos, bizonytalan időszakban alakult meg az első bánsági Torontál-vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület, s létesült számos településen önszerveződés útján egyházi méltóságok, papok, tanítók, kántortanítók közreműködésével gazdakör, katolikus kör, dalegylet, iparosdalárda, legényegylet vagy folytatták a már megkezdett tevékenységüket igen nehéz körülmények között.

GAZDAKÖR, KATOLIKUS IFJÚSÁGI EGYESÜLET, EGYHÁZI ÉNEKKAR ÉS DALÁRDA SZAJÁNBAN

Szajánban az első közművelődési egyesület, a Polgári Kör Nagy Vilmos tanító közreműködésével 1894-ben alakult, majd beolvadt a Gazdakörbe a XX. század elején.⁶¹ A Gazdakör 1903 januárjában jött létre Govrik Sándor helyi plébános vezetésével, és hosszú ideig a legeredményesebben működő civil szervezetnek bizonyult. Govrik Sándort 1906-ban Pitkó Béla, községi jegyző, majd Kohlheb Lajos gazdálkodó váltotta. A megalakulás évében a Földművelésügyi Minisztériumtól 172 kötetes Népkönyvtárat vehetett át a szervezet, állománya a folyamatos gyarapításnak köszönve 500 kötetre bővült az 1940-es évekre, s a napilapokkal, folyóiratokkal együtt ellátta a tagság szellemi szükségleteit is.⁶²

⁵⁹ Farkas 1940: 197.

⁶⁰ Németh–Váradi 2022: 6–7.

⁶¹ Törköly 2000: 203; Simon: 2003: 185.

⁶² Farkas 1940: 197; Simon 2003: 186.

1909-től Herresbacher Dénes vette át a civil szervezet irányítását, a Gazdakör nemcsak gazdasági, hanem kulturális-társadalmi feladatokat is vállalt, és vezetőinek köszönhetően pezsgő, gazdag kulturális életet alakított ki. Msgr. Herresbacher Dénes 1908. december 15-én kezdte meg tevékenységét plébánosként Szajánban. Provicarius generalis, pápai titkos kamarás, püspöki consultor, egyházmegyei ügyész, szentszéki bíró, számvizsgáló, egyházi vagyongazgató, kanizsai kerületi esperes volt. 1925 júliusában rangos pápai elismerésben részesült, Suae Sancitatis címet adományoztak neki. Kiváló népművelő hírében állt, termékeny lelkipásztori és kulturális-szervező munkálkodás jellemezte.⁶³ A Gazdakör helyiséghiánnyal küszködött, ezért tagdíjakból és önkéntes adományokból megvásárolták a plébánia közelében a Lapping-házat, amelyet felújítottak, s ezáltal lehetőség nyílt gazdasági oktató tanfolyamok, előadások szervezésére is.⁶⁴ Együttműködtek egy ideig a Magyar Gazdaszövetséggel, az Alföldi Gazdasági Egyesülettel, a Torontál Megyei Gazdasági Egyesülettel. Az együttműködés az 1920-ban bekövetkező határmódosítás miatt megszakadt.

1920-ban a szajáni Gazdakör épületét hatalmas díszteremmel bővítették, amely egyben színházteremként is szolgált díszlettel felszerelt színpaddal. A színi előadások bemutatása és a felolvasások mellett olvasóköri, dalosköri is működött az egyesület berkein belül. A műkedvelést támogatta a Gazdakör működő zenekara is, akiknek zenészei a kör és az Ifjúsági Egyesület tagjai közül kerültek ki.⁶⁵

A másik jelentős szervezet, a *Katolikus Ifjúsági Egyesület* 1912-ben létesült, szoros együttműködést alakított ki a Gazdakörrel. Az általános (elemi) iskolából kikerülő fiatalok vallásos nevelését biztosította. Ezek a fiatalok a műkedvelő színjátszásnak is szervezői voltak. Az egyesület a második világháború befejezésével megszüntette működését.⁶⁶ Alapításakor a következő célkitűzést határozták meg:

„Fő törekvésünk ezen egyesületben a r.k. elemi iskolák hitvallásos szellemét az elemi iskolát végzett felnőtt ifjak között ápolni, velük az összeköttetést az iskolából való kikerülésük után is fenntartani, őket mindaddig fegyelemmel vezetni, míg csak a legénysorból kikerülve a szajáni Gazdakörbe nem léphetnek, mely szintén a plébános elnöksége alatt áll a melyben a vallásos jelleg határozottan ki van domborítva [...]”⁶⁷

A Gazdakör a kezdetektől támogatta a fiatalok munkáját, elképzeléseit, rendelkezésükre bocsátotta a Gazdakör helyiségeit, a könyvtárat és a színháztermet, a kiváló előadások elkészítése és bemutatása, a táncmulatságok mellett zene-

⁶³ Farkas 1940: 198; Törköly 2000: 95–96.

⁶⁴ Herresbacher 30.

⁶⁵ Herresbacher 31–32; Bokréta 1940: 198.

⁶⁶ Herresbacher 26–27; Simon 2003: 186.

⁶⁷ Herresbacher 26.

kart is alapítottak a Gazdakör tagjaival. Minisztériumi támogatással 100.000 darab fűzfadugványt és 200 koronát, a szajáni képviselő-testülettől pedig 2 hold földterületet kaptak a nemes fűztelep létesítésére. Az ifjúság számára háziipari oktatást, kosárfonó tanfolyamokat szerveztek a téli időszakban, tavasszal pedig az elkészített munkákat bemutatták a kiállításon, és termékeiket értékesítették.⁶⁸

„[...] senki sem sejtette talán, hogy ifjúsági egyesületünknek nem az a főcélja, ez csak eszköz, hogy ennek a segítségével előnyösebben valósíthassuk az igazi célt: a földműves ifjúnak vallásos-erkölcsös és hazafias szellemben való képzését, közhasznú, főleg a földművelés körébe vágó ismeretek terjesztését.”⁶⁹

Az I. világháború véget vetett az ifjúsági egyesület fénykorának, majd az I. világháború után újjászervezett egyesület elnökeként Herresbacher Dénes esperes plébános, lelkipásztor tevékenykedett, Lányi Alajos kántor vállalta az igazgatói feladatok ellátását. Főleg a műkedvelő színjátszásra és a kosárfonó tanfolyamokra helyezték a hangsúlyt. A II. világháború kitörésével végleg megszűnt a Katolikus Ifjúsági Egyesület.

A falu kiemelkedő, műkedvelő vezetője Sárközi Sándor, a magyar kultúrát szívügyének tekintő római katolikus kántor, a tűzoltótestület parancsnoka, kezdeményezésére létesült 1938-ban fiatalok bevonásával az Egyházi Énekkar és Dalárda, amelynek feladata a dalkultúra ápolása volt, és az egyházi énekek mellett magyar népi dalokat is énekeltek. Herresbacher Dénes esperes-plébánosnak, az egyesület vezetőjének kérésére Sárközi Sándor rendszeressé tette a kulturális előadásokat is, sikeres színdarabokat és gyermekdarabokat, kabaréelőadásokat szerveztek népművelés céljából, továbbá a Gazdakör tevékenységi körében Népegyetem működött.⁷⁰ Az ifjúsági egyesület szorosan együttműködött az énekkar és dalárda tagjaival, és együtt vittek színre számos színelőadást. Az 1911-ben alakult Önkéntes Tűzoltó Testület tagjai a háttérben segítettek a műkedvelők munkáját, ügyeltek a rendre vagy díszőrséget álltak.

A Torontálmegyei Magyar Közművelődési Egyesület, az utódállamokban először jóváhagyott magyar kulturális intézmény 1921-ben Nagybecskereken kezdte meg munkáját. 1922-ben a Gazdakör 150, a Katolikus Ifjúsági Egyesület 80 taggal csatlakozott a nagybecskereki egyesülethez, és létrehozták szajáni fiókegyesületét. Herresbacher Dénes így ír erről:

„A Torontálmegyei Bánáti Magyar Közművelődési Egyesület amidőn 1921. évében újra megkezdte V.Becskereken az ismert körülmények által megszakított működé-

⁶⁸ Herresbacher 27.

⁶⁹ Herresbacher 28.

⁷⁰ Farkas 1940: 198.

sét, főcélul azt tűzte ki, hogy a Bánáti területen élő magyarságot kulturális közösségbe tömörítse. Kész örömmel állott a sorba Szaján magyarsága is [...]”⁷¹

A Gazdakör az 1940-es évek elején a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetségbe is betagosodott. A Gazdakör, az Ifjúsági Egyesület, a Dalárda és az Énekkar vezető tagságát értelmiségi emberek, szellemi vezetők alkották: kántorok, papok, egyházi méltóságok, a színházi előadások vezetői tanítók voltak, az egyletek elnökségében a tehetősebb falubeli polgárok is helyet kaptak, s hozzájuk csatlakoztak a falubeli polgárok.

Az 1940-es évek második felében a Gazdakör működése fokozatosan elhalt, és nagy múltú épülete is lebontásra került 1952-ben.⁷² A szajáni egyesületek életében az első világháború, majd a trianoni határmódosítás, ezt követően a második világháború és az új politikai-társadalmi-hatalmi berendezkedés hozott jelentős változást.⁷³

DALÁRDA, GAZDAKÖRI DALÁRDA, KATOLIKUS KÖR TORDÁN

A torontáltordai Dalárda a helyi zenekedvelők pártfogásával alakult 1888-ban Pintér Mátyás, adai származású kántortanító közreműködésével. Pintér orgonán játszott, a helyi diákokat, fiatalokat és hívőket szólította meg, és velük együttműködve alakult meg a helyi énekcsoport egyházi és világi vonatkozásban.

„A dalárda egyházi vonatkozása abban állt, hogy szentmisék alkalmával közreműködni kellett, világi jellege pedig az »alkalomadta esetekben való fellépésben mutatkozott meg az egyes, úgy az összes tagok gyönyörködtetésére.«”⁷⁴

A kántortanító halála után (1895) Biczok Ferenc kántortanító, későbbi iskolaigazgató vette át a Dalárda vezetését 1919-ig, őt követte a népnevelésben és irodalmi, ifjúsági előadások rendezésében is kimagasló eredményt felmutató Benák Imre tanító, iskolaigazgató, az 1930-as években Nagy Bálint kántortanító, Raffai Imre római katolikus kántor,⁷⁵ majd pedagógusok folytatták a szakmai munkát.⁷⁶

A fentebb említett Dalárda énekcsoport az 1920-as éveket követően a Gazdakör keretén belül tevékenykedett Gazdaköri Dalárda néven, s nemcsak ének-

⁷¹ Herresbacher 32.

⁷² Törköly 2000: 186.

⁷³ Simon 2001: 187.

⁷⁴ Dobai 1998: 78.

⁷⁵ Farkas 1940: 210.

⁷⁶ Dobai év.n.: 28. (II. kötet)

próbákat tartottak, hanem műkedvelő előadások bemutatásával is foglalkoztak, akár a Katolikus Kör, az Ipartestület vagy a Tűzoltótestület. Az ifjúságot az Olimpia Sport Klub tömörítette. A Gazdakör a helyi Hitelszövetkezet⁷⁷ utóda volt 1937-től, és 1944-ig működött.⁷⁸

A Katolikus Kör a tordai magyarság 350 tagot számláló egyesülete, értékes könyvtárral rendelkezett. Az egyházi méltóságok közül Prém Péter római katolikus plébános, pápai kamarás és Szentgáli Boday József plébános, a Katolikus Kör egyházi elnöke és a Tűzoltótestület elnöke végzett figyelemreméltó munkát a magyarság szellemi vezetésében. Szentgáli Boday József pártfogásába vette az ifjúságot is, a kulturális élet és a műkedvelő előadások kiemelkedő szervezője volt, és közreműködött a népnevelésben.⁷⁹ A művelődési életben kiemelkedő szerepet töltött be még Balogh József tanító, aki odafigyeléssel rendezte a színi előadásokat és vezette a drámai csoportot is.

Torda művelődési életében kiemelkedő eseménynek számított az 1940-ben megszervezett Gyöngyösbokréta,⁸⁰ ahol az előadásokon kívül régi magyar táncokat és népviseleteket mutattak be.

A Dalárda, majd később a Gazdaköri Dalárda és a Katolikus Kör vezető tagságát Tordán is szellemi vezetők, értelmiségi emberek alkották: egyházi méltóságok, papok, kántorok, a színházi előadások szervezését, vezetését főleg tanítók végezték.

MŰVELŐDÉSI ÉLET A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN SZAJÁNBAN ÉS TORDÁN

A II. világháború után a kulturális életet újra kellett szervezni a két településen. A közösségnek továbbra is igénye volt a műkedvelő népi színjátszásra, a szórakozásra, a táncmulatságokra, bálakra, a két település amatőr színjátszó társulatának híre egész Vajdaságot bejárta, számos bánsági és bácskai településen vendégszerepeltek. A szajáni Népi Ifjúsági Szervezet – amely később az Ifjúsági Szövetség nevet vette fel – vállalta magára a kulturális tevékenységek megszervezését a régi kocsmából ifjúsági otthonná vált felújított épületben. Az Ifjúsági Szövetség különösen az 1960-as évektől kezdve az 1980-as évek második feléig aktívan és lendületesen tevékenykedett. Vidámesteket, nőtaesteket és zenés népszínműveket mutattak be, asszonykórus, zenekar és tánciskola működött az otthonban.⁸¹ Az Újvidéki Rádió énekesei Szajánban is bemutatkoztak. Adatközlőim ebből az idő-

⁷⁷ 1938-ban leégett a Hitelszövetkezet épülete s számos dokumentáció megsemmisült.

⁷⁸ Farkas 1940: 210.

⁷⁹ Farkas 1940: 210.

⁸⁰ Farkas 1940: 211.

⁸¹ Törköly 2000: 217.

szakból Palatinus Imre magyarnóta-énekest emelték ki az ének-és táncsoport vezetőjeként. Palatinus Imre a szajáni deszkákon mutatkozott be először, majd az Újvidéki Rádió énekeseként vált ismertté a Vajdaságban.

*Palatinus Imre bácsi vezette a táncsoportot. Külön énekésük, férfi és női énekésük, vegyes kórus vót. Imre bácsi vezette a kórusokat, a táncsoportot. Ő csak úgy csinátta szeretetből. Hét-köznap bñt vótunk a próbákön, az előadásokért, a próbákért soha nem kapott sñnki sñmmit, jutalmat. Azé csináták, mer az embèr szereti, mæg akarták, hogy a népek összejöjjenek szórakozásból.*⁸²

*„A Móra zenekarral muzsikátam meg a Palatinus Imrével. 100 fiatal is fñnt vót, próbátunk, táncótunk, énekótiunk. Most a fiatalság vidéken van, külföldön van, főleg öregek maradtak.*⁸³

Az Észak-Vajdaságban is ismert szajáni zenész adatközlőim elmesélték továbbá, hogy Szajánban vasárnap és ünnepnapokon táncokat, bálakat szervezett az ifjúság, a táncos estek nagyon híressé és közkedvelté váltak a környéken, számos településről érkeztek vendégek, nemcsak Észak-Bánságból, hanem Észak-Bácskából is. A zenét az ismert és híres szajáni Móra zenekar szolgáltatta leggyakrabban.

Szajánban és Tordán is a szűkebb és tágabb környezetben is ismertté vált bálak kollektív éltető közössége egyrészt a cselekvő ifjúság volt, másrészt a kocsmárosok. Nemcsak a szórakozás, mulatozás volt a célja az ilyen jellegű rendezvényeknek, a bálak, társas estek által a helyiek saját nemzeti identitásukat, népi kultúrájukat is erősítették egy őket körülvevő multikulturális környezetben. Saját nyelvi és kulturális közegükben kötetlenül egymás között mulatozhattak, szórakozhattak. A paraszti világban a báli hagyományokat nem kellett tanítani, mert ezek a hagyományok és szokások családon belül, szülőktől, testvérektől is öröklődtek.

A táncos rendezvények, mulatságok, bálak a lakodalmi időszak lezárásával és a mezőgazdasági munkák befejezése után ősszel kezdődtek, és a farsang végéig tartottak. Szajánban szerveztek narancs-és almabálat, szüreti bálát, páros-és ketrecbálat is az ifjúság részéről. Tordán az orgonabál és szüreti bál mellett a mezőgazdasági munkálatokhoz kötődő kukorica-, dohány- és aratóbál, vadászbál is népszerű volt. Páros bálban csak azok vehettek részt, akik házastársak voltak vagy jegyben jártak. A gyümölcsnevet viselő bálakban a táncterem mennyezetére almát, narancsot, szőlőfürtöket aggattak. A gyümölcsöket olykor csőszök őrizték, és csak az ügyesebb bálazóknak, „tolvajoknak” sikerült ellopni a felfüggesztett

⁸² Saját gyűjtés: férfi, 60 éves, Szaján, 2022.

⁸³ Saját gyűjtés: férfi, 71 éves, Szaján, 2023.

gyümölcsöket. Akit a csőzők elcsíptek, annak „borsos árat” kellett fizetnie a termésért. Megtörtént, hogy a tetten ért „tolvajokat” tömlőcbe zárták, a kinevezett bíró helye mellett alakították ki a tömlőcöt, és a tetten ért fiatal váltságdíjért szabadíthatták ki a családtagok vagy az elzárt személy kedvese. A bálakban főleg legények és hajadon lányok, illetve fiatal házások szórakozhattak, mulattak.

„Muzsikátunk bálakba is, lakodalmakba is. Vót rendezve almabál, narancsbál, ketrecbál. Így tanáták el a vezetők. Az vót a jutalom, az alma, a narancs. Az almabálba a régi terembe ki vótak aggatva az almák a plafonokra, fel vótak aggatva az almák, a narancsok is. A vendéget bezárták a ketrecbe, s ki kellett váltani. Amíg ki nem váltották pénzér, addig nem jöhetett ki a ketrecből. Gyorsan kiváltották a vendégeket, különösen a lányokat. A legények ritkábban ültek bent.”⁸⁴

A táncos mulatságokra a lányokat elkísérték az édesanyák is, a gardimamák (az 1960-70-es években is), akik a lánygyermekük biztonságára felügyeltek, továbbá a legényeknek a lányokat az édesanyától, a gardimamától kellett felkérniük egy-egy táncra. Táncrendet alakítottak ki, s előre eltervezték a gardimamák, hogy a lány melyik legénnyel táncolhat egy-egy táncot.

„Vótak olyan bálak, ahol gardimamák vótak. 1979 körül is vótak gardimamák, 3-4 sor is ült, nézték a lányokat, ott vótak a bálba. Nézték a legényeket is. Az anyjától kellett felkérni a lányokat. Később asztaloknál ültek[...] Még is szűnt a gardimamázás, szárizékkal űzték ki a gardimamákat, a legények nem szerették a gardimamákat, mer figyeltek a gardimamák.”⁸⁵

„[...] a fiatalok ráuntak a gardimamákra és elzavarták, kiszavarták őket a teremből, nem hagyták még a helyet, ahol ők vótak, kukoricaszárat tettek oda, ahol ők vótak, s lassan kiszorultak a gardimamák a bálakból.”⁸⁶

Szajánban a táncos mulatságokat, bálakat éjfélig szervezhették, ezt követően a legények az ivóban folytatták a mulatozást.

„Éjfélkó ért véget indulóval a bál, a legények kiméntek az ivóba, mer utána nem vót szabad a terembe lenni, mégvót, hogy meddig szabad nyitva lenni. A kocsma azért az ivóba még nyitva vót, mulattak a legények.”⁸⁷

Megesett, hogy mulatozás közben a mulatozók nemzeti érzelmű nótákat, ahogyan az adatközlőim nevezték: „magyarosabb” dalokat parancsoltak a zenészekről, az ilyen jellegű nótákat viszont nem igazán muzsikálhatták, mert szöve-

⁸⁴ Saját gyűjtés: férfi, 70 éves, Szaján, 2022.

⁸⁵ Saját gyűjtés: 70 éves, Szaján, 2022.

⁸⁶ Saját gyűjtés: 72 éves, Torda, 2022.

⁸⁷ Saját gyűjtés: férfi, 70 éves, Szaján, 2022.

gük tiltott volt, és elzárás is járhatott érte. Ilyen jellegű nótának bizonyult: a *Kalász, kalász, árva magyar kalász...* és az *Árva magyarnak születtem ...* kezdetű dal.

A bálázók a bálákba alkalmi, szép ruhában jártak, de nem volt szokás népviseletet öltetni. Adatközlőim elmondása szerint a „korszerű”, modern diszkózene napjainkban véget vetett az igazi, hangulatos bálaknak, illetve kevesebb zenés, táncos mulatságot szerveztek igazi nagy, élő zenekarral. A korábbi időszakban évente 1-2 szabadszombatja akadt a jó zenészeknek, így adatközlőimnek is, napjainkban egy szintetizátor is ellátja egy héttagú zenekar feladatát.

„Nem kedvelém, szívvelém, amikő emegyünk lakodalomba, s a zenészek nagyobb részénél van szintetizátor. Az a valami, amikő a zenekarban nagyon össze vannak hangóra és odafigyelnek egymásra. A gépbe bele lehet ütni a zenét, annak nem fáj az ujjá se.”⁸⁸

A két településen a második világháborút követően művelődési egyesületek alakultak. 1947-ben jött létre a napjainkban is működő tordai Petőfi Sándor Művelődési Egyesület, mely 2022-ben emlékezett meg szerény körülmények között fennállásának 75. évfordulójáról. Keretében megalakult 1985-ben egy citerazenekar, 1987-ben pedig egy asszonykórus. 1985-ben nagy megtiszteltetés érte a falut, házigazdái lehettek az egyik legrangosabb vajdasági művelődési eseménynek, a Gyöngyösbokrétának.

A mai napig is tevékenykedő szajáni Ady Endre Művelődési Egyesület 1948-ban alakult, mely 2018-ban ünnepelte fennállásának 70. évfordulóját, 2023-ban pedig fennállásának 75. évfordulójáról emlékezhet meg. Az Ifjúsági Szövetség és az

„Ady Endre Művelődési Egyesület tagsága igyekezett felújítani – a lehetőségekhez képest – a falu kulturális életének háború előtti arculatát.”⁸⁹

Az 1980-as évekig a jugoszláv állam, szerényen bár, de központonlag is támogatta, segítette a szerbiai, vajdasági egyesületek működését. A szajáni Ifjúsági Szövetség és az Ady Endre Művelődési Egyesület munkájának lendülete Tito elnök halálával (1980) szakadt meg, mert országos szinten megszüntették a civil szervezeteknek szánt támogatást. Az Ifjúsági Szövetség a továbbiakban nem működött, a művelődési egyesület tevékenysége, az előadások szervezése is szünetelt az 1980-as években. Az 1990-es évek válságos időszaka, a délszláv háború kezdete még inkább megnehezítette az egyesület munkáját. Próbák folytak az egyesületben, de előadást a közönség számára nem szerveztek. A nehéz és válságos időszakban, a rendszerváltozást követően a nemzeti öntudatra ébredés, a nemzeti

⁸⁸ Saját gyűjtés: férfi, 70 éves, Szaján, 2022.

⁸⁹ Simon 2003: 187.

kultúra és anyanyelv megtartása volt a fő cél, így az Ady Endre Művelődési Egyesület tevékenysége újabb lendületet vett az 1990-es évek közepétől,

„[...] működéséhez állami támogatást szerezve – tudott újra bekapcsolódni rendezvényeivel a falu, illetve Vajdaság kulturális életébe”⁹⁰

a kisoroszi származású Mészáros István vezetésével.

Szajánban az Ady Endre Művelődési Egyesület mellett megalakult 1991/92-ben a mai napig működő és tevékenykedő Délibáb Hagyományápoló és Természetvédelmi Kör.

A társadalmi szervezetek, művelődési egyesületek megalakulását, szerepvállalását, tevékenységét három jelentősebb történelmi-társadalmi fordulóponthoz köthetjük a Vajdaságban. Az egyik fordulópontot a trianoni szerződés megkötése jelentette, az olvasókörok, egyletek, társadalmi szervezetek, kulturális egyesületek megalakulása, a népi paraszti kultúra polgárosulása az elcsatolt határon túli területeken különösen a társadalmi változást követő időszakban, 1920 után vált fontossá a Vajdaságban is. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság területén rekedt magyarság nemzeti létének, önkifejezésének újjáépítését eredményezték a gazdakörök, egyletek, katolikus körök, dalárdák megalakulása, az amatőr népi színtársulatok megjelenése. A második világháború időszakában, az újabb társadalmi-politikai változások hatására felbomlottak a hagyományos paraszti közösségek, megszűntek az iparos és legényegyletek, gazdakörök, dalárdák, s kulturális ernyőszervezetek alakultak, hogy összefogják a civil társadalmi szervezeteket, amelyeket valamilyen közösségi igény hívott életre. A második világháborút követően központi irányítású és a központi költségvetésből támogatott egyesületek létesültek. 1989 után, az 1990-es években, a délszláv háború idején az önkifejezés, a megújulás, a megmaradás, a nemzeti értékek megőrzése hívott életre számos civil szervezetet, művelődési egyesületet, amelyek pályázat útján próbálják biztosítani a működésükhöz, tevékenységükhöz szükséges anyagi forrást. Fontos megjegyezni, hogy a Vajdaságban számos művelődési egyesület, civil szervezet tagsága öntevékeny módon működik, különösen a kisebb falvakban, így a fentebb említett két bántási kistélephelyen van különös jelentősége a művelődési egyesületek értékteremtő, közösségmegtartó erejének.

⁹⁰ Simon 2003: 188.

Irodalom

BALLA Ferenc – BALLA István

2007 *Bezdan művelődési életének krónikája*. Tóthfalu: Logos Grafikai Műhely

BŐSZE Sándor

1997 „Az egyesületi élet a polgári szabadság”.... Somogy megye egyesületei a dualizmus korában. *Somogyi Almanach*, 53.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/SOMM_SomAlm_053/?pg=105&layout=s&query=T%C3%B3tszentgy%C3%B6rgy (Letöltés ideje: 2022. 12. 06.)

CSURKA Dóra

2009 *Élet a Délvidéken a két világháború között. Társadalmi szervezetek, egyesületek*. Magyar Forum

DIMÉNY Attila

2018 *A polgárosodás társadalmi és kulturális hatásai Kézdivásárhelyen (1750–1944)*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság

DOBAI József

1989 *Torda krónikája (1776–1989)*. Újvidék: Torda Helyi Közösség

1998 *Torda krónikája I. kötet, (1776–1989)*. Torda: Petőfi Sándor Művelődési Egyesület

é.n. *Torda krónikája II. kötet (1776–1990)*. Szabadka: Grafoprodukt

ERDEI Ferenc

1937 *Futóhomok*. Budapest

FARKAS Frigyesné Lichtneckert Margit

1999 *Bokréta. A jugoszláviai magyar műkedvelők almanachja*. Sidney

FÉL Edit

2000 *Közösségek, kötelékek, szerveződések. Társadalomnéprajz VIII. kötet*. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/viii-tarsadalom-CA13/bevezetes-es-tarsadalmi-retegek-CA34/bevezetes-CA35/kozossegek-kotelekek-szervezodesek-CA64/>

GARAY Béla

2012 *Magyar műkedvelők az őrhelyen – A Népkör amatőr színjátszó társulatának története*. Szabadka: Életjel

HAJDU Géza

1977 *Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827-1944*. Szeged: Somogyi Kvt.

HEGEDŰS László

1944 *A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség. Délvidéki Szemle*, 3. 346–354.

HERRESBACHER Dénes

1926 *A 120 éves Szaján*. (Szaján története); Szubotica – kiadja a Szajáni Gazdakör – Szent Antal nyomda és irodalmi vállalat mint szöv. Könyvnyomdája

HUSZKA Lajos

- 1986 A Szeged-szatymazi Gazdakör története. In *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. 1. 243–274. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_CSON_EK_1986_1/?pg=242&layout=s (Letöltés ideje: 2022. 12. 05.)

ISTVÁN Imre

- 1956 *A 150 éves Szaján*. Szaján

JUHÁSZ Antal

- 1976 Adalékok a kisteleki társadalmi egyesületek történetéhez. In: Juhász Antal (szerk.): *Tanulmányok Kistelek történetéből és népeletéből*. Kistelek: Kistelek Nagyközség Tanácsa. 155–188.
- 1978 *Sándorfalva története és népelete*. Sándorfalva: Sándorfalva Nagyközség Tanácsa

JUHÁSZ Ferenc

- 1934 A becskerek Magyar Közművelődési Egyesület munkássága. *Látbatár*, 5. 7–10.

KARÁCSONY Molnár Erika – TÁTRA Zsuzsanna

- 2000 Adalékok a hagyományörzés lehetőségeihez és módjaihoz a 21. század küszöbén. In Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Magyar Néprajzi Társaság. 645–676.

KISS Jenő

- 1963 *Gazdakörök és olvasóköri körök a két világháború között*. Budapest: Népművelési Értesítő 3–4. szám.

KORMÁNYOS KATONA Gyöngyi

- 2020 A lokális és kulturális intézmények, helyi értékek identitáserősítő és közösségépítő szerepe multikulturális közegben a Vajdaságban. *Néprajzi Látóbatár*. XXIX. évf. 3–4. 58–86.

KÓSA László

- 1991 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék

LOVAS Ildikó (szerk.)

- 2011 *Vajdasági Magyar Kulturális Stratégia 2012–2018*. https://www.mnt.org.rs/sites/default/files/attachments/vajdasagi_magyar_kulturalis_strategia_2012-2018.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 05. 21.)

NÉMETH Ferenc

- 1989 *A Szenteleky Társaság*. Újvidék: Magyar Szó, Kilátó, 1989. febr. 25.
- 1991 *A becskerek művésztelep 60 éve*. Újvidék: Magyar Szó, 1991. júl. 31.
- 1995 *A bánáti közművelődés szolgálatában*. Családi Kör, 1995. máj. 11.

NÉMETH Ferenc – VÁRADY Tibor

- 2022 *Országok változnak, kultúrák maradnak*. Újvidék: Fórum

PAPP Richárd

- 2004a Rítus és nemzet a vajdasági magyar kisebbségi kultúra tükrében. In: Hajnal Virág – Papp Richárd (szerk.): *„Mint leveleket a vihar...”* Újvidék: Fórum. 2017–239.
- 2004b Vallás és tradíció a Vajdaságban: avagy nyugdíjba ment-e a télapó? In: Hajnal Virág – Papp Richárd (szerk.): *„Mint leveleket a vihar...”* Újvidék: Fórum. 209–216.

- 2005 *Vallás és etnicitás a vajdasági magyarok körében*. Doktori értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem
- PÁSZTOR Ágota
2010 *Az egyesületi kultúra és változása a 20. században egy alföldi nagybátári településen*. (Doktori értekezés). Debreceni Egyetem, BTK, 2010.
<https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/112738/Pasztor%20Agota%20dolgozat-t.pdf?sequence=6> (Letöltés ideje: 2022. 01. 12.)
- PIRÓTH István
1998 Községi szellem a palackban, avagy modernizációs vonások a helyi társadalom önszerveződő folyamatában. In: Szűcs Alexandra (szerk.): *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban*. Budapest: Néprajzi Múzeum. 55–66.
- POZSONY Ferenc
2019 Hagyomány, örökség, érték és hungarikum. In: Bodó Barna (szerk.): *Erdélyi magyar civil évkönyv*. Kolozsvár: Magyar Civil Szervezetek Erdélyi Szövetsége, 11–28.
- SIMON András
2003 Hagyományőrző egyesületek Szajánban. In: Juhász Antal (szerk.): *Szajáni gyűjtés*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 181–206.
- SZABÓ Ferenc
1971 Egy megyei gazdasági egyesület mint a földbirtokosság érdekvédelmi szervezete az ellenforradalmi korszakban. In: Bónis György-Degré Alajos (szerk.): *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 461–489
- SZABÓ László
1993 *Társadalomnéprajz*. Debrecen: Dózsa Nyomdaüzem
- SZILÁGYI Miklós
2000 Gazdasági társulások, gazdakörök, érdekvédelmi szervezetek. In: Paládi Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalomnéprajz*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 905–913.
- SZÖLLŐSY VÁGÓ László
1994 *Népünkkel – Népünkért! A szabadkai Népkör krónikája 1872-1992*. Szabadka, Bácsország. [Milleniumi szám]
- TÖRKÖLY István
2000 *Hívjuk az élőket, siratjuk a holtakat – Szaján története*. Szaján (magánkiadás)
- VEREBÉLYI Kincső
2005 *Szokásvilág*. Debrecen: Kapitális Kft.

INTERNETES FORRÁSOK

- Magyar Katolikus Lexikon*, www.lexikon.katolikus.hu (Letöltés dátuma: 2022. 05. 03.)
Magyar Nemzeti Tanács honlapja, <https://www.mnt.org.rs> (A letöltés dátuma: 2020. 09. 29.)
Népkör Magyar Művelődési Központ <http://www.nepkor.rs> (Letöltés dátuma: 2022. 05. 03.)
Vajdasági Magyar Művelődési Szövetség, <http://vmmsz.org> (A letöltés dátuma: 2020. 09. 29.)

Gyöngyi Kormányos Katona

THE VALUE-CREATING ROLE OF FARMERS' CLUBS AND FARMING AND
CULTURAL ASSOCIATIONS IN THE HUNGARIAN COMMUNITIES OF THE
BAČKA AND BANAT REGIONS OF VOJVODINA

Self-organizing cultural associations and social organizations play a prominent part in the process of tradition preservation and value creation in the life of small settlements. Such associations and non-governmental organizations are one form of manifestation of the preservation of folk values, the passing on of customs and traditions, and the functioning of an active community.

In the first half of the 20th century, the activity of reading circles and farmers' clubs was particularly significant in the Great Hungarian Plain, as they housed libraries, organized lectures and courses, and also hosted discussions and other public events.

In the 1920s, the self-organization of associations also commenced in the Vojvodina region, which had been separated from Hungary, and the activities of cultural associations mainly took the form of bachelors' clubs, reading circles, farmers' clubs, craftsmen's associations, and religious associations, which organized amateur folk performances, and also provided spiritual and moral education to the youth.

The first approved cultural institution in the Banat region of Vojvodina after 1920 was called Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület (Hungarian Cultural Association of Torontál County), established in the city of Nagybecskerek in 1921.

Rather few have studied extensively – especially from an ethnographic or cultural anthropological perspective – the activities, the fundamental civic values and the cultural heritage preserving or identity strengthening role of cultural associations or non-governmental organizations registered in the former Yugoslavia (and from the 1990s to the present day in Vojvodina).

The social role of cultural associations and non-governmental organizations in Vojvodina has not been explored extensively from an ethnographic perspective.

„Új volt, meg a miénk volt. Ez volt a legfőbb cél.”

*A kockaház-építkezéssel párhuzamosan zajló
mentalitásváltozás vizsgálata Hajdúnánás
példáján keresztül*

BARNA ANITA

A második világháborút követően kialakult új eszmerendszer, a szocializmus az élet minden területén változásokat eredményezett.¹ A társadalmi berendezkedés átformálódásával a parasztság, mint társadalmi kategória és önellátó gazdasági struktúra eltűnése zajlott. A folyamat megértéséhez és a mentalitásváltozás vizsgálatának értelmezéséhez elengedhetetlen a korszak társadalomtörténetének megismerése.² A korszak társadalmi átrendeződése komplex folyamat. A változások mögött jelentős politikai és gazdasági tényezők álltak, de a társadalom belső mechanizmusai, reakciói is meghatározóak.³ A társadalom átrendeződése mellett egyértelmű, hogy a paraszti életmód és a paraszti lakáskörülmények is jelentős átalakuláson mentek keresztül. Az 1950-es évek végétől megjelentek a modernizáció szimbólumai, a kockaházak, melyek megváltoztatták a települések hagyományos képét, épületállományát.

Általánosan megállapítható, hogy az 1960-as és főként az 1970-es években virágzott a lakásépítkezés.⁴ A tanulmányban esetpéldaként vizsgált vidéki település, Hajdúnánás lakásállománya ebben az időszakban jelentős változásokon és kicserélődésen ment keresztül. Az 1980. évi népszámlálási adatok szerint a telepü-

¹ A tanulmány az NKFI K 143711 OTKA számú pályázat keretében és támogatásával készült.

² A 20. század magyar társadalomtörténetét, a korszak társadalmában végbement folyamatok mikro- és makrostrukturális változásainak összegzését Valuch Tibor foglalta kötetbe. Valuch 2005.

³ Valuch 2005: 13.

⁴ Roters–Szolnoki 2021: 56–57.

lés belterületén lévő 5619 lakás 48,7%-a (2739 lakás) 1960 és 1979 között épült, melyek – az eddig átvizsgált építési tervdokumentációk függvényében – nagyrészt kockaházak. Tehát a városi lakóházak közel fele e 20 év alatt kicserélődött.⁵

A divatossá vált házforma elterjedése összetett, többtényezős folyamat, mely mögött számos ok és indíték húzódik, melyek visszavezethetők az építettő társadalom gondolkodásmódjának, értékrendjének, mentalitásának változására is. A kockaház építése nem volt kötelező, mégis több tényező együttes hatása eredményezte, hogy ilyen jelentős mértékben terjedt el és vált közkedvelté az építetők körében. Különös módon a korszak tudományos szakemberei rendszeresen kifogásolták, alapvetően nem kedvelték, sokan egyenesen csúnyának tartották a kockaházakat. Nemcsak azért társult hozzá negatív felhang, mert formailag, esztétikailag idegen volt a korábbi hosszúházakhoz képest, hanem mert úgy gondolták, hogy a funkcionalitása sem az életmódnak és a szükségleteknek megfelelő.⁶

Az interdiszciplinárisnak mondható kutatás alkalmazott módszereit tekintve társadalomnéprajzi, valamint mentalitástörténeti és a korszak mindennapjainak érintett kérdéskörei miatt szociológiai és építésztársadalmi jellegű is. A kutatás legfontosabb alkalmazott módszere az oral history, mely segítségével a kollektív emlékezet által körvonalazódó társadalmi gondolkodásmód és világnézet, vagyis lényegében a kockaházat építettő generáció mentalitásának megértése a cél. A múlt iránti tudatos vagy tudattalan egyéni emlékezet és megítélés eredményeként kialakult mentális értékképzet formálja az életről, életmódról, de akár a lakóházról, lakáskörülményekről alkotott személyes és kollektív véleményt.⁷

A kutatás során alapjaiban az egyén megszólítása valósítható meg, de több egyéni tapasztalat alapján adott időmetszetben vizsgálva a csoportra vonatkozó megállapításokra törekszem. E tanulmány elkészítéséhez 15 kockaházat építettővel készítettem félig strukturált interjút.⁸ Az alanyok kiválasztásakor a vizsgált település, Hajdúnánás egészére vonatkozóan arányos területi leképezésre törekedtem. A tanulmányban kurzíváltan közölt interjúrészletek végén a megszólított – minden esetben hajdúnánási lakos – építettő nevének monogramja után a nyugdíjazás előtti foglalkozása, majd a kockaház-építés éve került feltüntetésre.

⁵ Az 1980. évi KSH adatok alapján a földszintes lakóházak száma 4931, mely számadatból kivonva az 1960 előtt épült 2880 lakást, 2051 földszintes lakóházzal számolhatunk, melyek 1960 és 1979 között épültek. Az összes földszintes lakáshoz viszonyítva tehát megállapíthatjuk, hogy a földszintes lakóházállomány 41,6%-a az 1960 és 1979 közötti időszakban épült. *1980. évi népszámlálás 9.a.* 72–75.

⁶ Miklós 1979: 107–108; Biky 1979: 49.

⁷ K. Olick–Robbins 1999: 22–24. Bizonyos kutatók szerint (főként szociológusok) az emlékezés végső soron individuális, tehát az egyén emlékezik, míg mások szerint az emlékezés a csoportban és a csoport által meghatározott, kollektív működő mechanizmus. Az emlékezettel, történetmondással, elbeszéléssel foglalkozó szemléleti keret áttekintését lásd Csíki 2018: 9–24.

⁸ A tanulmányba nem minden megszólított interjúalanytól került idézet.

A megkérdezett 15 főből 12 fő szülei a kollektivizálás és a termelőszövetkezetek megalakulása előtt kizárólag önálló gazdálkodással foglalkozott, megfogalmazásuk szerint egyszerű parasztemberek voltak, többen tanyán éltek és gazdálkodtak.

A tanulmány célja az 1950-es évek végétől jellemző, de az 1960-as és 1970-es években tetőző kockaházak építkezési hullám, mint jelenség mögött meghúzódó okok, motivációk és mentalitásbeli változások körvonalazása Hajdúnánás példáján keresztül.

Mentalitás – mentalitástörténet értelmezése

A mentalitástörténet fogalma és értelmezése leginkább a francia historiográfia, különösen az Annales folyóirat köré csoportosuló kutatók munkáján keresztül az 1970-es években vált ismertté,⁹ illetve nyilvánvaló rokonságot mutat a francia iskola megjelenése előtt Európa-szerte elterjedt szellemtörténeti megközelítésekkel.¹⁰ A mentalitás szó definiálásának nehézsége, bizonytalansága a mentalitástörténet egyik fő jellemvonása, amelyet a legtöbb e területtel foglalkozó nemzetközi szerző hangsúlyoz.¹¹

A mentalitás hétköznapi jelentése: kollektív gondolkodásmód, világszemlélet, kollektív viselkedés, tehát a mentalitástörténeti kutatás nem az egyén, hanem a közösség, társadalom együttes világfelfogás-értelmezésére törekszik. A definíciós nehézségeken túl a kutatási terület pontos kijelölésének és behatárolásának problematikussága miatt is bonyolult. E területtel foglalkozó kutatók a konkrét meghatározás helyett gyakran körülírással, példákon keresztül igyekeznek szemléltetni a mentalitástörténet területét. Az ilyen jellegű kutatások esetében különösen fontos megjegyezni és figyelembe venni, hogy a különböző vizsgált történelmi korszakok emberét eltérő gondolkodásmód, világértelmezési horizont, vagyis eltérő mentalitás jellemezte. Ebből következik, hogy a jelen gondolkodásmódján, kultúrafelfogásán és erkölcein keresztül nem vizsgálható, és nem érthető meg a múlt emberének viselkedése, gondolkodása.¹²

Mivel a mentalitás a csoport szintjén, a közösség hétköznapi gondolkodásán keresztül értelmezhető, a vizsgálat tárgya nem az egyéni, hanem a kollektív viselkedés, melyben nem a hétköznapiól eltérő, vagy a különleges hangsúlyozása a cél, hanem a populáris, mindennapi automatizmusok felfejtése.¹³ Az általam vizsgált kérdéskör megértéséhez és leírásához Hajdúnánás, mint esetpélda vizsgálata

⁹ Czoch 2006: 473–474.

¹⁰ Hutton 1981: 237.

¹¹ Czoch 2006: 474–475.

¹² Czoch 2006: 475.

¹³ Czoch 2006: 476.

során elsősorban azonban az egyéni élettapasztalatok gyűjtésén keresztül közelítetek, melyek által a kollektív mechanizmusok körvonalazása a cél.

Az amerikai Patrick H. Hutton történész a *The History of Mentalities: The New Map of Cultural History* című tanulmánya szerint a mentalitásokat vizsgáló kutatók leginkább az alapvető gondolkodási szokások és az élet elemi mozzanataihoz való viszonyulás mögött meghúzódó pszichológiai valóságot vizsgálják. E területtel foglalkozó történészek, valamint társadalom- és kultúrakutatók számára a kultúra problémái lényegében a változó világnézetek és azok értelmezésének problémái voltak. Hutton fentebb említett tanulmánya alapján a mentalitástörténet a kultúrtörténet idealista hagyományának korlátait próbálja orvosolni azáltal, hogy a kultúrának azt a területét vizsgálja, amely az idealista történészek munkájától távolinak tűnt: az *átlagember kultúráját*.¹⁴

A következőkben a kockaházak és az azokat megépítő társadalom közötti kapcsolat, az építetöket befolyásoló, a házforma mellett helyet foglaló külső és belső motivációk, indítékok meghatározására törekszem.

A traumatizált társadalom

A társadalom mentális univerzumában lezajlott folyamat az 1945-ös földreformmal, kötelező beszolgáltatásokkal, megfélemlítésekkel, erőszakos kollektivizálással, termelészövetkezetekbe kényszerítéssel, államosításokkal, mint a paraszti társadalmat érő folyamatos, radikális érvágásokkal gyorsult fel. A kollektivizálás több hullámban, évekig elhúzódó erőltetett kényszerítés mellett valósult meg. Az első kollektivizálási hullám 1949 és 1953 között, a második 1955 és 1956 között, a harmadik 1958 és 1961 között zajlott.¹⁵ A célba vett parasztság nem szívesen vált meg a megélhetését, örökségét, és egyben az életét is jelentő földtől és életmódtól. Az államosított javaknak ugyanis a birtokosai számára nemcsak gazdasági jelentősége volt, hanem jelentős eszmei értéke is, ami érzelmi kapcsolatot, kapaszkodót és egyfajta láthatatlan érintkezést, összeköttetést jelentett apáikkal. Hatalmas, elképzelhetetlen lelki nyomás, teher, és feldolgozhatatlan trauma érte ezzel a paraszti társadalmat.¹⁶

A hajdúnánási lakosság összetétele 1949 és 1970 között jelentősen megváltozott. A társadalomszerkezet átalakulásának érzékeltetésére a népszámlálási adatokat vettem alapul. Ezek vizsgálata alapján megállapítható, hogy a statisztikai felmérési szempontok a különböző évek adatgyűjtései során változtak. Az 1949-

¹⁴ Hutton 1981: 237–238.

¹⁵ Csiszár 2015: 69–102.

¹⁶ A kommunista diktatúra hajdúnánási hatásairól bővebben lásd Csiszár 2015: 43–68.

es felméréshez képest az 1960-as vagy 1970-es népszámlálások eltérő kategóriákkal kalkuláltak, így a társadalmi rétegződés pontos meghatározása nem lehetséges, csupán a változások tendenciája érzékeltethető.¹⁷

A népszámlálási adatok szerint 1949-ben a 18 222 fős teljes lakosság 8414 fő kereső (férfi és nő együttesen) tagjából 3922 fő (46,6%) *önálló* kategoriális besorolást kapott, vagyis önálló birtokos, bérlő, iparos, kereskedő, vállalkozó, önálló értelmiségi stb. tevékenységet folytatott. Ha az önállókhöz hozzávesszük a segítő családtagok számát is, ez az arány 68,8%-ot jelentett a keresők esetében.¹⁸

Az 1970. évi népszámlálás¹⁹ közölte az 1949-re vonatkozó foglalkozási adatokat is. Ez alapján 1949-ben az aktív kereső népesség (eltartottak nélkül) 77,7%-a mezőgazdasági tevékenységet folytatott, mindössze 10,6% az ipari, építőipari munkások száma, és emellett 11,7% az egyéb kategóriába sorolt (szállítás, kereskedelem stb.) aktív keresők aránya. Ehhez képest az 1970-es adatok szerint már csak 39,2% a mezőgazdasági keresők aránya, míg az aktív ipari, építőipari keresők százalékos aránya 39,8%, az egyéb aktív keresőké pedig 21%.²⁰ Hasonlóan kalkulált az 1980. évi statisztika, mely szerint az aktív keresők 39,1%-a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás területén, 37,4% aktív kereső pedig az ipar és építőiparban dolgozott, egyéb területen 23,4%-ot jegyeztek.²¹ Két évtized alatt tehát teljesen kiegyenlítődött, majd megszilárdult az ipari, építőipari és a mezőgazdasági aktív keresők száma Hajdúnánáson.

Valuch Tibor szerint az 1961-re lezajlott kollektivizálás tekinthető annak a történelmi határszakasznak, amikor a paraszti társadalom és a falusi társadalom elkülönülése megtörtént. Ekkorra ugyanis az önálló birtokos paraszti réteg létszáma drasztikusan lecsökkent, míg az ipari munkások rétegének száma dinamikusan nőtt:

¹⁷ A statisztikai felmérések felhasználása alapján történő társadalomtörténeti vizsgálatok nehézségeire, a különböző években eltérően megfogalmazott szempontok és társadalmi kategóriák problémájára Valuch Tibor is felhívta a figyelmet. Valuch 2005: 15–16.

¹⁸ Az 1949. évi népszámlálás során a foglalkoztatottak elkülönítése az alábbiak szerint történt: „A népszámlálás a népességet 2 nagy csoportra bontotta: a keresőkre és az eltartottakra. A keresők közé számítottak a fizikai és szellemi dolgozók, az önállók és segítő családtagjaik, a nyugdíjasok és a vagyonukból élők. A táblázatokon a munkanélküliek is a keresők számában szerepelnek, mert ennél a tagosításnál az eltartottak kategóriájától való elhatárolásról van szó.” A statisztika az önállók közé sorolta a birtokos, bérlő, iparos, kereskedő, vállalkozó, vagy önálló értelmiségi segítő családtagját is, aki az említett önálló keresőt munkájában segíti és szakképzettséggel nem rendelkezik. 1949. évi népszámlálás 8. III–IV.

¹⁹ Az 1970. évi népszámlálás közli az 1949. évi adatokat is, azonban ezek nem egyeznek meg a 1949. évi népszámlálás során mért számokkal. A statisztikák eltérő mérési szempontjaiból következően az összehasonlító kutatás vagy a változást vizsgáló problematikus, leginkább tendenciák állapíthatók meg. A számadatokban tapasztalt eltérések nemcsak a foglalkozási adatok esetén jellemzők, hanem a lakásadatokban is megfigyelhetők.

²⁰ 1970. évi népszámlálás 10. Hajdú-Bihar megye adatai I. 14–19.

²¹ 1980. évi népszámlálás 9. Hajdú-Bihar megye adatai. 5–39.

„A paraszti társadalom esetében – alapelemeit tekintve – lényegében 1960-1961-ig létezett a korábbi tagoltság. Az átrendeződés ezt követően ment végbe, az önálló birtokos parasztok többsége »termelőszövetkezeti paraszt« lett, ami gyakorlatilag bér munkás státust jelentett. Ekkor vált el véglegesen a paraszti társadalom és a falusi társadalom jelentése.”²²

Az erőltetett kollektivizálás időszakának történései az általam még elérhető generációt közvetlenül szüleik révén érintették, de fiatalkori tapasztalataik mély nyomot hagytak emlékezetükben. Ezek a traumák tehát végső soron nemcsak a szülők, de a gyerekek életére is kihatással voltak, és hozzájárulhattak ahhoz, hogy később a szüleik életmódjától, a paraszti életmódtól és annak velejáróitól – mint például a parasztház – igyekeztek eltávolodni.

„Tehát ilyen borzalmas – nem tom’, minek lehet nevezni – haszonszerzés. Még, mikor ’59-be’ vót a nagy tagosítás, ezt nem tudom, mér’ tudom ilyen pontosan, hogy ’59-be’, ahogy bevonultam, kérlek szépen, az apám annyit írt az ízére, a levelező lap alá, hogy fiam beléptem a té-eszbe, mer’ be kellett. – A’ vót a nagy tagosítás, behajtották őket. – Beríttem a lovat, szekeret, meg elvettük a földet. Ennyi vót. Ennyi vót kérlek szépen.”²³

„Tehát így tudom összefoglalni, hogy nem vót egyszerű. Hát meg még tudod, mikor elvettük a földet, mondjuk már onnét kezdjem, hogy a szülőktől, és megindult a té-esz, hát mentiünk a té-eszbe mink is, mint gyermekik. Őriztük a bornyút, mer’ édesapámat kivittük egy tehenészetbe, utána vásárolt a té-esz egy csomó bornyút, menjünk ki a legelőre, őriztük. Őriztük mink is gyermekik, oszt írtak ránk munkaegységet, és megvót, hogy úgy lehetett té-esz tag valaki, hogyha vót – hát már nem tudom neked, hogy – 180 munkanapja. Tehát megvót, hogy hány munkanapnak kellett lenni, és akkor leigazoltak, hogy egy évet dógoztál, és arra nem adtak minden hónapba fizetést, hanem majd zárszámadás, mikor elment a’ év, akkor zárszámadáskor, ha a té-esz úgy állt, hogy maradt, akkor kapott a dolgozó, de ha nem maradt, nem kapott semmit. És akkor az én apám mivel tehenész vót, és ellettek a tehenek, akkor 8 napig miénk vót a tej, amit tehát megszületett a bornyú és meg kellett fejni a tehenet, 8 napig miénk lehetett. De nem ettük mink azt a gyenge tejet, hanem elhoztuk a piacra, én mint gyermek 13 évesen, és eladtuk, abból lett pénzünk. Meg a munkaegységre nem adtak csak cukrot, rizsát, cigarettát, és édesapám nem cigizett, a cigi is hazahoztuk a piacra, eladtuk, abból lett pénzünk. És akkor az én apám ezt megelégette, mer’ akkor úgyi ott vót az 5 gyermek, sokan vótunk, és nem vót, tehát akkor még nem vót családi pótlék. De hogyha valaki elment iparba dógozni, ott rögtön kapott családi pótlékot, és otthagyták a té-eszt és elment az alkaloidába dógozni, hogy legyen családi pótlék, mer’ abból éltünk meg. De utána jobb lett a té-esz, tehát, akik ott maradtak, kapták az egy köblös háztájút, tehát vót takarmány, amiből etesse a jószágot, és akkor azt leadta, abból jobban vót forintja. Meg utána úgyi már tehát jó lett a té-esz. Hát mikor a té-eszbe ment édesapám, 1960, és mikor már jobbra fordult, lehet, a ’70-es évek. Kellott annak sok idő, mire jobb lett a té-esz, hogy már akkor a té-esz vitte a tagokat kirándulni, gépeket vásároltak, tehát meg üzemekeket hoztak ide. [...] Akkor már

²² Valuch 2005: 110.

²³ K. M., gyári munkás (1970) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2023. 07. 06.

*jobb vót téesz tagnak lenni, csak akkorára megöregedett, osztán mán akkor nem mehetett a téeszbe. És ott bagyta a földjüt, minden odalett. Nem lett semmi.*²⁴

A téeszésítés lezajlása után, az 1960-as évek második felére mérséklődött az állami beavatkozás. A társadalom és a gazdaság jelentős területeinek állami tulajdonba vétele után ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszer működőképessége érdekében korlátozott mértékben, de vissza kell állítani a magántulajdont. Ennek a felismerésnek a hallgatóságos tudomásulvétele húzódnott meg a háztáji gazdaságok engedélyezése mögött éppúgy, mint az iparban és a szolgáltató szektorban folytatott második gazdaságbeli tevékenységek eltűrése, majd fokozatos legalizálása mögött. A decentralizálódás hatására megszűnt az alapanyagok és beruházási források teljesen központosított elosztása, valamint 1953-tól lehetővé vált a háztáji gazdálkodás, ami bizonyos szempontból fellélegzést jelentett az alapvetően önellátásra berendezkedett (volt) paraszti társadalom számára.²⁵

Az életszínvonal és a szövetkezeti működés azonban még az 1960-as évek első felében sem alakult kielégítően.

„Nem volt megfelelő a termelés színvonala, nem volt elegendő a kenyérgabona és a takarmánygabona, lecsökkent az állatállomány és viszonylag sok termelőszövetkezet gyenge eredményeket produkált. A közös gazdaságokból kilépő tagok a legtöbb esetben a mezőgazdaságtól is elfordultak, és az iparban kerestek megélhetést, miközben a szövetkezeti tagság elöregedőben volt.”²⁶

A problémák kezelése érdekében dolgozták ki az új gazdasági mechanizmust, melynek elemei a mezőgazdaságban már 1966-tól életbe léptek, míg a gazdaság többi területén 1968-tól érvényesítették az intézkedéseket.²⁷ Ennek eredményeként az 1970-es évek javult a mezőgazdaság gépesítettsége, észrevehető volt a technikai, technológiai fejlődés és a szövetkezetek is szervezettebben, a tagság érdekeit is szem előtt tartva működtek. Mindezek mellett

„a háztáji gazdaságoknak és a jobb életminőségnek is köszönhetően a nagyüzemek már nem a gyűlölet tárgyai voltak, hanem a mindennapi élet természetes, megszokott keretei lettek.”²⁸

A vidéki, falusi környezetben alapvetően változott az igény az ellátottság magasabb mértéke iránt, és ténylegesen csökkent a város és falu közötti külön-

²⁴ V. G.né, ruhaipari dolgozó (1970) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2023. 04. 24.

²⁵ Csiszár 2015: 83.

²⁶ Csiszár 2015: 93.

²⁷ Csiszár 2015: 94.

²⁸ Csiszár 2015: 7.

ség, mely a rendszer életszínvonal-politikájának célja volt.²⁹ Ezek eredményeként az 1960-as évek végétől ténylegesen nőtt az életszínvonal és valamelyest fellélegezni látszott a társadalom, mely a fogyasztás jelentőségének növekedését, ezzel együtt az építkezési lehetőségeket és az építkezési kedvet hozta magával.³⁰ Valuch Tibor megfogalmazása szerint:

„A falusi, paraszti fogyasztási szokásokat alapvetően a kollektivizálás változtatta meg.”³¹

Saját tereptapasztalataim is azt igazolják, hogy a korábbi, az embereket érő jelentős korlátozásokkal, ellehetetlenítésekkel és megfélemlítésekkel átítatott évtizedek után megnövekedett életszínvonal érzékelhető változást hozott a mindennapi élet területein. Megfigyelhető volt mindez a fogyasztás lehetőségeinek kiszélesedésében vagy az ekkoriban jellemző nagyszámú házépítések esetében. Ennek köszönhetően a korszakról és gyakran magáról a szocializmusról pozitív megítélés maradt az épített generáció mentális horizontjában, akinek közvetlenül a szüleit még a diktatórikus rendszer intézkedései érintették.

„Még annak idején, mikor ezt felépítettük '65-be, még csudájára jártak, mert még akkor ez a Kádár kocka akkor kezdődött. Hogy egész utcába nem volt ilyen. Hát nem nagy, de olyan kis tip-top volt, hogy felépült újonnan, oszt még jöttek nézni. Az akkor jött be, mer' úgy hívták ezt, hogy Kádár kocka. De most is azt mondom, hogy Kádár legalább nemcsak magát, hanem a munkásembert is segítette. Biztos, hogy neki is volt hibája, mint mindegyiknek, de ha egy tévesz elnöknek [...] mer' én tévesz tag voltam, ott volt kitéve állandóan a fizetési lista, mindöknék a papír, mindenkié rajta volt. Ha az övé volt 1000 forint, akkor az enyém biztos volt 600. Úgyhogy ez csak egy példa, hogy nem ez a különbség volt, mint most. [...] Meg a tévesz elnök ha kapott prémiumot, akkor egy kicsit mi is mindig kaptunk. És én most is azt mondom, hogy én nekem semmi bajom nem volt a Kádár rendszerrel, mert aki dőgözött, megélt belőle, mer' annak idején, aki nem szeretett dőgözni, azt meg kényszerítették rá. Mer' vót olyan, hogy KMK-soknak hívták, mer' közveszélyes munkakerülő, és muszáj vót neki elmenni dolgozni. Úgyhogy sokszor felmegy az agyvizem, mikor hallom, hogy szídják a Kádár korszakot. Benne éltem, teljes mértékbe', de biztosra lehetett menni, lehetett támaszkodni, hogy lesz munkahely, és ezt megkapom, és ezt ki tudom belőle fizetni.”³²

A második világháború utáni időszakban a települések és mikroközösségek helyreállítása volt a cél, tehát a fogyasztás szempontjából a gyakorlatilag vegetatív szükségletek kielégítésére törekvő társadalomhoz képest a reprezentatív funkciójú tartós fogyasztási cikkek megvásárlására is képes társadalom jóval pozitívabb kor-

²⁹ Mikolás 1979: 108.

³⁰ Valuch 2008: 55–56.

³¹ Valuch 2008: 55.

³² M. L.né, gyári munkás (1965) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2022. 09. 30.

rajzot és megítélést eredményez az 1945 után született generáció szintjén, akik leginkább a gyermekkorukra visszatekintve idéznek fel a szegénységre, akár nélkülözésre utaló emlékeket. A fiatal felnőttkorukból, vagyis az 1960-70-es évekből általában a sok és gyakran megterhelő munkavégzés megszépült emlékezete jellemző. Az életszínvonal megfelelő mértékének elérése érdekében az emberek megélhetése szempontjából kiemelt szerepet kapott a *második gazdaság*, mint a megváltozott körülményekhez történő alkalmazkodási stratégia, ami jelentős többletmunkát igényelt, viszont eredményeként ténylegesen nőtt az életszínvonal.³³

„Az előző, gyerekkori életünkben képest óriási fejlődésre volt lehetőség. Biztosak voltak a munkahelyek, azért az nagy biztonságot adott, hogy kiszámítható volt, hogy tudtam, hogy ha dolgozok, akkor ennyit keresek, erre fog jutni, és nagy volt az előre haladás. Mer’ ugye előtte, amikor én még gyerek voltam, mi is ilyen kis parasztházban laktunk. Nem volt víz, az udvaron volt víz, úgyhogy teljesen más volt. Utána mondom, lehetett tervezni, de ez nagy erőfeszítést jelentett szerintem az embereknek a 90 százaléknak. Tehát az, hogy mind a két embernek nagyon kellett dolgozni, plusz munka kellett és tényleg úgy volt, hogy minden fillért meg kellett fogni abhoz.”³⁴

A nosztalgikus élményeket emellett a megkérdezettek akkori fiatalságának, életerejének, fiatalos lendületének emléke is eredményezi, hiszen a saját otthon, családi ház megteremtése valósulhatott meg.

„Akkor fiatal gárda volt itt, fiatalok voltunk. Annak idején még akkor eléggé életerős emberek laktak itt végig, és örömmel csinálták azok, elszórakoztak, csinálták.”³⁵

„Hát, fiatalok voltunk, aztán hogy mondjam ment [...] Hát jól elvoltunk. Az az igaz, hogy nagy igényünk nem volt, ami igényünk volt, azt némileg ki tudtuk elégíteni.”³⁶

„Hát, nem volt könnyű. Nem volt könnyű, de jó volt, mert fiatalok voltunk, én azt szoktam mondani.”³⁷

A fogyasztáskultúra megváltozása – divatkövetés és presztízsérték

A kockaház-jelenség általánosan leginkább a társadalmat érintő különböző jellegű változások fizikai megnyilvánulásaként értelmezhető, a háttérfojlamato-

³³ Valuch 2008: 43–56.

³⁴ P. L.né, (1976) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2023. 08. 08.

³⁵ M. L.né, gyári munkás (1965) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2022. 09. 30.

³⁶ V. L., mentős (1968) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2023. 07. 04.

³⁷ P. L.né, (1976) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2023. 08. 08.

kat, mint például a társadalmi, gazdasági, politikai változásokat figyelembe véve és hatásukat vizsgálva írható le. A háztípus elterjedése többféle okra vezethető vissza. Az építkezés szabályozását nagyban meghatározó politikai vezetés, a városi tanács végrehajtó bizottságának műszaki osztálya és a magántervezők az új, városidegen típus alkalmazását előszeretettel szorgalmazták, de a legtöbb esetben és alapvetően nem volt kötelező a *négyzetes alaprajz* és a *sátortető*³⁸ alkalmazása.³⁹ A korszakot jellemző építkezési viszonyok részletesebb megismerése és a lehető legpontosabb kép tehát az építetők által, a lakóházzal és a lakáshoz jutás körülményeivel kapcsolatos tapasztalataikon keresztül formálható.

Az 1960-as és 1970-es évek fiatal generációja, vagyis a korabeli építetők számára többek között az építkezési hagyományokkal való szakításban manifesztálódott az elődeik életformájának, életmódjának elhagyása. A paraszti létből való kiszakadás megkezdődött a nagyüzemi mezőgazdaságra való szabályozott, gyakran kényszerített áttéréssel, mely a tulajdonhoz való jogot is egyértelműen megváltoztatta. A bizonytalan tulajdonlás, a gazdasági javaiktól, földjüktől, munkaeszközeiktől, jószágaiktól megfosztott volt paraszti réteg számára a létbizonytalanságon túl mindössze a lakóház maradt, ami a vagyonfelhalmozás eszközeként szolgálhatott.⁴⁰ A másodállásból, vagy a nagyüzemi mezőgazdaságra való áttérés előtt jellemző paraszti termelői tevékenységet szimbolizáló háztájiból származó többletjövédelmet a ház külső és belső felszerelésére, új bútorokra, akár autóra, illetve műszaki- és tartós fogyasztási cikkekre tudták fordítani.⁴¹ Tamáska Máté megfogalmazása szerint a kockaház a paraszti és a fogyasztói mentalitás közötti határforma.⁴²

„Azér’ tartottuk a bikát, hogy csempé legyen, mer’ a tészből nem lett vóna annyi, akkor nem tudtunk vóna építkezni.”⁴³

„Igen, a plusz kellett a bozzá, ami eltarcsa a családot, mer’ nekünk is az volt a cél, hogy meglegyen az a mindennapi tej, az a mindennapi bús, mer’ nem mentem búsboltba sose, mert hát, ha nem egyet, nem kettőt, akkor annyit vágunk, amennyi kellett. Ugyanígy aprólék volt, mán

³⁸ A kockaházak esetében – mivel azok az esetek nagy részében nem szabályos négyzet alaprajzot jelentenek – a tetőképzés szempontjából kétféle tetőzetet kell megkülönböztetni. Az egyik a *sátortető*, mely olyan négyoldalú, gúla alakú tetőformát jelent, ahol a négyzet (vagy sokszög) alaprajzú épület tetőélei egy csúcsban futnak össze. A hagyományos magyar paraszti építészetben a 19–20. század fordulójáig nem jellemző, a 20. század második felétől terjedt el. A négyszög alaprajzú (álkocka) ház tetőképzése esetén kontyolt, vagy farazatos tetőforma alakítható ki. Ballassa (főszerk.) 1997. K. I., ácsmester (1963) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2023. 04. 25.

³⁹ Kovács 2021: 173–176.

⁴⁰ Tamáska 2008: 104; Tamáska 2021: 11; Valuch 2004: 389.

⁴¹ Valuch 2008: 42–43; Buczkó 2022: 18.

⁴² Tamáska 2008: 100.

⁴³ M. A. M., gépkocsivezető (1972) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2022. 07. 12.

tyúk, csirke, és tej volt, mert tehen volt, úgyhogy ez ilyen plusznak kellett. Mán más volt, mikor én nem dolgoztam, oszt nem is egy tehen volt, hanem kettő, oszt akkor elhordtam a csarnokba, oszt azért egy havi fizetést kaptam minden hónapba' körülbelül a két tehen után, oszt itthon voltam a gyerekekkel. De az kellett az a kis plusz.”⁴⁴

„Malacot azt tartottunk leadásra, akkor úgy lehetett szerződni, hogy mit tudom én, leszerződtem januárba', hogy áprilisba', vagy májusba' leadok 5 darabot, ami 115 kilónak kellett lenni, úgy vette átál. És az egy biztos forrás volt, mert hogyha tartottál malacot, akkor tudtad, hogy ekkor leadod, és akkor egy összegbe lesz valamennyi pénzed. Tehát, én szerintem az nem vót rossz. Hát csak azért', mer' ugyi nekünk már akkor nem vót föld, tehát a fizetésből kellett a takarmányt megvenni. Nem vót egyszerű, hogy takarmányt is vegyél, meg éljél is, meg gyermekiket neveljél, meg a részletet fizessed be. [...] Na és akkor az ilyeneket úgy tudtuk fizetni, hogy leadtunk valamit, malacot, vagy kismalacot eladtunk, hogyha anyakoca volt, oszt akkor azokból vettük meg az ilyen nagyobb összegű dőgot. De lehetett rá számítani, az jó vót. [...] Ez vót, ami a kiegészítő, meg vállaltunk kapálnivalót is, aztán fizettek érte. Úgy megvolt a módja mindennek, hogy miből mi lett.”⁴⁵

„Az első autót mi is úgy vettük, hogy volt két üszőnk, ilyen nagy üsző mán, eladtuk, és abból vettünk egy használt Wartburgot. Ez volt az első autónk, hogy a két üszőt eladtuk és pont annyit kaptunk érte, hogy na akkor tudtunk venni érte egy használt Wartburgot. Majd utána egyet megrendeltünk, de hát akkor megrendeltük, hány éven keresztül vártunk rá [...] Egyszer megkaptuk.”⁴⁶

„'74-be' vettük az első autót, még akkor volt a Merkúr Debrecenbe', ott vettük. Egy Zaporozsec, sose fogom elfelejteni, mert jöttünk hazafele, és Dorogon (Hajdúdorog) nem lehetett se levenni a gázt, se semmit, így (mentünk) keresztül. Hát szerencsénk volt, hogy nem jött valami, vagy nem ütöttünk el valamit úgy, hogy hazajöttünk. Mintán megvettük, nagyon boldogok voltunk, mert ennyi pénzünk volt, hogy tudtunk egy autót venni, milyen jó fog lenni. Hát, amikor hazajöttünk, szembesültünk vele, hogy ezen mindent csinálni kell. Mindent csinálni kellett rajta.”⁴⁷

A másra, újra, modernre törekvés és a divatkövetés sok egyéb, a fogyasztás által lehetővé tehető egyéb jeleken kívül a lakóházon, mint a társadalmi megítélés egyik alapvető mércéjén mutatkozhatott. A kockaház elterjedésében tehát az alapvető emberi magatartás, a divatkövetés is nagyban közrejátszott.

K: Merthogy ez volt akkor a divat?

⁴⁴ M. L.né, gyári munkás (1965) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2022. 09. 30.

⁴⁵ V. G.né, ruhaipari dolgozó (1970) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2023. 04. 24.

⁴⁶ M. L.né, gyári munkás (1965) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2022. 09. 30.

⁴⁷ T. Gy.né, bolti eladó (1973) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2022. 10. 20.

T. Gy.né: „Hát, feltételezem, hogy divatnak számított, vagy ez volt felkapva inkább szerintem.”⁴⁸

Ezek mellett pedig a fiatalság és a modernség szimbólumaként tekintettek a háztípusra. Szintén emberi magatartás és társadalmi jellemző a fiatal generáció bizonyítási vágya, – saját megítélésük szerint – az elődeiktől jobb, fejlettebb életkörülmények kialakítása. Emellett megfigyelhető a korosztályukhoz mérten is bizonyos fokú versengés, hiszen törekedtek a valamilyen szempontból jobbnak és többnek vélt lakókörnyezet létrehozására.⁴⁹

Minden bizonnyal nem a legfontosabb és leghangsúlyosabb tényező, de a kockaház mellett szóló indítékok között megemlítendő a versengés és a csoporton (városon) belüli felülreprezentáltság igénye, amit egyfajta társadalmi nyomás generált. Az összehasonlítás és a versengés általában az azonos társadalmi szinten elhelyezkedők tagjai között történik, illetve ezzel az egyel magasabb réteghez való tartozásra törekvéssel társul.

„Meg hát anyósom többször elmondta, hogy M. Sanyi tudott olyan házat építeni, tük nem tudtok? Volt egy ilyen is.”⁵⁰

Az 1960-as évek második felétől a kockaházak időszak alatt Hajdúnánáson nem lehetett élesen elkülöníthető társadalmi rétegeket meghatározni.⁵¹ A gazdasági tőke birtoklása és a magántulajdon nem lehetett társadalomstrukturáló tényező, így leginkább a politikai közelség, párttagság, politikai pozíció által biztosított előnyök jelentettek társadalomrétegző erőket.⁵² A kockaház-építetők esetében a tereptapasztalatok alapján elmondható, hogy az építetők közel azonos életkörülmények között, hasonló – a háztájin keresztül a legtöbben továbbra is a mezőgazdaság által meghatározott – életmódot folytatva, polgárosodó életet éltek.⁵³

Valuch Tibor szerint társadalmi különbségeket a politikai pozíció és a munkaszervezetben elfoglalt hely eredményezett:

⁴⁸ T. Gy.né, bolti eladó (1973) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2022. 10. 20.

⁴⁹ Ez a magatartás a Thorstein Veblen névvel fémjelzett, főként szociológusok és közgazdászok által vizsgált *hivalkodó fogyasztás* elméletével is összhangba hozható, hiszen az emberek célja az volt, hogy a fogyasztásuk által kiemelkedjenek és elkülönüljenek másoktól, ugyanakkor a vágyott társadalmi csoporthoz tartozóvá váljanak. Veblen elmélete szerint a másikkal való folyamatos összehasonlítás irányítja az egyén fogyasztói magatartását, ahol a cél a túlreprezentáltság. A hivalkodó fogyasztás attribútumának a vizsgált kérdéskör szempontjából történő további vizsgálata a kutatás folyamán érintésre érdemes. Hausmann 2008; Prisching 2011: 75; Kovács 2014: 25–26.

⁵⁰ D. S., (1963, 1978) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2022. 07. 12.

⁵¹ Buczkó József megfogalmazása alapján a kockaházakat a „települések többségét alkotó »köznép« építette”. Buczkó 2022: 11.

⁵² Valuch 2005: 14–15.

⁵³ Vö. Valuch 2001.

„A valóságban szó sem volt az osztály nélküli társadalom kialakulásáról vagy a társadalmi egyenlőtlenségek teljes körű felszámolásáról, pusztán új rétegeképző és egyenlőtlenségeket teremtő tényezők – például a vagyon helyett a politikai pozíció, tulajdon helyett a munkaszervezetben elfoglalt hely – léptek a régiek helyére. Ezeknek a társadalmat részlegesen újrastrukturáló folyamatoknak a hatására a szocialista rendszer privilegizáltjainak előnye hosszú időn keresztül növekedett más társadalmi csoportokkal szemben.”⁵⁴

A készített interjúk alapján a város lakóinak hasonló életmódjából, életkörülményeiből (termelőszövetkezeti tagság, munkás-paraszti életforma), valamint a korszak bérezési rendszeréből adódóan az anyagi különbségek nem számottevőek. A megkérdezettek hasonló családi háttérrel rendelkeztek, szüleik nagyrészt gazdálkodással foglalkoztak. A kockaház a versengés vagy a reprezentációs igény az egyén által magának tulajdonított (*vélt*) társadalmi csoporton belül történő jelenlét, vagy a csoporton belüli tekintély (*vágyott társadalmi státus*) kifejezője lehetett.⁵⁵ Így elmondható, hogy a kockaház presztízsszimbólummá is vált, valamint a reprezentativitás eszközeként szolgált.⁵⁶

A hagyományos minták szándékos feladása

Az 1960-as évek második felétől a vidéki települések egyre inkább városi mintákat követtek, mely a szándékos városiasodással, modernizációs folyamatokkal együtt járt és a szocializmus életszínvonal-politikájának részét képezte. E változásokat a korszak folyamán megtapasztaló kutatók is megfogalmazták, és általánosan a népi építészet és vidéki építészeti hagyományok romlásaként, negatív átalakulásként tekintették. Biky Gábor 1979-es tanulmányában leírta, hogy a falu népessége által elvetett hagyományos építési formákkal nemcsak magával a formával számoltak le, de az életmódhoz igazodó, racionális építkezéssel is. Az új épületek ugyanis nem kapcsolódtak a háztáji gazdálkodás funkcionális követelményeihez, hanem a presztízs jellegű építkezés, a városi kispolgárság által alkalmazott családi házak kerültek előtérbe és váltak divatossá.⁵⁷ Biky szerint

⁵⁴ Valuch 2001: 74.

⁵⁵ Valuch 2008: 41.

⁵⁶ Vö. Füzes 1987: 143.

⁵⁷ Biky Gábor által is idézett Major Máté szerint a népi építészeti megoldások párhuzamba állíthatók és analóg folyamatokként említhetők a modern művészet – ideértve az építészetet, vagy a tárgyalakotó művészetet – alkotói szándékával és alkotásaival. Leírja, hogy a paraszti és pásztorok a szegénység kényszere által vezérelve fejlesztették ki a lehető legkevesebb eszközzel és legkisebb erőfeszítéssel, de megfelelő funkcionalitással bíró, életmódjához szükséges építményeket. Ezt a magatartást Major Máté szerint a populáris kultúrafogyasztó polgárság és kispolgárság

„tudatos szembefordulás ez azzal a múlttal, melyre a hosszú időn át kizsákmányolt magyar paraszt nem szívesen emlékezik vissza. Életszínvonalának egyre javuló emelkedését viszont – ma még kellő kulturáltság hiányában – rossz példák utánzásával kívánja kifejezésre juttatni és mindenki tudomására hozni. Ebben is megnyilvánul a magyar paraszt jellegzetes gondolkodásmódja.”⁵⁸

A folyamat mögött eszerint a társadalom részéről bizonyos fokú szándékoságot, belső késztetést is feltételezhetünk, mely a korábban már érintett indítékon túl a paraszti életmódtól és az azzal járó nehézségektől, alacsony életszínvontól és általában a szegénységtől való akaratlagos elszakadás vágyával társult.⁵⁹ A szándékos elmozdulás a polgári életmóddal, populáris kultúrafogyasztással járó javak birtoklásának irányába történt. Bizonyos elgondolás szerint a parasztság saját maga is hozzájárult kultúrájának eltűnéséhez azzal, hogy tárgyi értékeit, népművészeti alkotásait – bizonyos szempontból státuszjavaknak is tekinthető – modern fogyasztási cikkekre cserélte.⁶⁰

Major Máté az alábbiak szerint fogalmazta meg ezt az attitűdöt:

„Nálunk a népi művészet ideje a 19. század végén, legfeljebb a 20. század elején járt le végérvényesen. Mindennél meggyőzőbben bizonyítja ezt az a tény, hogy – mihelyt lejárt – maguk a ledőlt falat átlépő parasztok fordulnak szembe múltjuk alkotásaival. Egyre inkább átveszik a polgárság, főleg a kispolgárság lenéző attitűdjét, s vagy krajcárokért elkótyavetyélik megbecsülhetetlen kincseiket ügyes (és okos) gyűjtőknek – maszekoknak és múzeumoknak –, boldogan cserélve fel az »ócskaság«-okat a vadonatúj, a divatos áruért; vagy maguk pusztítják el használni már nem tudott, vagy éppen szégyellt holmijaikat. E letagadhatatlan tények ismeretében értelmetlennek és erőszakoltnak látszik minden olyan törekvés, mely mesterségesen akarja továbbéltetni a »lejárt« népi művészetet.”⁶¹

Eszerint a gondolat szerint a népi építészettel az azt megteremtő társadalmi csoport, a parasztság számolt le, szándékosan vált meg tőle az „új” reményében. Tekintettel a számos külső, kényszerítő tényezőre nem lehet egyértelműen a parasztságot okolni a népi kultúra eltűntetéséért, minden bizonnyal, ha nem is egészen önszántából, de egy komplex folyamat során megvált hagyományos, önmagát meghatározó kulturális sajátosságoktól.

Meglátásom szerint az elszakadási folyamat párhuzamosan zajlott a – általam a lakóház-váltáson keresztül értelmezett – fizikai térben és az emberek életvi-

lenézte ellenben a modern építőművészet legnagyobbjaival (Le Corbusier, vagy a Bauhaus mesterei), akik példaként tekintettek a népművészetre és szintén az egyszerűség, funkcionalitás jegyében alkottak. Major 1969: 120–124; Biky 1979: 55.

⁵⁸ Biky 1979: 46.

⁵⁹ Buczkó 2022: 57–62; Biky 1979: 46.

⁶⁰ Major 1969: 121–122.

⁶¹ Major 1969: 121–122.

telében és gondolkodásában, de gyorsabban zajlott le a fizikai térben, mint a mentális térben. Egyszerűen fogalmazva: hamarabb lett gyökeresen új háza, modern fizikai környezete, mint teljesen más mentalitása. Füzes Endre szavait idézve: „*a megváltozott körülményeket a tudat lassan követte.*”⁶² E két tényező viszont egymást feltételező, generáló, egyszerre változó aspektusok lehetnek. Egy több szempontból kívülről indított folyamat, ami társult a társadalom részéről is egyfajta nyitottsággal, hajlandósággal a társadalom belső mechanizmusainak, válaszreakcióinak működése alapján.⁶³

Az emberek nem maradhattak a hagyományos, paraszti életmód és mentalitás világában, abból kikényszerítették a társadalmat. Az abba való visszatérés egyrészt lehetetlenné vált, de alapjaiban visszafelé fejlődés lett volna, amire az 1960-as, 1970-es években fiatal generáció már egyáltalán nem vágyott, hiszen az a haladással, modernizációval ellentétes folyamat, így a paraszti életmód gondolata a nosztalgikus visszarévedés szintjén maradt meg, az emberek pedig alkalmazkodtak az aktuális életmódhoz, gazdasági, szociokulturális és politikai berendezkedéshez. A parasztságot jellemző önellátó termelési, megélhetési magatartás a háztáji gazdálkodásban és egyfajta paraszt-munkás társadalmi kategória utóparaszti gazdasági tevékenysége formájában maradt meg.⁶⁴ A háztáji gazdaság az önellátásra törekvés mellett kiegészítő jövedelemként szolgált, ami fedezni tudta az új befektetési terület, a lakóház és a különböző presztízsjavak kiadásait az 1970-es, 1980-as években.⁶⁵

Az alábbi idézetben a paraszti mentalitásra utaló, szerény körülményekhez (az elbeszélő szülői háza három-, idővel átalakítás során négyosztatúvá alakított parasztház volt) szokott kockaház-építettő fiatalok alkalmazkodási stratégiájára olvashatunk példát:

„K: Igény volt az, hogy legyen külön szoba a gyerekeknek?

M. A. M.: Nem, nem. Mindenki egy szobába. Mink is a 4 gyermekkel egy szobába'. Nem vót olyan, hogy mindenkinek külön szobája vót.

K: Ha másfél szoba volt, és egy szobában aludt mindenki, akkor a félszoba⁶⁶ mire szolgált?

⁶² Füzes 1987: 141.

⁶³ Valuch 2005: 13.

⁶⁴ A parasztság létrehozásáról és megszüntetéséről, valamint Kovách Imre által megfogalmazott paraszttalanítás folyamatáról lásd Kovách 2010: 240–247; Kovách 2003: 42–65.

⁶⁵ Valuch 2008: 56–58; Csiszár 2015: 7.

⁶⁶ „Félszobának tekintjük azokat a szobákat /tehát hallt és bálójülkét nem/, amelyeknek alapterülete 6 m²-nél nagyobb, de 12 m²-t nem haladja meg.” A definíció a Központi Statisztikai Hivatal elnöke által

M. A. M.: *Hát mit tudom én valamikor, hogy volt az [...] Hát legelső évbe' mink a fél-szobába csirkét neveltünk. Hát igen, legelőször. Legelső évbe, mikor odaköltöztünk, korán hoztunk csirkét februárba', ott volt cserépkályha, melléképület se semmi nem volt, és akkor na így. Hát milyen jó vót az ugyi akkor azért', hát nem vót jó ott a csirkével. Lenájlonoztuk a parkettát, mert parketta vót bent, lenájlonoztuk, beszalmáztunk vastagon, hát azért', hogy ne a parkettát egye el a fene. Nem vót disznóólunk se, majd azért' lett valamikor.'*⁶⁷

Az általam megkérdezettek mindegyike foglalkozott háztáji gazdálkodással. Legalább baromfi és saját fogyasztásra tartott sertés megtalálható volt a ház körül, de a legtöbben leadásra is hizlaltak, vagy akár egyéb gazdasági hasznosítás céljából tartott jószágot neveltek (például nutria, csincsilla, kuvasz).

*„Az az igazság, hogy eleve azzal pótoltuk a keresetet ki mindig, hogy hizlaltunk. Anyakocát tartottunk, meg itt kutyatenyészet is volt, kuvaszt tenyésztettünk. Az jó volt, mert mikor egy csapatot eladtunk, abból mindig tudtunk venni, hát például ezt is (konyhaszekrény) egy csapatból, a szoba szekrényt is egy csapatból, egy csapat kutya árából vettük meg. Meg hát azért nekünk is csak kellett. Csirkét, kacsát, mert hát ott a hátsókertbe elfért, és mindenféle ilyen apró jószág volt, meg hát a malac, meg levágni, vagyis a disznót.'*⁶⁸

Mikolás Tibor szerint azonban ez a változó életmód nem magyarázat a lakóház-építészeti ilyen látványos átforgatására:

„Nem szűnt meg teljes egészében a lakás környezetében végzett munka sem, csak »élet-halál« jellege tűnt el, és általában kissé lemaradva, de követi a nagyüzemi termelés dinamikus korszerűsödési folyamatát. A mai paraszti életmód – a háztáji gazdálkodás jelenlétével – döntően megtartotta munkaközpontú jellegét a lakóhelyen is; a falusi ember háza ma is elsősorban munkahely és csak ezután következnek jelentőségében egyéb funkciói, így a szabad idő eltöltésének keretei is. E téren tehát nemcsak hogy nem találunk indokot a hagyományok teljes elvetésére, hanem ellenkezőleg: a ma kialakult helyzet, az új épületállomány túlnyomó része mond ellent az élet valóságának. Mert bizonyítható, hogy a kockaházak nemcsak csúnyák, hanem nem is alkalmasak a funkcionális igények megfelelő kielégítésére. Amíg a régi parasztház alakjával, beosztásával, toldhatóságával teljes értékű keretet tudott adni a falusi életnek, a kockaház alaprajzi lehetőségeivel nem tud kapcsolódni hozzá. A háztáji gazdálkodást folytató embert a termelés folyamatosságának fenntartása teljesen más időbeosztásra és életformára kényszeríti, mint ahogyan a városi ember él, szabad ideje elaprózódott és annak minden részét a következő munkafázis határozza meg. Új kockaházában azonban munkájának nagy részét nem tudja elvégezni, régi tisztaszobája helyett most a napi funkcióktól ugyancsak félreeső tiszta-háza van.

16 516/1958. és 16 298/1958. sz. alatt engedélyezett 1965. évi lakásépítési és -megszüntetési statisztikai beszámolójelentések elkészítéséhez tartozó kitöltési útmutató alapján került meghatározásra. MNL HBVL HBFL XXIII 535/a 25. d.

⁶⁷ M. A. M., gépkocsivezető (1972) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2022. 07. 12.

⁶⁸ T. Gy.né, bolti eladó (1973) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2022. 10. 20.

Felhúzza hát melléje a nyári konyhát, hogy lakni is lehessen valahol, további mellék-épületekkel is toldja az erre alkalmatlan tömegformát, hogy teret biztosítson tevékenységének – tovább rontva ezzel a már amúgy is eltorzult faluképet.”⁶⁹

Mikolás Tibor fenti idézetében némi értékítélettel telítve részletesen megfogalmazta, hogy meglátása szerint miért alkalmatlan alapjaiban a kockaház a falusi életmódhoz, termelői tevékenységhez. Annak ellenére, hogy az elméleti és gyakorlati tapasztalatok alapján sem ideális és összeegyeztethető a négyzetes alaprajz és az önmagában lezárt tömeget alkotó sátorotetős kockaház, az építetők elmondása szerint megépítésekor nem tartották alkalmatlannak az életmódjukhoz. A tapasztalat az, hogy – eltérő okokból ugyan, de – inkább alkalmazkodtak egy meglévő, kész tömegformához, a kockaházhoz és bővítették, ahogy tudták gazdasági és tároló épületekkel, nyári konyhával, mintsem magát a házat formálták/formáltatták volna át már a tervezéskor.

A kockaházat építető generáció – ahogy azt a készített interjúk során tapasztaltam, illetve Biky Gábor is megfogalmazta – már szakított korábbi életvitelével, életmódjával, hagyományaival, (részben) tudatosan hagyományos építkezési formavilágától is megvált, új igényeket támasztott, hiszen a megváltozott életmód és új termelési rendszer ezt irányozta elő. Biky szerint azonban

„megfelelő, általános építészeti intelligencia hiányában új igényeit még nem tudja megfelelően meghatározni. Sokszor a társadalmi tudat kellő hiánya és a hagyományos megszokás visszahúzó ereje olyan rossz példák másolására készíti, melyeknek eléréséről hosszú-hosszú időn keresztül csak álmodott, és számára a »haladás« megtestesítését jelentette, ugyanakkor nem tud vele mit kezdeni. Ezért azonban – véleményem szerint – nem lehet és nem szabad elítélni.”⁷⁰

Az alábbi interjúrészlet is arra utal, hogy az építetők gyakran egymástól „el-lesve”, a meglévő minták alapján döntöttek bizonyos alaprajz mellett.

K: És a háztípusnak a kiválasztása, a tervezetés az hogyan zajlott?

T. Gy.né: „Hát így a testvérek, meg a rokonságnak a lakása alapján, hogy ez így jó, ez nem jó, és akkor így valahogy összeszedtük, hogy na, legyen ez. Ez mondjuk túlzottan nem lett jó, mert kicsi lett a konyha, keskeny a folyosó. Tehát sok mindent lehetett volna másképp csinálni, de akkor így csináltuk. Örülünk, hogy a miénk.”⁷¹

⁶⁹ Mikolás 1979: 107–108.

⁷⁰ Biky 1979: 49.

⁷¹ T. Gy.né, bolti eladó (1973) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2022. 10. 20.

K: *Akkor egy kicsit kicsi volt a ház (kockaház) eredetileg?*⁷²

M. L.né: „Hát úgy már ötöneknek igen, vagyis más még annyi se, mer’ még szerintem sokkal hamarabb. [...] Fel se fogtuk őszintén mondván, örültünk, hogy lesz. Majd utána más. Hát jó is volt az még kezdetlegesen, de hát, mikor más többen lettünk, akkor meg csak kicsi volt a konyha, és akkor alakítottuk így át.”⁷³

A másik fontos terület, amire fentebb Mikolás is rávilágít, a parasztházak jellemző tisztaszoba, mint reprezentatív tér, mely bizonyos példákon keresztül a kockaházaknál is megfigyelhető, illetve ezzel összefüggésben a nyári konyha megléte, funkciói.⁷⁴ Az általam megkérdezettek közül mindössze egy építető számolt be arról, hogy miután megépítették a kockaházukat, a következő évben egy helyiségből álló nyári konyhát is építettek a ház mögé, ami a használat gyakoriságából adódóan az élettér fontosabb részét képezte, mint maga a lakóház.⁷⁵

K: *Nyári konyhát milyen hamar építettek a ház után?*

M. A. M.: *Oh nem soká, egy évre, kettőre. Na az vályogból volt csinálva, mer’ akkor olcsóbb volt. Meg arra nem volt engedély, arra nem mentünk be bejelenteni, nem kértünk rá engedélyt, csak csináltuk.*

M. A. M.né: *A háztól elhagytunk egy másfél métert, és ott. Utána ott laktunk télbe is. Ott főztem mindig. Először kemence is volt benne, mert kenyeret akartam sütni, hogy na sütök, de nem volt jó a kemence. Aki csinálta, nem jól csinált, úgyhogy nem tudtam benne. Akkor azt ott kilöktük, és asztalkonyhába tüzeltem reggeltől estig, míg ott voltunk kint. Ott főztem, ott sütöttem, ott mostam, mer’ hát nem volt fürdőszoba, ott járt a mosógép.*

K: *Ezt miért nem a házba tetszett csinálni?*

M. A. M.né: *Hát addig a házba’, amíg nem volt a nyári konyha. Hát ott nem volt párael-szívó, nem volt semmi, gőzölgött, penészes volt [...]*

K: *Tebát, hogy tiszta maradjon a konyha bent?*

M. A. M.né: *Igen, szépen ott kikapartottunk, este meg bementünk, aludtunk a szobába bent, mindenki. Nappal meg, mikor a gyerekek felébredtek, jöttünk ki fele, oszt ott volt mindenki.*

⁷² Levéltári kutatómunka során kísérletet tettem a hajdúnánási kockaházak főbb variánsainak meghatározására. Ennek eredményeként 3 jellegzetes alaprajzot különítettem el, mely a kockaház-építési korszak különböző szakaszaiban a leggyakrabban alkalmazottak közé tartozott. Tapasztalataim alapján azokat a kockaház-variánsokat tartották egy többgyerekes család esetén kicsinek, melyekre *kezdetleges*, illetve *kétsoros alaprajzi elrendezésű* kockaházként hivatkoztam és leginkább az 1960-as évek közepéig épültek.

⁷³ M. L.né, gyári munkás (1965) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2022. 09. 30.

⁷⁴ Mikolás 1979: 107–108.

⁷⁵ A nyári konyha fogalmáról, kutatástörténetéről, szerepéről a kockaházak vonatkozásában bővebben lásd Nagyné Batári 2021: 185–212.

Ott vót egy kisasztal, meg ott vót mellette egy spájz. Hát télen is legelőször begyűjtani a konyhába (asztalkonyha/sparbelt), az mikor füstölt, mikor nem [...] Volt egy ilyen karos beverő, azon játszottak, meg ültek a gyerekek, egy asztal vót így az ajtó fele, vót egy szennyestáda, gázkonyha, meg konyhaszekerény az a régi fajta, meg volt az asztalkonyha. Lehet, nem is volt ott csak az asztalkonyha, mer’ a gázkonyha még bent volt eleinte. [...] Utána már megkíméltük magunkat, attól hogy ne kelljen annyit takarítani, egy helyen vót, ott elment minden.”⁷⁶

Bizonyos esetben a nyári konyha olyannyira központi szerepet töltött be a kockaházzal szemben, hogy a ház reprezentatív funkciójában megmaradva mindössze az alvás szükségletének kielégítésére szolgált, minden más tevékenységet a melléképületként felépített nyári konyhában végeztek. Sokan itt végezték télen-nyáron a piszkos munkák mellett a mindennapi főzést is, illetve a gyerekek itt tanultak, játszottak, ezáltal a házat megkímélték a mindennapok „koszos” munkáitól.⁷⁷ A házat tisztán, rendben hagyták és csak estére, aludni mentek be. E magatartás mögött fellelhető a parasztház adottságaihoz és körülményeihez szokott, a rendelkezésre álló térrel szűkösebben bánó mentalitás. Ebben az esetben tehát nem egy adott helyiséget ruháztak fel reprezentatív tulajdonsággal, hanem kis túlzással az egész ház betölthette ezt a külvilág számára informatív funkciót.⁷⁸

A kockaházak megjelenésével, emellett az életmód és mentalitás változásával járó folyamatok közé tartozik a háztartással járó feladatok helyszínéként szolgáló nyári konyha elterjedése. Ha a kockaház mögé megépült a nyári konyha, annak funkciója, igénybevételeének gyakorisága – a terepkutatás alapján – eltérő volt a településen belül. Meg kell jegyezni, hogy a nyári konyha megléte és használatának gyakorisága egyéni szinten változott, nem minden portán volt megtalálható és a funkciója is eltérő lehetett.⁷⁹ Tapasztalataim szerint a napi használatú igénybevételtől a nyári konyha feleslegesnek tartott mivolta miatti meg nem építtetésétől mindenféle használati gyakoriság és a nyári konyháról alkotott vélemény előfordult a vizsgált településen. Nemcsak portánként, hanem az idő előrehaladtával is változott a nyári konyhák szerepe, használatának gyakorisága.

„Hát melléképületet építettünk, ott volt nyári konyha, istálló, kemence. Gyönyörű kenyeret süttöttek benne, meg pogácsát. De a mama nem használta a nyári konyhát. Nem, nem állhatta, azt mondta, hogy azért van a nagy ház, hogy ő nem megy ki semmiféle kis lebuja nyári konyházni. Az csak ilyen külső kamarának használtuk.”⁸⁰

⁷⁶ M. A. M.né, takarítónő (1972) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2022. 07. 12.

⁷⁷ Sári 2009: 45–46.

⁷⁸ Nagyné Batári 2021: 185–212.

⁷⁹ Tamáska 2008: 105; Buczkó 2022: 177–184.

⁸⁰ D. S., (1963, 1978) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2022. 07. 12.

Az egyénen kívülről és belülről szabályozott tényezők

Az építkezések megvalósulásában, bizonyos szinten az építőanyagokat illetően, vagy az építkezések lebonyolításában, az emberek (főként az idősebb korosztály) mentalitásában még maradhettek mozzanatai az organikusságnak, de egyre nagyobb szerepet kapott az általam *egyénen kívülről szabályozott tényezők*nek, valamint *belülről szabályozott tényezők*nek nevezett hatások. Kívülről szabályozott tényezők alatt értem az építkezések politika általi beágyazottságát, a kedvező hitelezési rendszert, az erős tervezői ráhatást,⁸¹ vagy akár a TÜZEP telepeken fellelhető tervajánlásokat, gyakran formatervezett, szabványosított építőanyagokat, melyek mind az egyén akaratán kívülről hatottak az építetőkre a lakásépítések kapcsán.⁸²

A belülről szabályozott tényezők értelmezésem szerint olyan aspektusok, melyek az építetőkre kívülről érkezve, de belső, gondolati és tudati szinten indítottak be a változtatásra, a hagyományostól eltérő formaelemek, minták alkalmazására való igényeket. Ilyen például a másolási szándék, vagy a mintakövetés.

„Hát igen, hogy meglátta egy valaki, hogy ennek nézél csak, milyen van, milyen jól néz ki, ez jó ez a tető, én is így akarok.”⁸³

Mikolás Tibor, 1979-es tanulmányában, belátva a folyamatnak az emberek mentalitásában, ízlés- és véleménynyilvánításában rejlő meggyökeresedő jellegét, a megállítására csak belülről indított, lassú léptekkel látott esélyt hasonlóan a folyamat elindításához, az emberek gondolkodására hatva. Szerinte a kívülről érkező, gyors és erőltetett célzatú változások az emberek elfordulásához, ellenállásához vezethet, hiszen az populáris kultúra részévé vált, az emberek fejében, gondolkodásában kialakult, megszilárdult tényezőről volt szó.⁸⁴

„És, ha a kezdet kezdetén rossz volt az előkép, melyet a rosszat fel nem ismerő, sőt a hatást erősítő kezek formáltak tovább, majd az eltorzult igény és a készséges ajánlat egymást serkentő egysége a divat, sőt „hagyomány” rangjára emelt – most már sajnos, tudomásul kell vennünk, hogy igen hosszantartó állóharcra kell berendezkedni, ha még mindig nem mondunk le arról, hogy megkíséreljük e folyamatot lassítani, s később talán jó irányba fordítani.”⁸⁵

⁸¹ A magántervezők szerepének és a tervezői jogosultság szabályozásának kérdésköre nem része a tanulmánynak, de a vizsgált terület szempontjából releváns.

⁸² Buczkó 2022: 10.

⁸³ M. A. M., gépkocsivezető (1972) saját gyűjtés, Hajdúnánás, 2022. 07. 12.

⁸⁴ Mikolás 1979: 115.

⁸⁵ Mikolás 1979: 115.

Mikolás Tibor egy 1970-es évekből származó televíziós riport példáján keresztül világított rá, hogy a propaganda és a meggyőzés, vagyis a külső ráhatások nem az egyetlen befolyásoló tényezők, melyek az építetőköt a kockaház-építésre sarkallták. A televíziós riportban fiatalok kerestek fel falusi építkezőket, hogy a hosszúház előnyeit, alkalmasabb kihasználását igyekezzenek bizonyítani. A fiatalok próbálkozása sikertelennek bizonyult, az építetők vélekedése megingathatatlan volt, miszerint a hosszúházat a régivel, korszerűtlennel azonosították, az oromfalat az életmódjukhoz szükségtelennek tartották – „*az oromfal csak magtárnak jó*” –, ezzel szemben a kockaház „*városias, korszerű*”, „*a manzárd is gazdaságos és szép*”.⁸⁶ A propaganda tehát belső meggyőződéssé vált, *belülről szabályozott ráhatásokat* eredményezve, aminek megfelelően alakult át az építkezők ízlés- és véleményformálása az igényeikről, a gazdaságról, praktikusról, szépről, divatosról. A kockaház lett a korszerűség városiasság, lényegében az életszínvonal-emelkedés szimbóluma, míg a parasztház a korszerűtlenséget, szegénységet és elmaradottságot, lényegében a múltat jelképezte.⁸⁷

Mikolás Tibor szerint a kocka házforma elterjedése mögött leginkább szubjektív és formális okok állhatnak, és nem vezethető vissza objektív (használati, praktikus, gazdasági) okokra. Ennél fogva, ami leginkább meghatározó a kocka házforma elterjedésének okaként, az a tervező szerepében, a tervező szakmai tudásának színvonalában keresendő, valamint a közízlés fejletlenségéből eredeztethető. Mikolás Tibor a népi építészet mestereit példaként állítja párhuzamba a kőművesmesterek kiemelt fontosságú szerepével:

„A népi építészet tájegységeiben is nyomon követhetők az egyes korok népi mestereinek hatása, melynek során mindig egy mester egyéni kezdeményezése áradt át környezetére s alakította ki a szomszéd településekben is a műemléki értékű, népi épületek sorát. A mai falusi építészeti közízlés meghatározói is a helyi kőművesmesterek, az építészietlenség, sivárság, vagy a divatosnak vélt szín- és formatobzódás kezdetei náluk kereshetők. És végeredményben az alapvető probléma nem is az, hogy amit adnak annak van-e köze a magyar építészeti hagyományokhoz, vagy nincs, hanem az, hogy az épületek elsőprő többsége egyszerűen rosszul funkcionáló, gazdaságtalan, korszerűtlen és csúnya.”⁸⁸

Tapasztalataim szerint ezek mellett hasonló mértékben fontos tényezőkként említhetők a további, személyen kívüli külső, és személyen belülről fakadó, azaz belülről szabályozott tényezők: általános emberi, kulturális, vagy egyéni vélemény- és ízlésformáló tulajdonságok, a divatkövetés aspektusai, az otthonteremtés szükségletének létrejötte, kielégítése, az újra és másra nyitott magatartás, beál-

⁸⁶ Mikolás 1979: 114.

⁸⁷ Mikolás 1979: 114.

⁸⁸ Mikolás 1979: 116.

lítódás, valamint további külső és belső indíttatások, mely tényezők a mentalitás alakulásának kérdéseire vezetnek át.

Összegzés és kitekintés

A tanulmányban az 1950-es évek végétől jellemző, de az 1960-as és 1970-es években tetőző kockaházak építkezési hullám, mint jelenség mögött meghúzódó okok, motivációk és mentalitásbeli változások körvonalazására tettem kísérletet Hajdúnánás esetpéldáján keresztül. A folyamat ismertetését a második világháború utáni vidéki társadalmat érintő erőszakos, az önellátó gazdasági berendezkedés felszámolására törekvő politikai intézkedések leírásával kezdtem, mely az erőltetett kollektivizálás végrehajtásával alapjaiban változtatta meg a társadalmat. A paraszti kultúra és társadalmi csoport eltűnésével az azt jellemző mentalitás és az élettér is megváltozott.

A házforma megváltozásában manifesztálódó jelenség komplex kérdéskör, mely számos egyéni belüli és egyéni kívüli motivációra, indítékra vezethető vissza. A kutatás ezen részében leginkább azok a tényezők kerültek előtérbe, melyek a hagyományos paraszti építkezési szokásoktól való eltávolodást jelzik. Azok az aspektusok és mentalitásváltozások kaptak hangsúlyt, amik a korábbiakhoz képest változást jelentettek.

Érdekes kiemelni azonban az építkezések azon területeit is, ahol a hagyományos szemlélet, hagyományos építkezési szokások továbbvitele figyelhető meg. Ilyen például az építkezések során tapasztalt kaláka, az utca- és munkaközösségek szerepe, a család és barátok szerepe a házépítés során, vagy bizonyos ideig a hagyományos építőanyag-használat. A kérdéskör megismerésének folytatásaként e tényezők részletesebb vizsgálata, valamint a kockaházak elterjedésének egyéb okai további kutatás tárgyát képezik.

Irodalom

BALASSA Iván (főszerk.)

- 1997 Tetőformák. In Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV.* Budapest: Akadémiai Kiadó. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/iv-eletmod-41AA/epiteszet-4399/epito-anyagok-es-szerkezetek-43C4/tetozet-443F/tetoformak-4456/> (utolsó megtekintés: 2023. 11. 23.)

BIKY Gábor

- 1979 Népi építészeti hagyományok felhasználása a modern építészetben. In Letényi Árpád – Tóth Endre (szerk.): *Hajdú-Bihar népi építésze.* 9–66. Debrecen: Hajdú-Bihar megyei Tanács Műemléki Albizottsága

BUCZKÓ József

- 2022 *Kockabázis Hajdúnánáson. A családi ház, amely átformálta a városképet.* Hajdúnánás: Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény

CSISZÁR Imre

- 2015 *Agrártermelés és agrártársadalom Hajdúnánáson az 1930-as évek második felétől az 1970-es évek végéig.* Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

CSÍKI Tamás

- 2018 *Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom az egyéni emlékezetekben.* Budapest: L'Harmattan Kiadó – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

CZOCH Gábor

- 2006 A mentalitástörténet. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* 473–499. Budapest: Osiris Kiadó

DANKÓ Imre

- 1964 Házformák Hajdúnánáson. In K. Kovács László (szerk.): *Ethnographia.* LXXV. 1. 58–94. Budapest: Akadémiai Kiadó

FÜZES Endre

- 1987 Tendenciák a magyar falu építészeti és lakáskultúrája alakulásában a második világháború után. *Az Egri Múzeum Évkönyve.* 23. 139–144.

H. HUTTON, Patrick

- 1981 The History of Mentalities: The New Map of Cultural History. *History and Theory.* 237–259. Wiley for Wesleyan University

HAUSMANN Péter

- 2008 Adalékok a fogyasztói viselkedés vebleni interpretációjához. In Papp-Váry Árpád Ferenc (főszerk.): *Marketing & Menedzsment.* 17. 4. 64–71.

ISPÁN Ágota Lília

- 2021 Modern házak népi építészeti környezetben. In Tamáska Máté (szerk.): *Kockabázis. A 20. század vidéki háztípusa.* 149–168. Budapest: Martin Opitz Kiadó

JEFFREY K. Olick – JOYCE Robbins

- 1999 A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika.* 37. 23. 19–43.

KOVÁCH Imre

- 2003 A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. In Balázs Zoltán (főszerk.): *Századvég*. Új folyam 28. 42–65.
- 2010 *A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. MTA Politikai Tudományok Intézet. Doktori értekezés (Elérhető: http://real-d.mtak.hu/296/4/kovachimre_5_Mu.pdf (utolsó megtekintés: 2023. 09. 12.))

KOVÁCS Kármén

- 2014 A vebleni hivalkodó fogyasztás elméletének továbbfejlődése és újszerű megnyilvánulásai. *Competitio*. 13. 2. 23–35.

KOVÁCS Zsuzsa

- 2021 Kockaházak Zala megyében. In Tamáska Máté (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. 169–184. Budapest: Martin Opitz Kiadó

MAJOR Máté

- 1969 Népi építészetünk helyzetéről. In Jovánovics Miklós (főszerk.): *Új Írás*. 9. 120–124.

MIKOLÁS Tibor

- 1979 Még egyszer a népi építészeti emlékek felhasználásának realitásáról. In Letényi Árpád – Tóth Endre (szerk.): *Hajdú-Bihar népi építésze*. 101–120. Debrecen: Hajdú-Bihar megyei Tanács Műemléki Albizottsága

NAGYNÉ BATÁRI Zsuzsanna

- 2021 Kockaházak és a nyári konyha. In Tamáska Máté (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. 185–212. Budapest: Martin Opitz Kiadó

PRISCHING, Manfred

- 2011 „Vásárolok, tehát vagyok”: A személy a kapitalizmusban. *Fordulat. Társadalomelméleti Folyóirat*. 72–96. http://fordulat.net/pdf/15/F15_prisching.pdf (utolsó megtekintés: 2023. 08. 24.)

ROTTERS, Katharina – SZOLNOKI József

- 2021 A magyar kocka. In Tamáska Máté (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. 53–66. Budapest: Martin Opitz Kiadó

SÁRI Zsolt

- 2009 Típusstípus építkezések és az életmód változásainak kapcsolata. In Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Vidéki életmódváltások a 20. században*. 53–77. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum

TAMÁSKA Máté

- 2008 Kockaházak a Skanzenben? Az utóparaszti háztípus helye a vidéki házfejlődésben. In Sipos Balázs (szerk.): *Múltunk*. LIII. 3. 98–108.
- 2021 A kockaház. Kutatási előzmények és perspektívák. In Tamáska Máté (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. 9–50. Budapest: Martin Opitz Kiadó

VALUCH Tibor

- 2001 Volt-e „szocialista” társadalom Magyarországon? In Kiss Ilona (főszerk.): *Beszélő*. 6. 4. 72–78.
- 2003 Változó idők – változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. 311–323. Budapest: Osiris Kiadó
- 2004 A hosszúháztól a kockaházig. A lakásviszonyok változása a magyar falvakban a hatvanas években. In Rainer M. János (szerk.): *Hatvanas évek Magyarországon. Tanulmányok*. 386–407. Budapest: 1956-os Intézet
- 2005 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris Kiadó
- 2008 Csepel bicikli, Caesar konyak, Symphonia, Trapper farmer. A fogyasztás és a fogyasztói magatartás változásai a szocialista korszakban. *Múltunk*. 2008. 3. 40–59.

FORRÁSOK

1949. évi népszámlálás 8. *A foglalkozási statisztika részletes eredményei*. 1950. III–IV. Budapest: Állami Nyomda. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1949_08/?pg=2&layout=s (A letöltés dátuma: 2023. 11. 23.)
1970. évi népszámlálás 10. *Hajdú-Bihar megye adatai I.* 1972. 14–19. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1970_10_01/?pg=0&layout=s (A letöltés dátuma: 2023. 11. 23.)
1980. évi népszámlálás 9. *Hajdú-Bihar megye adatai*. 1981. 5–39. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1980_09/?pg=0&layout=s (A letöltés dátuma: 2023. 11. 23.)
1980. évi népszámlálás 9.a. *Hajdú-Bihar megyei számlálókörzet és külterületi adatai*. 1981. 72–75. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1980_09a/?pg=0&layout=s (A letöltés dátuma: 2023. 11. 23.)
- Magyar Közlöny* 1967. április 9. 21. sz. Az építésügyi miniszter 2/1967. (IV. 9.) ÉM számú rendelete a magántervezési tevékenységről.
- Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fiókleveletárban Hajdúnánás Városi Tanács Ipari és Műszaki Osztályának (1953-1978) iktatott iratai*. XXIII. 535/a 1–8., 13–66., 74–89. d.

Anita Barna

“ÚJ VOLT, MEG A MIÉNK VOLT. EZ VOLT A LEGFŐBB CÉL.”
[IT WAS NEW AND IT WAS OURS. THIS WAS THE MOST IMPORTANT
OBJECTIVE.]

AN ANALYSIS OF THE CHANGE OF MENTALITY THAT OCCURRED
PARALLEL WITH THE CONSTRUCTION OF CUBE HOUSES THROUGH THE
EXAMPLE OF HAJDÚNÁNÁS

Socialism, the ideology that was established after the Second World War, brought changes in all areas of life. In addition to the transformation of society, it is obvious that the peasant way of life and the peasant housing conditions also underwent a significant transformation. From the late 1950s, there appeared the so-called cube houses, which are the symbols of modernization and they have changed the traditional image of the settlements and building stock. The phenomenon of changing house forms is a complex process. There are several reasons and motives behind this process, which can be traced back to change in the mindset, values and mentality of the society that built the houses. The aim of this study is to shed light on the changes in mentality that accompanied the wave of cube house construction from the late 1950s to the 1970s, using the example of Hajdúnánás, a former farming town. In the paper, I discuss the changing culture of consumption, I examine the issue of fashion following and prestige building in the case of the cube houses and I also outline why their builders deliberately wanted to construct them differently than their predecessors had.

Hencida, Esztár és Pocsaj temetőinek társadalomnéprajzi vizsgálata

VADÁSZ MÁRTON

Bevezető

A magyar néprajztudományban a temetkezési szokások, a hozzá kapcsolódó szellemi és tárgyi kultúra mindig is fontos vizsgálati területet jelentett, melyet jól jelez a témában megjelent önálló kötetek, tanulmányok, cikkek hosszú sora.¹ Kiemelt szerepet kapott a református temetők faragott fa sírjeleinek, a fejfáknak a vizsgálata.² Hasonlóan jelentős volt az élő falu - halott falu párhuzamba állítása, azaz a temetőkben leképződő társadalmi struktúra kérdése, melynek egyik legszembetűnőbb példája a Hunyad megyei Rákosd, ahol a temető rendjében megnyilvánuló nemzeti szervezeti Kós Károly kutatása idején még jól érzékelhető volt.³ A temetők néprajza tehát részletesen dokumentált, ennek ellenére a lokális kutatások hozhatnak olyan eredményeket, melyek – bár nem közelítik meg az elméletalkotó munkák jelentőségét – egy térség vagy egy adott település néprajzi képének megismerésében fontos szerepet játszhatnak. Igaz ez az egykori Bihar vármegye Magyarországon maradt településeire is, különös tekintettel a Berettyómente falvaira, melyek eddig javarészt kiestek a néprajzi kutatások látóköréből. A térségben Szentpéterszeg, Gáborján és Váncsod temetőinek története, illetve fejfáinak mintakincse már bemutatásra került,⁴ ennek a munkának a folytatásaként

¹ A tanulmány az NKFI K 143711 OTKA számú pályázat keretében és támogatásával készült.

A téma teljes szakirodalmi hátterének bemutatása túlmutatna a dolgozat keretein, csak néhány összefoglaló monográfiát, jelentősebb tanulmányt említek itt: Balassa 1973 és 1989; Kunt 1979 és Kunt 1983; Entz 1980; Faggyas 1988; Hoppál–Novák 1982.

² A fejfák kialakulásának, területi elterjedésének és jellegzetességeinek monografikus összefoglalása: Novák 2005.

³ Kós 1972: 238–252.

⁴ Vadász 2021: 109–126.

valósult meg a Berettyó-mentén tovább haladva Hencida, Esztár és Pocsaj temetőinek bejárása 2022 nyarán. Az elsődleges cél a fejfák dokumentálása volt, hiszen ez a gyorsan pusztuló sírjeltípus fokozottan ki van téve az időjárás hatásainak, és akár néhány éves időtávlatban is jelentősen csökkenhet az adott temetőben még látható fejfák száma. Épp ezért a dolgozatban elemzett fejfák csak a kutatás pillanatában felmért állapotot tudják visszaadni, bemutatva az aktuális helyzetet. A fejfák felmérésén túl mindhárom faluban elkészült egy dokumentáció a még álló 1945 előtti síremlékekről, melyeknek vizsgálatából érdekes társadalomnéprajzi következtetéseket lehet levonni a három vizsgált település társadalmáról. Tanulmányom gerincét ez a társadalomnéprajzi szempontú elemzés adja, ugyanakkor fontosnak tartom, hogy a fejfák is bemutatásra kerüljenek, hiszen az eredeti kutatási koncepció a fejfák dokumentálását és bemutatását tűzte ki célul.

Temető és társadalom – társadalomnéprajzi megfigyelések a három falu temetőiben

A temető, mint „halott falu” rendje éppoly fontos volt, mint az élő falu rendtartása, ehhez kötődően a sírok elhelyezése, anyaga és kialakítása, tisztelete leképezte az adott faluban jelenlévő vallási és társadalmi rendet. Középkori előzményekig nyúlik vissza a templom köré, illetve egyes birtokos családok esetében a templomba való temetkezés szokása.⁵ A kálvinisták már a 17. században felléptek a templomba és a templom köré való temetés ellen,⁶ a 18. századtól kezdve pedig egészségügyi okokból az állam minden felekezetnek megtiltotta, hogy a templom körül temetkezzenek, kötelezve a településeket arra, hogy a lakott területeken kívül alakítsanak ki temetőket.⁷ A vizsgált három településen is érvényesült ez a tendencia: a templom körüli esetleges temetőknek ma már nyoma sincs. A köztemetők megjelenéséig fontos volt a felekezeti elkülönülés: általában minden vallási közösség saját temetőt tartott fent, vagy ha ez nem volt megoldható, legalább térbeli elkülönüléssel igyekeztek mutatni a felekezeti különbségeket.⁸ Jó példája ennek Pocsaj, ahol a református és a görögkatolikus hívek egészen a köztemető megnyitásáig külön sírkertbe temetkeztek. Hencidán és Esztáron nem volt ennyire látványos ez a különbség, hiszen a két falu lakossága túlnyomórészt református vallású volt. Érdekes volt a zsidóság helyzete: ők Pocsajban a görögkatolikus temető mel-

⁵ Novák 2005: 17

⁶ Novák 2005: 19.

⁷ Kodolányi 1959: 244–253.

⁸ Dankó 1980: 93.

lett alakították ki sírkertjüket, míg Hencidán és Esztárban a református temető egy elkülönített részén találhatunk zsidó sírokat.

A három település esetében alapvetően hasonló jellegzetességekről beszélhetünk, a más-más társadalmi struktúrák azonban a temetők rendjén is nyomot hagytak. A következőkben ezeket a lokális eltéréseket mutatom be.

Esztár

A második katonai felmérés térképe Esztárban körülbelül a mai temetővel szemben, a Kálló folyó egyik kanyarulatában jelez temetőt; ez a terület a jelenlegi Arany János – Dózsa György utcák kereszteződésébe esik.⁹ A 19. század második felében készült térképek sem jelölnek már itt temetőt,¹⁰ a 20. századi légifelvételek pedig már beépített területként jelzik ezt a falurészt,¹¹ feltételezhetően tehát a második katonai felmérés által jelzett temető már az 1800-as évek közepén bezárásra, majd felszámolásra került. Vele szemben, a pocsaji és hosszúpályi utak elágazásánál nyitották meg az újabb, jelenleg is használatban lévő temetőt. Az 1886-os kataszteri térkép már jelöli az árokkal körülvett sírkertet,¹² melynek helyét megerősíti a harmadik¹³ és negyedik katonai felmérés is.¹⁴ A temetőbejárás és a légifelvételek tanulmányozása alapján a temető jelenleg nagy vonalakban két részre osztható: a ravatalozótól induló, és a területet középen kettéosztó úttól jobbra eső részek alkotják a régi temetőrészt, míg bal oldalon újabb sírköveket találunk. Fontos azonban megemlíteni, hogy a régi részen is találunk

⁹ Magyar Királyság (1819–1869) – Második katonai felmérés. <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=here-aerial%2C5&bbox=2423098.0151193286%2C5988622.490745326%2C2426114.8890794595%2C5989714.107055523> (Letöltés dátuma: 2022. 12. 04.)

¹⁰ Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század) <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=here-aerial%2C3%2C4&bbox=2422732.0961119113%2C5988921.51043368%2C2425748.970072042%2C5990013.126743878> (Letöltés dátuma: 2022. 12. 04.)

¹¹ Esztár légifelvétele 1971-ből. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/99192?r=1&c=2424218.020834:5989327.8755945:8> (Letöltés dátuma: 2022. 12. 04.)

¹² Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század) <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=here-aerial%2C3%2C4&bbox=2424141.1297686514%2C5989504.097354604%2C2424518.2390136677%2C5989640.549393378> (Letöltés dátuma: 2022. 12. 04.)

¹³ Habsburg Birodalom (1869–1887) – Harmadik Katonai Felmérés <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=2421893.704433333%2C5988743.710534418%2C2427927.452353594%2C5990926.943154814> (Letöltés dátuma: 2022. 12. 04.)

¹⁴ Magyarország Katonai Felmérése (1941) <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?layers=29&bbox=2421602.8519914313%2C5988456.530083382%2C2427636.599911692%2C5990639.762703777> (Letöltés dátuma: 2022. 12. 04.)

új sírokat, például a temető kerítése mentén néhány sorban egy teljesen új parcellát alakítottak ki az elmúlt években.

1.kép: Polgár Nagy Lajos 1901-ben állított síremléke az esztári temetőben. (Forrás: saját felvétel)

Az egyik legérdekesebb obeliszk az esztári temetőben az 1901-ben elhunyt Nagy Lajos sírját jelöli, akinek a neve előtt ott szerepel a polgár megnevezés is. Nagy Lajos 1853 április 6-án született, édesapja Nagy György, édesanyja Dévai Juliánna volt: foglalkozásukat szántó vető-ként jegyezte be a lelkész. Keresztszülőknek Gúrzó Mihály gulyást és Másu Sárát választották.¹⁵ Esztár 1848 előtt jobbágyfalu volt, feltételezhetően a Nagy család is jobbágyi származású lehetett. A

¹⁵ Esztár, keresztlési, házassági, halotti anyakönyv 1853–1856. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-MFD1-4?i=241&cc=1858355&cat=157492> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 05.)

19. század második fele, a paraszti polgárosodás korszaka valószínűleg számukra ténylegesen a fejlődés lehetőségét hozta el: erre utal a nagygazda családok által állított kőobeliszk, és a síremléken is büszke öntudattal feltüntetett polgár megnevezés. Az is érdekes, hogy a sírkövet nem valamelyik közeli város kőfaragójától rendelte meg az emléket állító özvegy: az obeliszk Hencidán, Ács Lajos kőfaragónál készült. Ácsnak nem akadtam nyomára a forrásokban, más sírkövön sem tűnik fel a neve. Egy 1894-es síremléken Veiszlovits nagyváradai kőfaragómester neve szerepel, 1928-ban pedig már Kegyes Ferenc debreceni mestertől rendeltek sírkövet, ami mutatja a Trianon okozta piacvesztést: a nagyváradai mestereket a debreceniek váltották fel.

A 19. század végén, 20. század elején állított obeliszkeken mindenhol megjelenik a szomorúfűz különböző ábrázolási formája, és az ABFRA felirat is előfordul, ami – az anyag és a kivitelezés nyilvánvaló eltérésein túl – hasonlatossá teszi az obeliszkek díszítését a fejfák mintakincséhez. Jelentős még a temetőkben álló síremlékek közül a falu egykori lelkészének, Kovács Dánielnek a síremléke: a kovácsoltvas kerítéssel körülvett, 1888-ban állított sírkő formája gótikus ablakra hasonlít. Ugyanezt a formavilágot tükrözi Fehér Mihály és felesége Váradi Zsuzsanna síremléke, mely szintén a 19. század utolsó két évtizedéből származhat.

Az esztári temetőben öt első világháborús egyensírt találhatunk, (mind az ötön hármas halmon kettős kereszt, 1914–1918 felirattal) melyek közül kettő (Szamuile György népfelkelő 1917-es és Szécsi András honvéd 1925 (!)-ös) ép állapotú.

Szamuile nem helybéli volt: az erdélyi Szászvárosban lakott, az ortodox hitet követte, foglalkozásaként a kőművest jegyezték be. A Csere-tanyán érte a halál 1917. június 19-én: gutaütést kapott. Halotti anyakönyvi bejegyzésében Nagy János őrmester szerepel bejelentőként,¹⁶ ami a hősi sírba való eltemetésen túl megerősíti a feltételezést, hogy az egyébként erdélyi származású Szamuile valamilyen katonai ügyben tartózkodott Esztáron.

¹⁶ Szamuile György halotti bejegyzése: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9TV8-786?i=17&cc=1452460&cat=1969704> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 08.)

2. kép: Szamuile György néptörkelő sírköve. (Forrás: saját felvétel)

Szécsi András honvéd 1925-ös síremléke már jóval a világháború vége után került felállításra. Halotti anyakönyve a halál okaként a TBC-t (akkori nevén tüdőgümőkórt) említi. Szegény családból származhatott, földművelési napszámosként dolgozott, és a halálát az anyakönyvvezetőnél bejelentő Szécsi Sándor (valószínűleg az édesapja) írástudatlan is volt, az anyakönyvet kezének keresztvonásával írta alá.¹⁷ Szécsi katonaideje alatt halhatott meg, ezért kaphatott az első világháborús hősi halottaknak kijáró sírkövet. Nem lehetetlen az sem, hogy a katonaság a síremlék adományozásával akarta segíteni az elhunyt katona szegény sorsú családját.

¹⁷ Szécsi András halotti bejegyzése: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTV8-QFJ?i=70&cc=1452460&cat=1969704> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 09.)

Három sírkő nehezen olvasható vagy hiányos, ezért az alattuk nyugvók beazonosítása sem mindig egyértelmű. A legbiztosabb az 1920 július 13-án meghalt Bujdosó Sándor népfölkelő síremléke. Katonai kötődése az anyakönyvből nem derül ki, valószínű, hogy az első világháború idején hosszabb szolgálatot teljesíthetett, így a háború után nem sokkal történt halála után is mint a hazáért harcolt, hősi halottat kezelték. Kis Gyula népfölkelőről és Balogh Károlyról, akik szintén első világháborús egyensírok alatt nyugszanak, egyelőre nem sikerült adatokat találni.

Hencida

Hencida temetőjének helye az elmúlt kétszáz évben nem változott jelentősen. Már a második katonai felmérés térképe is a falu nyugati felén, a Parajta szőlőskert falu felőli sarkában jelzi a temetőt.¹⁸ A környék legtöbb településéhez hasonlóan Hencidán is magaslatra helyezték a sírkertet, melyet vízállás vett körül. A második katonai felmérés térképén már nem egyértelmű a víz jelenléte, az első katonai felmérés – folyószabályozások előtti állapotokat mutató – térképén azonban jól látszik, hogy a Berettyó mocsarai vették körül a szőlőskertet és a temetőt.¹⁹ Az 1886-os kataszteri térképen már ref. temető néven jelölik azt a területrészt, mely körülbelül megfeleltethető a jelenleg felszámolás alatt álló régi temetőrészszel.²⁰ Ezen a területen – bár a kataszteri térkép csak reformátusnak jelöli – a helyi izraelita családok síremlékeit is szép számban megtalálhatjuk. A 20. század elejétől kezdve egészen napjainkig Hencida temetője észak-északnyugati irányba terjeszkedett. A területbővítéseknek gátat szabott, hogy a mára elpusztult Parajta szőlőskert helyén szántóföldeket alakítottak ki, így a jelenlegi új temetőrészt szántóföldek veszik körül, lehetetlenné téve új parcellák nyitását. Az önkormányzat ezért 2021 szeptemberében lezárta a már két évtizede nem látogatott régi temetőrészt, 2022 áprilisáig hagyva időt a hozzátartozóknak, hogy a régi temetőben nyugvó felmenőiket más helyen temessék újra. A felmérés idején, 2022

¹⁸ Magyar Királyság (1819–1869) – Második katonai felmérés <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2413595.8762776535%2C5982263.403522183%2C2416612.7502377843%2C5983355.019832381> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 25.)

¹⁹ Magyarország (1782–1785) – Első Katonai Felmérés <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2412385.8452457464%2C5981330.090089493%2C2418419.593166007%2C5983513.322709889> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 25.)

²⁰ Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század) <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2414535.4924578285%2C5982178.320644904%2C2415289.710947861%2C5982451.224722452> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 25.)

nyarán, a régi temetőrészen elszórtan több tucat sírkövet láthattunk, a felszámolás tehát még nem fejeződött be.

A temető és társadalom közti szoros összefüggés a három vizsgált település közül Hencida esetpéldáján a legjobban bemutatható. A település – a középkori birtoklástörténeti előzmények miatt – a 18. század elejére több kis- és köznemesi család birtokába került, akik közül többen kúriával is rendelkeztek a településen. Ezek az épületek meghatározták a település képét, és ehhez hasonlóan a nemesi sírok is jelentősen befolyásolták a temetők összképét. A falu legjelentősebb birtokos családja a besenyői Beöthy volt. A vármegyei közéletben is jelentős szerepet játszó nemzetség több tagja is a hencidai temetőben nyugszik.

A legkorábbi Beöthy-sír az 1843-ban elhunyt Beöthy Kálmán keresztben végződő, két oszloppal keretezett, klasszicista hatású síremléke. Beöthy Kálmán Bihar vármegye táblabírájaként tevékenykedett, anyagi helyzete azonban ingatag volt, több végrehajtási per is folyt ellene.²¹ Felesége, Mihályi Mária 40 évvel élte túl, 80 éves korában, 1883-ban halt meg. Keresztben végződő síremlékének feliratos része gótizáló, csúcsíves kiképzést kapott.

A Beöthy család tagjai a vármegyei hivatalok mellett katonai pályán is megállták a helyüket, két 1848-1849-es honvédtiszt családtag sírköve is áll még a temető régi részén. Beöthy Sándor főhadnagy, Bihar vármegye törvényhatósági bizottságának tagját 1904-ben helyezték örök nyugalomra, és Beöthy Vince honvédszázadost is Hencidán temették el. Mindkettőjük síremléke egyszerű kőobeliszk, Vince esetében szomorúfűzzel díszítették az obeliszk felső részét, Sándor síremléke azonban dísztelen.

Szintén jelentős birtokos család volt a településen a Balásházy. Már 1829-ben hencidai és kódompusztai²² birtokosként említik Balásházy (I.) Bertalant.²³ A család Évaklán álló kúriáját Balásházy (II.) Bertalan építtette.²⁴ Ő 1839-ben született Királyhelmeceen, édesapja Balásházy József, édesanyja pedig a lőcsei születésű Geitner Zsuzsánna volt. A Balásházyak hencidai jelenlétét erősítette, hogy 1867-ben (II.) Bertalan a régi helybéli nemesi családból származó özvegy Beöthy Cecíliát vette feleségül, akinek első férje a szintén helybéli birtokos családból származó Miklós Pál volt.²⁵ Virág Zsolt feltételezése szerint Évaklát megvásárolták a

²¹ A Beöthy család hencidai birtoklásához, a család anyagi viszonyaihoz lásd: Bánkiné Molnár 2007: 5–10.

²² Kódompuszta és Évakla Hencida határában fekvő puszták, melyeken a Balásházy és Beöthy családok építettek kúriákat. Lásd Virág 2006: 62–64.

²³ Virág 2006: 63.

²⁴ Virág 2006: 64.

²⁵ Balásházy (II.) Bertalan családi hátteréről házassági és halotti anyakönyvi bejegyzése tájékoztat. Házassági anyakönyve: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-M5HN-K?i=515&cat=161661> (Letöltés dátuma: 2023. 02. 09.) Halotti anyakönyve: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-M5HN-K?i=515&cat=161661>

Beöthyektől a Balásházyak, a családtörténeti háttér ismeretében azonban nem lehetetlen, hogy házasság útján, hozományként (vagy a feleség örökségéért) került a Balásházyaknak otthont adó Évakla a család tulajdonába. Balásházy (II.) Bertalan 1893-ban 612 katasztrális hold földet birtokolt Hencida határában, és felesége is tekintélyes, 199 katasztrális holddal rendelkezett.²⁶ Balásházy (II.) Bertalant 1898 szeptemberében bekövetkezett halála után a hencidai temetőben helyezték végső nyugalomra: fekete márvány obeliszkje messzire kiemelkedik a temető kisebb sír- emlékei közül. Fiatalon elhunyt gyermekei, Bertalan és Berta édesapjuk mellett nyugszanak: különösen szép Balásházy Berta 1883-ban emelt, neogótikus hatáso- kat mutató sír- emléke, melyet a nagyváradi Veiszlovits cégnél készíttetett a család.

3. kép: A Balásházy család tagjainak sírkövei Hencidán, a temető régi részén. (Forrás: saját felvétel)

A birtokos családok mellett a falu előjárósága játszott még vezető szerepet a település életében. Ide tartozott a világi előjáróság (főbíró és az esküdtek), az egyházi előjáróság (a lelkész, az egyházgondnok és a presbiterek), és az állam által kinevezett tisztségviselők (jegyző, postamester). Az életükben hivatalt viselt személyeket haláluk után is kiemelt sírhely illette meg, így sírkövük sok esetben túlélte az elmúlt évtizedeket.

org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTFS-7YQ?i=595&cc=1452460&cat=821637 (Letöltés dátuma: 2022. 11. 16.)

²⁶ Virág 2006: 64.

A lelkészek, állami alkalmazottak sokszor nem helybéli születésűek voltak, a falu 1863-ban megválasztott,²⁷ és egészen 1885-ig tevékenykedő jegyzője, Pataki István például Mezősason született 1823-ban, felesége, Bernáth Terézia pedig a berettyóújfalusi kántor lánya volt. Pataki 1885-ben halt meg, tüdőgyulladásban, jegyzői tisztségét egészen haláláig viselte. Felesége két évtizeddel élte túl: azonos stílusú sírköveik kiemelkednek a hencidai régi temető síremlékei közül; magas, háromszögben záródó kőtömbök, felső részükön szomorúfűz díszítéssel.

4. kép: Gyenge András lelkész és felesége, illetve Pataki István jegyző és feleségének sírkövei a 19. század végéről. (Forrás: saját felvétel)

Hencida következő jegyzője a biharnagybajomi születésű gávai Karakas Dániel lett.²⁸ A gávai Karakas család nemesi származású volt, 1654-ben nyertek címeres nemeslevelet III. Ferdinánd királytól. A család tagjai elsősorban észak-magyarországi vármegyékben éltek, de a 18. század közepén már Biharban is megjelentek. A jegyzőségnek volt hagyománya a családban, Karakas György például Derecske jegyzője volt. Karakas Dániel Pataki István halála után, 1885-ben

²⁷ Osváth 1996: 253.

²⁸ A gávai nemesi előnév sem születési, sem halotti anyakönyvében nem szerepel, viszont az 1936-as Békés vármegye monográfiája említi az 1886-ban Hencidán született gávai Karakas István vésztői tanítót, aki Hencidán született 1886-ban, az anyakönyv tanulsága szerint Karakas Dániel fiaként, így azonosítható a Karakas család nemesi előneve is. *Gávai Karakas István életrajza*. https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarVarosokVarmegyekMonografiaja_019/?query=karakas%20andr%C3%A1s%20hencida&pg=552&layout=s (Letöltés dátuma: 2023. 02. 19.)

került Hencidára jegyzőnek, a polgári anyakönyvezés 1895-ös bevezetése után pedig az anyakönyvvezetői tisztséget is ellátta.²⁹ Mindezekért az 1904-es vármegyei hivatalos lap szerint 618 korona fizetést, 400 korona értékű földhaszonélvezetet, 162 korona értékben természetbeni juttatásokat kapott, és anyakönyvvezetői hivatala után is járt neki egy 160 koronás összeg.³⁰ Érdekes adalék a vidéki jegyzők életéhez a Fővárosi Lapok 1888-as cikke, melyben a berettyóújfalusi farsangi jegyzőbálról számolnak be. A járási székhelyen 1888 februárjában tartott bált a városházán rendezték a megye jegyzői karának szervezésében, a megjelenetek között említik Karakas Dánielnét is Hencidáról.³¹ Zsiday Mária – Karakas Dániel felesége – 1863-ban született Váncsodon, nemesi családban, életének java részét azonban Hencidán élte le, itt is halt meg 1937-ben. Férje, a nyugalmazott jegyző már korábban, 1925-ben elhunyt. Közös sírjuk már elszakadt a 19. század végének, 20. század elejének obeliszkszerű temetkezési kultúrájától, jóval egyszerűbb art decos kialakítású: alsó részén sávosan díszített, a feliratozott felső rész peremén pedig váltakozó gömbökkel és vonalakkal törték meg a sírkő egyszerűségét.

Pataki István jegyző síremlékével szinte azonos stílusban emeltetett Gyenge András hencidai lelkész feleségének, Ónody Teréziának³² síremléket 1888-ban. A nemesi családból származó Ónody Terézia 1811 november 10-én, este nyolc órakor született Hencidán: édesapja Ónadi Szabó István helybéli lelkész, édesanyja Bartók Zsuzsánna volt.³³ Hosszú hajadonság után, 1855-ben házasodott meg.³⁴ Férje, Gyenge András 1817-ben született Debrecenben, 1846-ban került Hencidára, és egészen 1896-os haláláig a falu lelképásztora maradt.

Az uradalmak gazdasági fejlődésének alapja a gépesítés volt, az új eszközök üzemeltetéséhez azonban képzett szakemberek kellettek, akik általában nem a helyi paraszti lakosság köréből kerültek ki. Hencidán a 19. század végén, 20. század elején Gulácsy György tevékenykedett gépészként, aki Érendrédről költözött a faluba, felesége pedig pozsonyi származású volt, mindketten a római katolikus hi-

²⁹ *Budapesti Hírlap*. 1895. szeptember 15. évf. 249. sz. 3.

³⁰ *Biharvármegye Hivatalos Lapja*. 1904. december 01. II. évf. 28. sz. 412.

³¹ *Fővárosi Lapok*. 1888. február 16. 25. évf. 47. sz. d340.

³² Ónody Terézia nevét élete során több formában használták: születési anyakönyvében Ónady Szabó Teréziaként szerepel, házassági anyakönyvében Onodi Szabó Terézia, halotti anyakönyvében és síremlékén Ónody Terézia néven jegyzik a nevét: írásomban ez utóbbi változatot használok. A család esetében az *ónodi* nemesi előnév volt, ez változott később családnévvé, már Ónody Terézia születési anyakönyvében is utólagosan illesztették be az anyakönyvbe a Szabó vezetéknevet édesapja nevéhez.

³³ Hencida, keresztek, házasultak, halottak anyakönyve 1765–1845. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-M5ZL-4?i=39&cc=1858355&cat=161661> (Letöltés dátuma: 2023. 02. 12.)

³⁴ Hencida, keresztek, házasultak, halottak anyakönyve 1853–1867. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-M5H5-N?cc=1858355&cat=161661> (Letöltés dátuma: 2023. 02. 12.)

tet követték. Gulácsy bizonyára jó műszaki ismeretekkel rendelkezhetett, hiszen több találmány is fűződik a nevéhez: 1903-ban takarmányfélék feldarabolására szolgáló gyalut,³⁵ 1914-ben pedig földbe ágyazott tartóoszlopok számára készített védőberendezést szabadalmaztatott.³⁶ 1907-ben már malomtulajdonosként említették,³⁷ és még abban az évben egy másik cikkben is szerepelt a neve: ekkor a Wohanka-féle motorok kapcsán említették.³⁸ A cikkből kiderül, hogy Gulácsy malmában ekkor már modern motor működött – néhány évtizede még a Berettyón vízimalmokban őrlték a gabonát, és a századfordulón még működtek a szárazmalmok is – ehhez képest a motorral hajtott malom jelentős technikai újításnak számított. Hasonlóan jelentős innováció lehetett a 19. század végi Hencidán az az angol gyártmányú (Robey és társa) vaskeretes cséplőgép, amit Gulácsy György 1892-ben hirdetett a Pesti Hírlapban.³⁹ Gulácsy 1919-ben, két évvel felesége után halt meg Hencidán,⁴⁰ és mindkettőjüket a helyi temetőben helyezték végső nyugalomra. Életpályája jól példázza azt a mobilitást, ami a 19. század második felében a bihari falvak társadalmát is színesítette: egy távoli faluból, római katolikusként került be egy református közegbe, malomtulajdonosként azonban megtalálta a számítását, és végleg letelepedett Hencidán.

A hivatalos viselő vagy a gazdaságban kiemelt pozíciót betöltő családok temetkezési szokásait a jobb módú parasztcsaládok is igyekeztek utánozni. A 19. század második felétől kezdve egyre több kő síremlék, obeliszk jelent meg a hencidai temetőben is, ezeket a legtöbb esetben a vidék gazdasági központjában, Nagyváradon (Lévi, Veiszlovits, Bródy cégek), illetve kisebb részben Debrecenben (a Fodor cégtől) szerezték be. Kialakításuk készítőnként eltérő lehetett, ugyanakkor református családokban a szomorúfűz és az ABFRA felirat ezeken a síremlékeken is gyakori.

³⁵ *Szabadalmi Újság*. 1. évf. 12. sz. 7.

³⁶ *Szabadalmi Újság*. 1914. 12. évf. 4. sz. 2.

³⁷ *Molnárak Lapja*. 1907. 14. évf. 26. sz. 671.

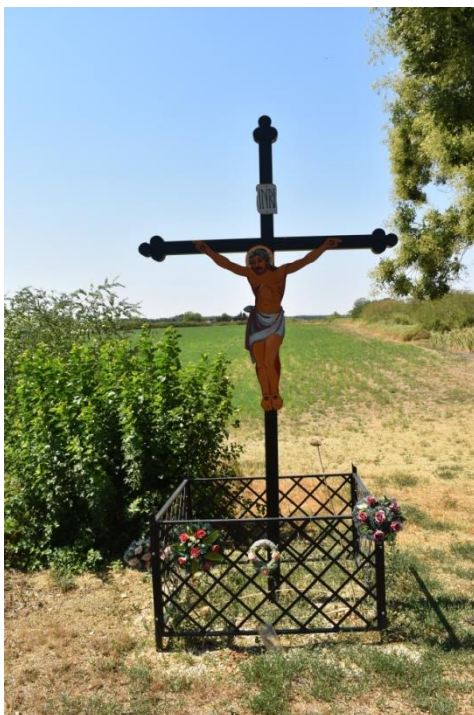
³⁸ *Molnárak Lapja*. 1917. 14. évf. 36. sz. 921.

³⁹ *Pesti Hírlap*. 1892. 14. évf. 100. sz. 15.

⁴⁰ Hencida, halotti anyakönyv, 1915–1928. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-8BRK-8F9?i=55&cc=1452460&person=1452460&url=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6V9L-L5V7> (Letöltés dátuma: 2023. 02. 07.)

Pocsaj – egy többnemzetiségű falu

A második katonai felmérés Pocsajban két temetőt jelöl.⁴¹ Bár felekezeti meghatározás egyik mellett sincs, mindkét esetben könnyű az azonosítás: a Nagylétára vezető út jobb oldalán található ma is a régi református temető – ezt jelzi a második katonai felmérés is. A térképen jól látszik, hogy ezt a kis kiemelkedésre helyezett temetőt vízállás és árok vette körül. A másik temető a Berettyó és az Ér összefolyásától nem messze, az előbbin átvezető híd mellett feküdt. Ismerve Pocsaj felekezeti megoszlását egyértelmű, hogy ez volt a görögkatolikus közösség temetője – ezt erősíti meg az 1888-as kataszteri térkép is, mely már „(örög). *kath*(olikus). *tem*(ető).” néven jelöli a területet.⁴²

5. kép: Feszület Pocsajban, a mára már felszámolt görögkatolikus temető mellett. (Forrás: saját felvétel)

⁴¹ Magyar Királyság (1819–1869) – Második katonai felmérés <https://maps.arcnum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2425597.8561314284%2C5987590.457396198%2C2431631.604051689%2C5989773.690016594> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 25.)

⁴² Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század) <https://maps.arcnum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2426408.401864858%2C5987573.106967632%2C2427916.838844923%2C5988118.915122731> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 25.)

A harmadik (1869-1887) és negyedik katonai felmérés (1941) egyaránt temetőt jelez itt, az 1967-ben készült légifelvétel azonban már szántóföldet mutat a térképeken temetőként jelzett területen, így valószínűsíthető, hogy az 1950-es években számolták fel a temetőt. Bár már évtizedek óta nem szolgál temetkezési helyként, a tér szakralitása megmaradt, hiszen az egykori temetőhöz vezető út mellett egy fészületet állítottak.

A görögkatolikusok újabb, Rákóczi utcai temetője az 1888-as kataszteri térképen tűnik fel először. A térkép egy árokkal körbevett, megközelítőleg négyzet alakú temetőt jelöl, melynek déli oldala aszimmetrikusan követi a szomszédos telkek vonalát, tőle északra pedig egy jóval kisebb területen jelöli a térkép az izraelita temetőt, melynek néhány sírköve ma is áll.⁴³ Mára ez a terület beépült, az 1971-es légifelvételen azonban még jól látszik a temetőárok, és az elvadult temetőben vezető utak is nyomon követhetőek.⁴⁴ Jelenleg a felszámolt temetőrésztől északra fekvő területen vannak még többé-kevésbé gondozott sírok, a legkorábbi sírjelek tanulsága szerint ezt a temetőrészt valamikor a 20. század első negyedében vehették használatba, majd az új köztemető megnyitásáig folyamatosan bővítették.

A falu lakott területétől távolabb jelölték ki az 1970-es években a jelenlegi köztemetőt, melynek ravatalozója 1979-ben már állt,⁴⁵ 1985-ben pedig már sírokat is láthatunk a Pocsaj északi részéről készített légifelvételen.⁴⁶

A régi református temető területét nagyobb részt visszahódította a természet, csak a szélső, közút felőli részén találhatunk gondozott, jól dokumentálható sírokat. Feltehetően a környező településekhez hasonlóan a polgárosuló, gazdagabb parasztcsaládok a 19–20. század fordulójától kezdve Pocsajban is márvány vagy mészkő obeliszkeket, sírköveket állítottak elhunyt családtagjaiknak. Ennek szép példája az 1884-ben, 73 éves korában elhunyt Sarádi Mihály⁴⁷ sírköve, melyet felesége, Zakar Zsuzsánna állíttatott férje és 18 éves korában elhunyt lányuk, Zsófia emlékére. A Nagyváraddal való intenzív gazdasági kapcsolatok nyoma, hogy a sírkövet Veiszlovits és fia nagyváradi kőfaragóknál rendelték meg. A sírkő díszítése egy félgömb alakú halomból kinövő szomorúfűz, mely – bár sokkal kidolgozottabb, mint a fejfákon szereplők – mégis lehetséges, hogy mintát adott a

⁴³ Izraelita temetők. Pocsaj. <http://www.izraelitatemetok.hu/index.php/pocsaj/> (Letöltés dátuma: 2022. 09. 04.)

⁴⁴ Pocsaj légifelvétele 1971-ből. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/99194?r=1&c=2427231.757559:5988054.337887:9> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 25.)

⁴⁵ Pocsaj légifelvétele 1979-ből. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/109092?r=1&c=2426298.048926:5989878.88885:9> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 25.)

⁴⁶ Pocsaj légifelvétele 1985-ből. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/126979?r=1&c=2426298.048926:5989878.88885:9> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 25.)

⁴⁷ Sarádi Mihály halotti anyakönyvi bejegyzése: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-MG9L-T8?i=693&cc=4133831&cat=166218> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 04.)

fejfafaragóknak, akik még az 1980-as években is hasonló kialakításban faragták a szomorúfűz-mintát a fejfákra. Így feltételezés szintjén érdemes megemlíteni, hogy ebben az esetben egy alapvetően polgárosuló temetkezési szokás díszítő-eleme válik a paraszti fejfafaragók kedvelt díszítő motívumává.

6. kép: A Sarádi család 1884-ben emelt sírmléke a jobb módú parasztcsaládok temetkezési kultúrájának szép példája.
(Forrás: saját felvétel)

Nemes Ferenc nyugalmazott községi jegyző⁴⁸ 1899-ben és felesége, Zsugovics Katalin 1889-ben állított obeliszkje szintén szomorúfűzzel díszített; a teljesen elvadult környezetben lévő sírokon a készítő mesterjegyét nem sikerült fellelni.

⁴⁸ A polgári anyakönyvezés bevezetése után, 1895-ben Nemes Ferencet anyakönyvvezetőnek is kinevezték. *Budapesti Hírlap*. 1895. szeptember 15. évf. 249. sz. 3.

7. kép: Nemes Ferenc jegyző családi síremléke a bencsai régi református temetőben. (Forrás: saját felvétel)

A trianoni határok meghúzása után Pocsaj és Nagyvárád kapcsolata gyakorlatilag megszűnt, ez leképeződött a sírkövek beszerzési helyében is: a nagygazda Barcsa-család sírkövét 1921-ben már a debreceni Gerendai-cégnél készíttették, Kis Gyula első világháborús hősi halott sírköve (mely a hármashalmon álló kettős kereszttel és a világháború idejét jelző 1914-1918 felirattal a megyében több helyen is felállított egyensírok típusába tartozik), pedig annak a Preiszner Jánosnak a műhelyében készült, aki többek között a Déri Múzeum építésénél is közreműködött.⁴⁹

⁴⁹ *Vállalkozók Lapja*. 1926. szeptember 01. XLVII. évf. 36. sz. 4.

A pocsaji görögkatolikus temető központja a bejáratnál elhelyezett kereszt, melyen egyszerű, plébából készült Krisztus-ábrázolást helyeztek el. A kereszt lábához helyezett mécsesek sokasága jelzi, hogy a temetőbe érkezők – legalább a jeles ünnepeken – egy mécsést elhelyeznek a feszület előtt is. Érdekes, hogy a keresztől nem messze helyezték el a második világháború idején Pocsajban elesett 27 szovjet katona emlékművét is.

8. kép: *Fa kereszt a pocsaji görögkatolikus temetőben.*
(Forrás: saját felvétel)

A temető sírjeleinek túlnyomó többsége fémből, betonból vagy fából készült kereszt. Az utóbbiak tekinthetők a legarchaikusabb formának: egyszerű, általában díszítetlen kiképzésűek. Varga Gyula 1992-ben készített fotódokumentációt a pocsaji görögkatolikus temetőben, ekkor örökítette meg Klincse Demeter-né Kurta Karolina 1964-ben állított, gazdagon díszített keresztjét: a kereszt szára-

inak vége lóhereszerűen faragott, felső szára pedig szomorúfüzet mintázott meg a fafaragó. Egy másik fotón szépen gömbölyített végű sírkeresztet láthatunk: ezek a példák igazolják, hogy az egyszerű recens anyag mellett díszített sírkeresztek is voltak a pocsaji görögkatolikus temetőben. Szintén Varga Gyula dokumentációjából látható, hogy előfordult a fa sírkeresztek, sírkeretek fehérre meszelése, ami az esztétikai funkción túl a fa időállóságát is javította.

9-10. kép: Fa keresztek a pocsaji görögkatolikus temetőben (Varga Gyula fotói, 1992)

A jelenleg látható sírkeresztek többsége egyszerű kialakítású, a keresztek szárát csapolással, vagy fém szöggel illesztették egybe. Utóbbi technika lehetőséget adott a díszítésre, szép példája ennek a szívalakúra kovácsolt szeg, ami nem párhuzam nélküli Biharban, az álmosdi Miskolczy-kúria kertjében található temető egyik régi fakeresztjén is hasonló megoldással találkozhatunk. Népszerűségét mutatja, hogy a hagyományos fa sírjeleken túl a vasból készült kereszteken is találkozhatunk ezzel a formával.

A későbbiekben látni fogjuk, hogy a fejfák esetében előfordul, hogy a beton sírkő és a fejfa együtt van jelen egy síron. Ezekben az esetekben a fejfa volt az első, majd a későbbiekben állítottak a sírra egy tartósabb anyagból készült emlékjelet. Ez a megoldás jellemző a pocsaji görögkatolikus temetőre is, ahol az archaikusabb fakeresztek mellé gyakran tartósabb anyagból, betonból vagy vasból készített keresztet állítottak. A reformátusokhoz hasonlóan a módosabb görög-

katolikus gazdacsaládok is arra törekedtek, hogy az egyszerű fa sírjelek helyett tekintélyesebb, kő síremléket állítsanak elhunyt családtagjaiknak. Ennek szép példája Farkas Józsefné Széles Rozália 1915-ben állított síremléke, mely a neogótikára hajazó formájával kiemelkedik a temető többségében egyszerű sírjelei közül.

Zsidó temetők

A legtöbb bihari faluban a 18. század végétől kezdve már jelen volt a zsidóság: kocsmát, szatócsboltot üzemeltettek, 1848-ig bérlőkként, az úrbéri viszonyok eltörlése után pedig már tulajdonosként, hiszen a legtöbb esetben ők vásárolták meg az eladósorba került korábbi földesúri italmérést, mészárszéket. Beilleszkedésük a falvak társadalmába nem mindig volt konfliktusmentes, de összességében sikeresnek nevezhető a zsidóság integrációja, hiszen olyan szolgáltatásokat nyújtottak, melyekre a parasztságnak szüksége volt, és a zsidó családok is biztos megélhetést találtak a falvakban. A 19. század második fele és a 20. század első negyede számbeli és anyagi gyarapodást hozott számukra, a holokauszt azonban sok esetben végleges törést jelentett. Teljes közösségek tűntek el, a visszatérők pedig gyakran nem találtak már semmit egykori otthonukból, így nagyobb városokban, vagy kivándorolva, Izraelben folytatták életüket. A bihari térség zsidóságát is ez a sors sújtotta. 1944 előtt szinte minden településen élt 2-3 zsidó család, akik a település életébe bekapcsolódva fontos szolgáltatásokat üzemeltettek. A deportálások után csak az egykor általuk lakott épületek maradtak hátra, gyakran ezek jelentik a zsidóság máig velünk élő emlékét egy-egy településen, az egyre fakuló emlékezet mellett. Hasonló mementó-szerepet játszanak a hátramaradt temetők is: a sírkövek beszédes nyomai az egykor élő és virágzó bihari izraelita közösségeknek. Mindhárom vizsgált településen jelen volt a zsidóság, temetőik is máig állnak.

Esztárban Fényes Elek 1851-es műve 25 izraelitát említ,⁵⁰ ez a szám a századfordulóra sem módosul jelentősen, 1890-ben 32 zsidó vallású lakost találnak a népszámlálóbiztosok,⁵¹ 1910-re pedig újra 25 főre csökken lélekszámuk,⁵² a vizsgált három település közül itt élt a legkevesebb zsidó vallású ember.

⁵⁰ Fényes 1851a: 309.

⁵¹ A Magyar Korona országainak helységnévtára 1892: 122.

⁵² 1910. évi népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (1912) https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_01/?pg=349&layout=s (Letöltés dátuma: 2022. 09. 27.)

11. kép: *Ignatz Popper 1892-es síremlékének töredéke. (Forrás: saját felvétel)*

12. kép: *Héber feliratos sírkő töredéke az esztári temetőben. (Forrás: saját felvétel)*

A kis közösség így 3-4 családot tehetett ki, számukra a temető egyik sarkában alakítottak ki külön parcellát. Itt jelenleg három sírkő áll még, erősen töredékes állapotban. Az egyik sírkő héber nyelvű felirattal ellátott, jelenleg kettétörve hever a földön. A másik két sírkőnek csak a talpzata maradt meg: egyiken nehezen olvasható készítői felirat látható, a másik szerencsére azonban személyhez köthető: az 1892-ben, 32 évesen elhunyt Popper Ignác német nyelvű sírfeliratát láthatjuk rajta.⁵³ A kis temető jelenleg nem szerepel az izraelita sírkertek adatbázisában.⁵⁴

Hencidán Fényes Elek nem említ zsidó lakost,⁵⁵ 1890-ben viszont már 88 izraelitát találtak a népszámlálóbiztosok,⁵⁶ számuk 1910-re sem változik jelentősen, 83 zsidó lakost írnak össze a faluban.⁵⁷ A partiumi, erdélyi piacokra is eljutó hencidai szalmakalap biztos megélhetési forrást jelentett számukra, a parasztcsaládok által készített kalapokat ők vásárolták fel, majd értékesítették tovább.⁵⁸

Temetőjük a református temető délkeleti sarkában helyezkedett el, itt jelenleg is mintegy tucatnyi izraelita sírkövet láthatunk. A régi temetőrész felszámolása miatt néhány síremlék átkerült a ravatalozó mellé. Itt áll most Szabó Sámuel síremléke, melyen feltüntetésre kerültek a deportálásban, munkaszolgálatban elhunyt családtagjai (Szabó Sámuelné, Feldheim Béla, Feldheim Béláné, Szabó László, Feldheim László) is. Szintén itt van Katz Mártonné Szabó Ida 1938-as síremléke, és egy feltehetően a századfordulóról származó, csak héber betűkkel feliratozott, szomorúfüzzel díszített sírkő is áll a ravatalozó közelében.

⁵³ A sírkő felirata: *Ignatz Popper alt 32 jahre gestorb 23 Novemb 1892.*

⁵⁴ Izraelita temetők. Elhagyott zsidó temetők. <http://www.izraelitatemetok.hu/> (Letöltés dátuma: 2022. 09. 29.)

⁵⁵ Fényes 1851b: 99.

⁵⁶ A Magyar Korona országainak helységnévtára 1892: 122.

⁵⁷ 1910. évi népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (1912) https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_01/?pg=349&layout=s (Letöltés dátuma: 2022. 12. 04.)

⁵⁸ Bakó 1940: 137.

A legtöbb zsidó síremlék máig eredeti helyén áll. Nagy részükön latin betűs feliratot láthatunk, de sok esetben előfordulnak tisztán héber vagy vegyes (héber-latin) feliratú sírkövek is. A legkorábbi fennmaradt síremlék 1868-ból származik, a 67 éves korában elhunyt Adler Mózes nyugszik alatta. Ehhez a sírkőhöz hasonlít még Goldstein Mózesné Mezei Júlia 1882-es, és Mezei Káinné 1875-ös síremléke is: egyszerű, négyzet alakú emlékkövek, melyek háromszögben végződnek, és csak latin feliratokat találhatunk rajtuk. Érdekes Mezei Káin 1870-es síremléke: az 53 évesen elhunyt családfő emlékére a bemutatottaknál díszesebb síremléket emeltek. Szintén a Mezei családhoz kötődött Mezei Sámuelné, akinek 1923-ban emelt sírköve már eltér a család többi tagjának sírjelétől: talapzatra állított, magas, vékony síremlék, a latin mellett héber felirattal. Ehhez hasonló még a 63 éves korában elhunyt Szabó Józsefné Rosenbaum Fáni fekete márvány obeliszkje, melyet 1913-ban faragott Lévai Márton, Nagyváradon. Ebből az évből származik Rosenblütt József síremléke is: ívelt fejrésze szecessziós hatást mutat.

Míg a keresztény sírjelölések jelképrendszere viszonylag egyszerű – református sírokon általában szomorúfűz, római és görögkatolikus sírokon kereszt jelenik meg – a zsidóság esetében ez jóval összetettebb. Hencidán két különböző jelképet figyelhetünk meg a zsidó sírokon. Az 1924-ben, 64 éves korában elhunyt Katz Márton sírkövének fejrészen áldást osztó kezeket láthatunk, melynek hüvelykujjai összeérnek, mutató és középső, illetve gyűrűs és kisujjai pedig zártak. Ezt a jelképet a papi – kohanita – családból származók sírkövein jelenítették meg, így Katz is kohanita lehetett. Két sírkövön látható a szomorúfűz ábrázolása, melynek jelentése hasonló a református sírokon ábrázolt szomorúfűzekhez: a szomorúság, gyász szimbóluma.

A bemutatott három település közül a hencidai zsidó temető a legnagyobb kiterjedésű, és itt áll a legtöbb jó állapotban megmaradt sírkő. Az egykor jelentős izraelita közösség emlékét őrzi a két holokauszt-emlékmű is, melyek arra utalnak, hogy a vészkorszakot túlélte hencidai zsidók fontosnak érezték megörökíteni elhunyt családtagjaik, hittestvéreik emlékét. A ravatalozó melletti, kisebb, családi emlékmű jó állapotú, azonban a nagyobbikat, ami a régi temetőrészben áll, ledöntötték. A földön heverő emlékművön 13 ember neve olvasható, viszont valószínű, hogy eredetileg több név szerepelt rajta: az emlékmű alsó feléről teljesen hiányzik a feliratokat tartalmazó kőlap.

13. kép: A hencidai zsidó temető látképe. (Forrás: saját felvétel)

Hencidához hasonlóan Pocsajban sem említ zsidó lakosokat Fényes Elek.⁵⁹ 1890-ben már jelentős, 116 fős zsidó közösség él a faluban,⁶⁰ és 1910-ben is még 97 főt számláltak meg izraelita hitűként.⁶¹ Az egykor helyi viszonylatban népesnek számító zsidó közösség temetője a régi görögkatolikus temető bal oldalán helyezkedik el: két sírmlék máig áll, mellettük tucatnyi talapzat emlékeztet az egykor tekintélyes temetőre. Az álló sírmlékek közül az egyik héber feliratos, formája hagyományos tábla alakú, félköríves lezárással, míg a másik, 1924-ben állított fekete márvány obeliszk már latin betűs, a 62 éves korában elhunyt Kappel Ignác sírhelyét jelöli. A három vizsgált falu zsidó temetői közül egyedül ez szerepel az izraelita sírkertek adatbázisában.⁶²

⁵⁹ Fényes 1851c: 240. Valószínűleg Pocsajban és Hencidán is éltek zsidók Fényes Elek leírása idején, közösségük lélekszáma a századfordulón a legjelentősebbek közé tartozott a berettyóújfalusi járásban.

⁶⁰ A Magyar Korona országainak helységnévtára 1892: 122.

⁶¹ 1910. évi népszámlálás 1. Fontosabb demográfiai adatok községenként. (1912) https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_01/?pg=349&layout=s (Letöltés dátuma: 2022. 12. 04.)

⁶² Izraelita temetők. Pocsaj. <http://www.izraelitatemetok.hu/index.php/pocsaj/> (Letöltés dátuma: 2022. 12. 14.)

Fejfák

FEJFÁK A MÚLÓ IDŐBEN

A paraszti polgárosodás hatására, elsősorban köznemesi minták átvételeként az 1860-1870-es években Biharban is megjelentek a faragott kő és márvány sír- emlékek, melyeket a jobb módú parasztcsaládok állítottak halottaiknak. A szilárd anyagból való sírkőállítás szokása azonban csak a 20. század második felében vált széles körben elterjedtté, korábban a temetők összképét a fából készült sírjelek határozták meg – református temetőben a fejfák, római vagy görögkatolikus temetőben a fakeresztek. Mára ez a tendencia megfordult, a fa sírjelek használata az elmúlt három évtizedben szinte teljesen háttérbe szorult, és a már meglévő fejfák is gyors pusztulásnak indultak. Az elemeknek kitett faragott fa az eső, fagy hatására gyorsan pusztul, megsüllyed, majd vagy elkorhad és kidől, vagy belesüpped a földbe, de nem ritka, hogy a már gondozatlan fejfát szegényebb sorsúak eltűzelik, esetleg maga a temető karbantartója távolítja el a rossz állapotú sír- emlékeket. A néhány éve készített dokumentáció során Váncsod, Gáborján és Szent- péterszeg temetőiben a legkorábbi még álló fejfák az 1930-as, 1940-es években kerültek felállításra, ezekből azonban csak néhány darabot sikerült megörökíteni: jelenlétük egy ideig még reliktszerűen őrzi egy korábbi temetkezési kultúra mintakincsének nyomait, hiszen általában ezek a fejfák díszítményeikben eltérnek a később állítottaktól, és hasonló a helyzet Hencidán, Esztárban és Pocsajban is. Fontos tehát hangsúlyozni, hogy a tanulmány megállapításai csak a még álló fejfákra tudnak építeni, körülbelül öt-hat évtizedet átfogva, és a jelenben dokumentálható állapotokat bemutatva.

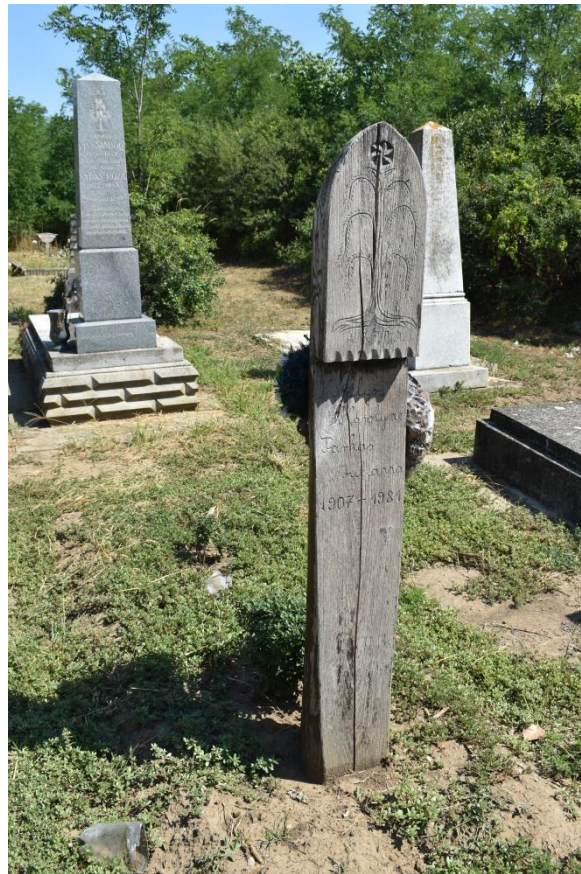
POCSAJ FEJFÁI

Pocsaj érdekes esetpéldája a bihari fejfakutatásnak, hiszen a három jelenleg vizsgált település közül itt különül el a legjobban a régi és az új temető. Az 1980-as évek elején nyitott köztemetőben jól vizsgálható az elmúlt négy évtized változó és átalakuló fejfakultúrája, míg a régi református temetőben a hagyományosabb formákra is találhatunk példákat.

A régi református temetőben körülbelül egy tucat fejfát láthatunk még, melyek formájukat tekintve alapvetően a csónak alakú típusba sorolhatóak, de érdekes, egyedi megoldásokkal is találkozhatunk. A hagyományos fejfák mintakincse egyszerű, az ABFRA felirat minden esetben megjelenik, viszont a környező településeken is elterjedt rovátkolt-farkasfogas díszítés gyakran hiányzik a fejfák homlokrészeinek aljáról. A fűzfaábrázolás is a végtelékig leegyszerűsödött: egy

merőleges vonalra illesztett lekonyuló vonalakkal ábrázolják a szomorúfüzet, melyet általában a fejfa homlok részén szabadon állóan helyeznek el, de az is előfordul, hogy egy félgömbből, vagy egy háromszögből kinőve jelenítik meg.

Az egyszerű, sematikus fejfák közül kiemelkedik Karalyos Károlyné Farkas Julianna fejfája. Az 1981-ben állított síremlék homlok részéje gazdagon díszített: a szomorúfüz ábrázolása önálló stílussal rendelkező, tapasztalt faragóra vall, a gyökerek és az ágak részletgazdag kialakítása eltér a pocsaji régi temető leegyszerűsített ábrázolásaitól. A szomorúfüz törzse tulipán-szerűen végződik, mely felett egy hatágú rozettát is ábrázolt a faragó, mely a recens fejfaanyagban ismeretlen Pocsajban, és az itt megjelenő farkasfogas homlok rész-lezárás sem általános már a településen.

14. kép: Karalyos Károlyné Farkas Julianna fejfája 1981-ből a pocsaji régi református temetőben. (Forrás: saját felvétel)

Hasonlóan érdekes Barcsa Gyula és Kalmár Róza síremléke. A faragott fa sírjel a kopjafák vagy népi iparművészeti fejfák⁶³ közé sorolható. Mintakincse ötvözi a helyi fejfák hagyományát az új stílusú kopjafákkal: a sírfelirat feletti farkasfogas dísz jellemző a bihari fejfákra, a sírjelet lezáró faragások azonban a térségben nem jellemző gombos fejfákra hasonlítanak.

15. kép: Barcsa Gyula és Kalmár Róza különleges, kopjafás fa síremléke a pocsaji régi református temetőben. (Forrás: saját felvétel)

A köztemetőben – a temető korából adódóan – az elmúlt 40 év fejfáit tudjuk megfigyelni, ugyanakkor néhány síremlék segítségével a kortárs folyamatok is tetten érhetők. Már a sírkert felé sétálva, a temetőkapu mellett a második világháború pocsaji áldozatainak emlékére emelt kopjafát láthatjuk, melyet két oldalról

⁶³ Novák 2005: 119–120.

egy-egy fa tábla keretez. A kopjafa, mint emlékjel, jelképes síremlék állítása mára az egész magyar nyelvterületen elterjedt, olyan vidékeken is, ahol ennek korábban nem volt hagyománya.⁶⁴ A pocsaji köztemetőben négy kopjafás sírt találunk, mindegyik 1990 után keletkezett, nagy többségük már a 2000-es években. Megjelenésük egybeesik a fejfák visszaszorulásával, jól jelzi a temetkezési kultúra egy szegmensének, a fa sírjeleknek az átalakulását. Az 1990-es évekre a fejfaállítás szokása háttérbe szorult: bár nem tűnt el teljesen, marginális helyzetbe került, a kő vagy márvány síremlékekkel szemben egy olcsóbb, kevésbé divatos megoldásnak számított. Ezzel szemben a kopjafák állítása ekkoriban vált népszerűbbé, és a 2000-es években teljesedett ki, szinte teljesen felváltva a hagyományosnak tekinthető fejfákat. Állításuk kötődhet értelmiségi családokhoz,⁶⁵ de feltehetően magyarság-szimbólumként is értelmezhetőek.⁶⁶

16. kép: Páros fejfa a pocsaji köztemetőben.
(Forrás: saját felvétel)

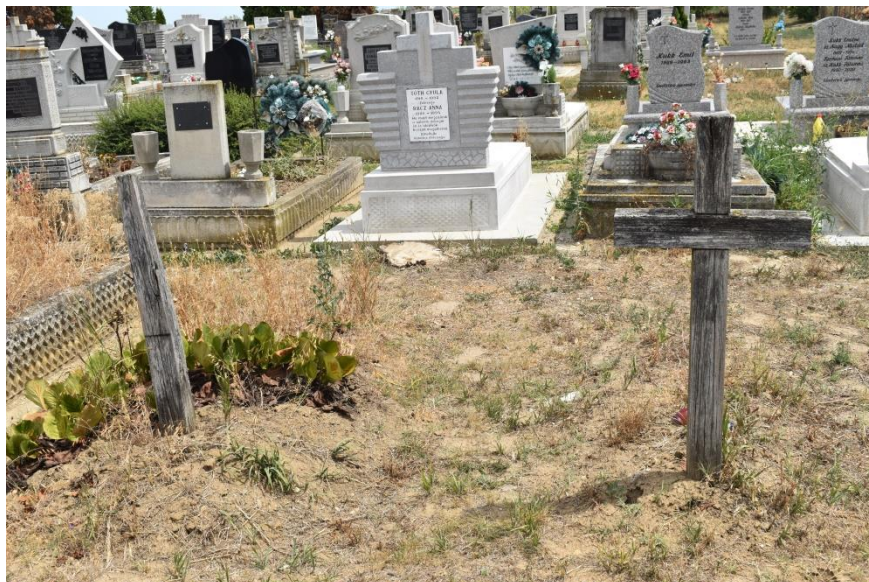

17. kép: Szomorúfiú ábrázolása fejfa
homlok részén a pocsaji köztemetőben.
(Forrás: saját felvétel)

⁶⁴ Hoppál 2018: 191.

⁶⁵ Szabó 1996: 140.

⁶⁶ Novák 2005: 120.

18. kép: Fejfa és fa sírkereszt egymás mellett Pocsajban, a köztemetőben. (Forrás: saját felvétel)

A köztemetőben jelenleg körülbelül 40 fejfát találunk, jó részük kialakításában, díszíttségében megegyezik a régi református temetőben látható fejfákkal, tehát viszonylag egyszerű, a csónak alakhoz hasonlító síremlékek, stilizált, néha valamilyen geometriai formából kinövő fűzfaábrázolással. A hagyományos formákat követő fejfák egyik kései, szép példája Horváth Sándor és felesége, Demjén Eszter páros fejfája 1988-ból és 1989-ből. A két csónak alakú fejfa homlokrészen az ABFRA felirat felett stilizált dombból kinövő szomorúfűzet láthatunk, melynek magasba törő törzse két visszahajló ágra válik szét, melyből több kisebb leveles ág válik ki.

A pocsaji köztemetőben találunk görögkatolikus fakereszteket is, melyek általában egyszerűek, de vannak köztük díszesebbek is: különösen érdekes Oláh Mihály 1987-ben állított síremléke, mely kialakításában, díszíttségében hasonlít a kopjafákra. Érdekes esetpéldáit láthatjuk a különböző vallási jelképek keveredésének egy 2010-ben és egy 2013-ban állított fakereszten: előbbin szomorúfűzet, utóbbin pedig rozettát ábrázolt a faragó – mindkét minta a református fejfákon volt elterjedt, innen kerülhetett át a görögkatolikus sírjelekre.

ESZTÁR FEJFÁI

A vizsgált települések közül Esztáron áll a legtöbb fejfa, a dokumentáció során körülbelül száz darabot lehetett összeszámolni a temetőben. Területi elhelyezkedésük jól mutatja a fa sírjelek divatjának változását. A legrégebbi temetőrészben (a sírkövek alapján a 20. század első felében használták ezt a területet) máig sok fejfa áll, annak ellenére, hogy korukból adódóan feltehetően ezen a részen a legintenzívebb a pusztulás. Az 1970-es, 1980-as években nyitott temetőrészben gyakran a kő síremlék mögött találjuk a fejfát, mely egy változási folyamatot jelez: feltehetően először fejfát állítottak az elhunytnak, majd a kő síremlék elkészülte után levették a sírról, és a sírkő mögé helyezték. Az elmúlt 2-3 évtizedben használt temetőrészekben ritkán fordul elő fejfas sírjelölés, ami egyértelműen jelzi a fa sírjelek visszaszorulását. Az időbeli változás kihatással volt a fejfák méretére is: a dokumentáció során megfigyelhető volt, hogy a régebbi (a 20. század első feléből – derekáról származó) fejfák robusztusabbak, mint a később állítottak. A vésett feliratok gyakran a síremlék homlok részén, a szomorúfüz-díszítmény alatt helyezkednek el, van olyan példa is, ahol csak a homlok részre került felirat. A szövegek kialakítása általában a kézírásra hajaz, a faragó(k) az anyag adta lehetőségekhez képest igyekeztek legömbölyített betűket és számokat vésní.

19. kép: Két sírjelállítási mód találkozása: a korábban állított fejfa elé tartósabb anyagból állítottak sírkövet, ami tovább tudja őrizni az elhunyt emlékét. Esztár, köztemető. (Forrás: saját felvétel)

A szomorúfűzfá, mint jelkép Esztárban is általános, két fő típusa jelenik meg. Az első típus a cserépben ábrázolt, erősen stilizált fűzfá, melynek egyetlen vonallal ábrázolt törzséhez két oldalt ívelt vagy egyenes vonalakkal ábrázolt ágak csatlakoznak. A másik típus esetében hiányzik a cserép, a fa törzsét viszont két vonallal jelzik, melyeknek oldalain ívelt vonalak adják az ágakat.

Bár Esztár túlnyomó részt református lakosságú volt, a 20. század második felétől a vegyes házasságok és a beköltözések gyakoribbá válása megbontotta a korábbi felekezeti homogenitást. Míg a reformátusok esetében a fa sírjelet a fejfa jelentette, római katolikus vallásúak fakeresztet állítottak. Erre Esztárban is van esetpélda, a fa kereszt mellé állított vasból készült kereszt pedig azt jelzi, hogy ebben az esetben is megjelent az igény a tartósabb anyagból történő emlékéllátásra.

20–21. kép: Fejfák Esztáron. (Forrás: saját felvétel)

HENCIDA FEJFÁI

Míg Esztár esetében mintegy száz fejfát sikerült dokumentálni, és Pocsaj esetében is hatvan körülre tehető a még álló fejfák száma, Hencidán jóval kevesebb, körülbelül 15 fejfa maradt meg. Az alacsony szám oka feltehetően a temető elhelyezkedésében keresendő, ahogy már korábban említettem, a hencidai régi temető a maival gyakorlatilag megegyező helyen van, így a régi temetőrész használata is intenzívebb: az itt kihelyezett tájékoztatók szerint a régi rész jelenleg felszámolás alatt áll, az új temető fog a helyén terjeszkedni. Jelenleg a régi temetőré-

szen elszórtan láthatunk a 19. század végén, 20. század elején emelt kő síremlékeket, a köztük lévő területeken feltehetően egykoron fejfák álltak, amik az időjárás vagy az emberi tevékenységek áldozatául estek. Hencida tehát érdekes esetpéldája a lokális fejfakutatások nehézségeinek: nagyon valószínű, hogy egykoron itt is jóval több fejfa állt, idővel azonban számuk radikálisan lecsökkent, így a kutató csak a terepen látható recens anyagra – és az esetleges szakirodalmi háttérre, korábbi dokumentációkra – támaszkodhat. Szerencsére Varga Gyula 1992-ben hét hencidai fejfát is megörökített fényképen.⁶⁷ Ezek közül három páros fejfa, ami jól mutatja, hogy ezen a vidéken is elterjedt volt a házastársak sírjának páros fejfával történő megjelölése. Szép példája ennek S. Nagy Károly és S. Nagy Károlyné Kelemen Róza fejfái, melyeket csavart törzsű szomorúfűzzel és az ABFRA felirattal díszítettek. Bár a feleség 24 évvel élte túl férjét, a fényképen látható két fejfa hasonló állapota, azonos magassága és díszítményeik azonossága alapján feltételezhető, hogy mindkét sírjel 1989-ben, a feleség halálakor került felállításra.

Érdekes, mára már nem dokumentálható díszet visel az a fejfa, melyen a stílizált levelekkel megjelenített szomorúfűz cserépből nő ki, és alatta helyezkedik el – a fotón sajnos nem olvasható – az évszám. A sírjel robosztusabb megjelenése, csúcsos végződése és archaikusnak ható feliratkialakítása alapján feltételezhető, hogy régebbi, mára már eltűnt sírjeltípusról van szó, melynek díszei – cserépben ábrázolt szomorúfűz, homlokrészen megjelenített évszám – a környékbeli falvak fejfaművészetével mutatnak rokon vonásokat.

Hencida legrégebbi, ma is álló fejfája 1955-ből való. A homlokrészen látható fűzfaábrázolás részben hasonlít a Varga Gyula által dokumentált mintákhoz,⁶⁸ több részletében mégis eltérő. A legfontosabb hasonlóság, hogy a fűzfa törzsén belül itt is láthatunk egymásba fonódó ellipszishez hasonló díszítményeket, melyek a teljes fatörzsön végig futnak. Különbség azonban, hogy a Varga Gyula által rajzban megörökített fejfán a szomorúfűz leveles ágai már a fa alsó harmadában megjelennek, az általam dokumentált 1955-ös fejfán ábrázolt fűzfa törzse viszont magasra nyúló, a faragó által ábrázolt öt leveles ág csak a fűzfa felső harmadában jelenik meg. A fűzfaábrázolás alatt az ABFRA rövidítést találjuk, míg a homlok-rész szélét rovátkolt, farkasfogas díszítés zárja le. A fejfának a felirata is érdekes, azok közé a sírfeliratok közé tartozik, ahol az elhunyt önmaga mondja el röviden élettörténetét: *Karika Lajos volt a nevem 60 évet éltem. Erdei Zsuzsánna volt a hitvesem. Kivel éltem 35 évet. Meghalt 1955 IV 5én. Gyászolják felesége...* (olvashatatlan felirat).

⁶⁷ A Varga Gyula által készített fotódokumentáció a DENIA archívumába került, jelenleg leltározás és feldolgozás alatt áll.

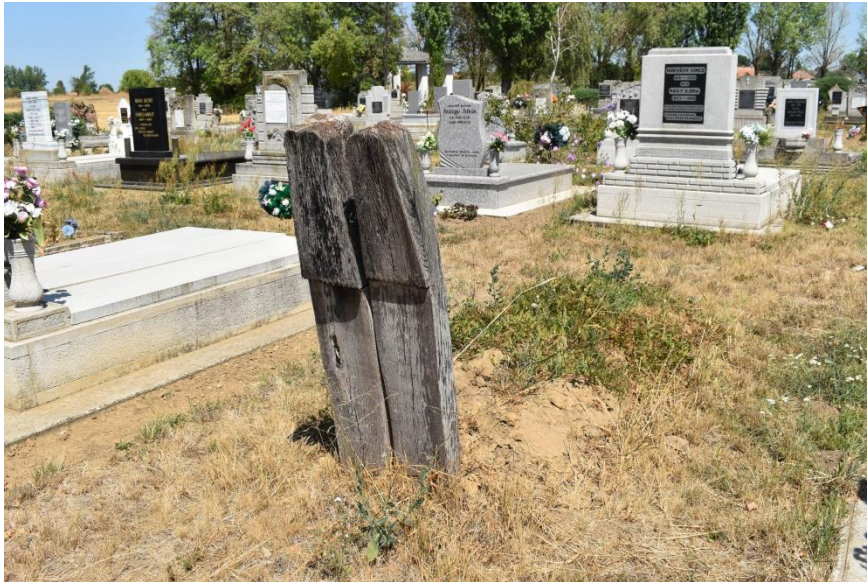
⁶⁸ Varga 1996: 137.

22. kép: *Karika Lajos* 1955-ben állított, csavart törzű fűzfát ábrázoló fejfája. (Forrás: saját felvétel)

Feltételezhetően szintén az 1950-es évekből származik az a fejfa, mely a temető szélén, egy 1958-ban, Tózsér Sándornak állított fekete márvány obeliszk mögött áll. A korszakban gyakran előfordult, hogy elsőnek fejfát állították a sírra, majd a beton vagy márvány síremlék elkészülte után a fejfa az új sírkő mögé került; valószínűleg itt is hasonló esetről lehet szó. A fejfa erősen pusztuló állapotban van, felirata szinte olvashatatlan, így pontosabb adatolásra nem volt lehetőség, a még felismerhető díszítmények közül a stilizált szomorúfűz-ábrázolás és a homlokrész szélén található farkasfogas díszítés látható még. Mintegy két évtizeddel későbbi, 1979-es Berekszászi Józsefné Szabó Rózsa fejfája. Díszítményeinek kialakítása eltér a korábban bemutatott fejfáktól. Míg az 1955-ben faragott fejfa homlokrészének díszítése szinte a teljes rendelkezésre álló teret kitölti, 1979-ben már jóval kisebb faragás került a homlokrészre: stilizált fűzfa két oldalán 3-3

lehajló ággal, alatta kis méretű betűkkel az ABFRA felirattal. A homlokrészt lezáró farkasfogas díszítés még itt is jelen van.

23. kép: Házaspár 1990-ben és 1993-ban állított páros fejfája Hencidán. (Forrás: saját felvétel)

Egy harmadik, keverék típust jelent az 1990-es években állított fejfák díszítése. Szép példája ennek Szilágyi Zsigmond és felesége 1990-ben és 1993-ban állított páros fejfája, ahol egy erősen stilizált, felfelé szűkülő törzsű fűzfát láthatunk egyszerű, lefelé hajló vonallal ábrázolt ágakkal. A törzs díszítésén visszatér az 1950-es évek fejfáin is jelenlévő egymásba fonódó ellipszisekkel történő díszítés. Ezt a típust láthatjuk Viski Ilona 1993-as fejfáján is, ahogy a farkasfogas díszítés és az ABFRA felirat is a fejfa homlokrészének díszítőeleme maradt egészen az 1990-es évekig.

A díszítések változása mellett a fejfák alakja is változott. A recens anyag vizsgálata alapján a csónak forma nevezhető hagyományosabbnak, míg az oszlopos forma újabbnak; fontos azonban hangsúlyozni, hogy csak a fennmaradt, igen hiányos fejfaállomány vizsgálata alapján lehet levonni a fenti következtetéseket.

Kitekintés

Az interjúk módszerekkel már nehezen kutatható, 19–20. századi falusi társadalom vizsgálatának egyik fontos forrása a temető, ami sokszor évtizedekre, szerencsés esetekben évszázadokra visszamenően megőrzi az egykoron élt családok, emberek emlékét. A temetők tagolódása, kialakítása leképezi az egykori társadalmi rendet is, ezért a társadalomnéprajzi kutatások sem kerülhetik meg a sírkertek vizsgálatát.

A bihari falvak temetőiben található síremlékek két nagy csoportra oszthatóak, így fa vagy valamilyen szilárd anyagú (kő, márvány, beton, vas...) síremlékekről beszélhetünk. Az első típusba tartoznak a fejfák és a fakeresztek. Általánosságban a fa sírjelölés archaikusabbnak tekinthető: a 20. század második fele óta visszaszorulóban van, és a vizsgált településeken is jól megfigyelhető a váltás, például Esztáron láthatóak szép példái annak, hogy az 1980-as években a fejfa mellé már beton sírkövet is állítottak, ugyanakkor még a hagyományos emlékjel is a sír része maradt, bár háttérbe szorult. Az 1990-es években még szórványosan állítottak fejfát, az utóbbi két évtizedben azonban már egyáltalán nem volt jellemző, ugyanakkor a fa sírjelölés nem tűnt el teljesen: a kopjafák megjelenése a bihari temetőkben új jelenséggént értelmezhető, és a temetőkutatás számára a későbbiekben kikerülhetetlen lesz, hogy a kopjafák divatjával, szimbolikájával, a felállításuk mögött meghúzódó társadalmi folyamatokkal foglalkozzon. Mindemellett természetesen a hagyományos fejfafaragás során kialakult különböző mintakincsek felgyűjtése is kiemelt jelentőségű, hiszen gyorsan pusztuló örökségelemről van szó.

Irodalom

BAKÓ Elemér

1940 Szalmakalapvarrás Hencidán. In Bartucz Lajos (szerk.): *A Néprajzi Múzeum Értesítője*. XXXII. 1–2. 137–146.

BALASSA Iván

1973 A magyar temetők néprajzi kutatása. *Ethnographia*. LXXXXVI. 225–242.

1989 *A magyar falvak temetői*. Budapest: Corvina Könyvkiadó

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

2007 Adalékok a Beöthy család történetéhez és Hencida birtoklásához. In Dankó Imre (szerk.): *Rálátás*. VIII. 3. 5–10.

DANKÓ Imre

- 1980 Temetés, temetőink, a temetők művészete. In Szöllősi Gyula (főszerk.): *Hajdú-Bihar megye temetőművészete*. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Tanács Műemléki Albizottsága. 79–107.

ENTZ Géza (szerk.)

- 1980 *Hajdú-Bihar temetőművészete*. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Tanács Műemléki Albizottsága

FAGGYAS István

- 1988 *Fejfás temetők a magyarországi Gömörben*. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszéke

FÉNYES Elek

- 1851a *Magyarország geographiai szótára I. kötet*. Pest: Kozma Vazul
 1851b *Magyarország geographiai szótára II. kötet*. Pest: Kozma Vazul
 1851c *Magyarország geographiai szótára III. kötet*. Pest: Kozma Vazul

HOPPÁL Mihály

- 2018 *Folkloristica varietas. Válogatott tanulmányok II.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Európai Folklor Intézet

HOPPÁL Mihály – NOVÁK László (szerk.)

- 1982 *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. Halottkultusz*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoportja

KODOLÁNYI János

- 1959 A temetők és temetkezések rendjének szabályozása a XVIII. században. *Néprajzi Közlemények*. IV. 4. 244–253.

KÓS Károly

- 1972 A nemzeti szervezeti nyomai Rákosdon. In *Népélet és néphagyomány. Tíz tanulmány*. Bukarest: Kriterion. 238–252.

KUNT Ernő

- 1979 *Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban*. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszéke
 1983 *Temetők népművészete*. Budapest: Corvina

NOVÁK László Ferenc

- 2005 *Fejfa monográfia*. Nagykőrös: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága Arany János Múzeum

OSVÁTH Pál

- 1996 *Bihar vármegye sárréti járása leírása*. Debrecen: Ethnica

SZABÓ László

- 1996 *Társadalom, etnikum, identitás*. (Előadások a népi kultúra tárgyköréből). Debrecen: KLTE

VADÁSZ Márton

- 2021 Fejfák a Berettyó mentén: Szentpéterszeg, Gáborján és Váncsod fejfáinak néprajzi vizsgálata. *Néprajzi Látóhatár*. XXX. 3–4. 109–126.

FORRÁSOK

A MAGYAR KORONA ORSZÁGAINAK HELYSÉGNÉVTÁRA
 1892

BIHARVÁRMEGYE HIVATALOS LAPJA

1904. december 01. II. évf. 28. sz. 412.

BUDAPESTI HÍRLAP

1895. szeptember 15. évf. 249. sz. 3.

FŐVÁROSI LAPOK

1888. február 16. 25. évf. 47. sz. d340.

MOLNÁROK LAPJA

1907 14. évf. 26. sz. 671.

1917. 14. évf. 36. sz. 921.

PESTI HÍRLAP

1892. 14. évf. 100. sz. 15.

SZABADALMI ÚJSÁG

1. évf. 12. sz. 7.

1914. 12. évf. 4. sz. 2.

VÁLLALKOZÓK LAPJA

1926. szeptember 01. XLVII. évf. 36. sz. 4.

INTERNETES FORRÁSOK

1910. évi népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (1912) https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_01/?pg=349&layout=s (Letöltés dátuma: 2022. 09. 27.)

1910. évi népszámlálás 1. Fontosabb demográfiai adatok községenként. (1912) https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_01/?pg=349&layout=s (Letöltés dátuma: 2022. 12. 04.)

Esztár, keresztlési, házassági, halotti anyakönyv 1853–1856. Family Search. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-MFD1-4?i=241&cc=1858355&cat=157492> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 05.)

Esztár légifelhvétele 1971-ből. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/99192?r=1&c=2424218.020834:5989327.8755945:8> (Letöltés dátuma: 2022. 12. 04.)

Gávai Karakas István életrajza. https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarVarosokVarmegyekMonografiaja_019/?query=karakas%20andr%C3%A1s%20hencida&pg=552&layout=s (Letöltés dátuma: 2023. 02. 19.)

Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század). <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=here-aerial%2C3%2C4&bbox=2422732.0961119113%2C5988921.51043368%2C2425748.970072042%2C5990013.126743878> (Letöltés dátuma: 2022. 12. 04.)

Habsburg Birodalom (1869-1887) – Harmadik Katonai Felmérés. <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=2421893.704433333%2C5988743.710534418%2C2427927.452353594%2C5990926.943154814> (Letöltés dátuma: 2022. 12. 04.)

Házassági anyakönyv. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-M5HN-K?i=515&cat=161661> (Letöltés dátuma: 2023. 02. 09.)

Halotti anyakönyv. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTFS-7YQ?i=595&cc=1452460&cat=821637> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 16.)

- Hencida, kereszteltek, házasultak, halottak anyakönyve 1765–1845.* <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-M5ZL-4?i=39&cc=1858355&cat=161661> (Letöltés dátuma: 2023. 02. 12.)
- Hencida, kereszteltek, házasultak, halottak anyakönyve 1853–1867.* <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-M5H5-N?cc=1858355&cat=161661> (Letöltés dátuma: 2023. 02. 12.)
- Hencida, halotti anyakönyv, 1915–1928.* <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-8BRK-8F9?i=55&cc=1452460&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6V9L-L5V7> (Letöltés dátuma: 2023. 02. 07.)
- Izraelita temetők. Elhagyott zsidó temetők.* <http://www.izraelitatemetok.hu/> (Letöltés dátuma: 2022. 09. 29.)
- Izraelita temetők. Pocsaj.* <http://www.izraelitatemetok.hu/index.php/pocsaj/> (Letöltés dátuma: 2022. 09. 04.)
- Magyarország (1782–1785) – Első Katonai Felmérés.* <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2412385.8452457464%2C5981330.090089493%2C2418419.593166007%2C5983513.322709889> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 25.)
- Magyarország Katonai Felmérése (1941).* <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?layers=29&bbox=2421602.8519914313%2C5988456.530083382%2C2427636.599911692%2C5990639.762703777> (Letöltés dátuma: 2022. 12. 04.)
- Magyar Királyság (1819–1869) – Második katonai felmérés.* <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=here-aerial%2C5&bbox=2423098.0151193286%2C5988622.490745326%2C2426114.8890794595%2C5989714.107055523> (Letöltés dátuma: 2022. 12. 04.)
- Pocsaj légifelvétele 1971-ből.* <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/99194?r=1&c=2427231.757559:5988054.337887:9> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 25.)
- Pocsaj légifelvétele 1979-ből.* <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/109092?r=1&c=2426298.048926:5989878.88885:9> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 25.)
- Pocsaj légifelvétele 1985-ből.* <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/126979?r=1&c=2426298.048926:5989878.88885:9> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 25.)
- Sarádi Mihály halotti anyakönyvi bejegyzése.* <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-MG9L-T8?i=693&cc=4133831&cat=166218> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 04.)
- Szamuile György halotti bejegyzése.* <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9TV8-786?i=17&cc=1452460&cat=1969704> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 08.)
- Szécsi András halotti bejegyzése.* <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTV8-QFJ?i=70&cc=1452460&cat=1969704> (Letöltés dátuma: 2022. 11. 09.)

*Márton Vadász*A SOCIO-ETHNOGRAPHICAL ANALYSIS OF THE CEMETERIES OF THE
SETTLEMENTS HENCIDA, ESZTÁR AND POCSAJ

Cemeteries can be good sources when one does research on a local society: it is an important thesis in Hungarian ethnography that the “village of the dead” can be a good mirror to the “village of the living.” In my paper, I analyze three villages from the Bihar region of Hajdú-Bihar County: Hencida, Pocsaj and Esztár. All these three villages had different social backgrounds in the 19th century and the first half of the 20th century, which can also be seen in their cemeteries. Noble families had an important role in the local society and the economy of Hencida: their gravestones still dominate the old part of the village cemetery. Pocsaj had (and still has) two main religious groups: Calvinists and Greek Catholics. They used to have separate cemeteries, but now the village has a joint cemetery, with the old gravestones still showing the differences between the local communities. Esztár’s burial ground is a good example of wooden grave posts, a characteristic feature of Hungarian protestant cemeteries. Roughly one hundred such posts are located there. There are also examples of wooden grave posts in Pocsaj and Hencida, but their number is significantly smaller. Jewish communities played an important part in the local societies before 1944, and sometimes their gravestones are the only remainders of them, so it was important to cover the characteristics of their cemeteries in all of the three villages.

Könyvészet

Szabó Henriett: Variációk az együttélésre. Községfolyamatok és az etnicitás három nyírségi település példáján. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2023. 298 p.

A rendszerváltás óta gyökeresen átalakult Magyarország vidéki lokális közösségeinek társadalmi és kulturális körülménye. A falvakra, mint a lokális közösségek színterére irányuló vizsgálatokban főleg a hanyatlás, a hátrányos helyzetűség és a szegénység dominál. Viszont a lokális társadalmak együttélési folyamatainak vizsgálata új megközelítésben, új összefüggésben láttatja a problémakört. A L'Harmattan Kiadó és a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének közös kiadásában megjelenő monográfia ehhez az új megközelítéshez kapcsolódik, azzal a céllal, hogy meghatározza a kortárs vidéki színterek alapján a hagyomány közösségszerveződésben játszott szerepét. *Variációk az együttélésre. Községfolyamatok és az etnicitás három nyírségi település példáján* című kötet 2023-ban jelent meg Szabó Henriett, társadalomkutató doktori disszertációjának átdolgozott változataként. A szerző témában való jártasságát igazolja, hogy hosszú évek óta tanulmányozza a magyar–cigány együttélési helyzetek szituatív példáit, ennek hozadéaként értékes információkat gyűjtött az oláh cigány, romungró (magyar cigány) és magyar közösségekben az etnikai együttélés lokális viszonyairól, illetve az adott rész-közösségek kulturális, társadalmi sajátosságairól. Gyűjtött eredményeit nemcsak írásban és prezentációkban, hanem dokumentumfilmek formájában is több alkalommal bemutatta.

Jelen monográfiájában a külső megfigyelő szempontjából hasonló adottságú színtereket vizsgál. Kelet-magyarországi régióban található települések, Nagyecsed, Nyírvasvári és Hodász községfolyamatait három nagy fejezetben és egy összefoglalásban ismerteti. A részek jól tagoltak, átláthatóbbá és követhetőbbé teszik a téma megértését.

Az első fejezet a hagyomány és a közösség kapcsolatának tanulmányozásával foglalkozik. Az etnodemográfiai fordulat, a cigányság körében végbemenő szegregációs tendenciák mellett megismerjük a kutatás szempontjából meghatározott cigányság definícióját is. A kortárs hagyományvizsgálatokban megjelenő akkultúráció mellett a szerző részletesen bemutatja a kiválasztott három kutatási színtért. Megismerjük Nagyecsed, Nyírvasvári és Hodász területi elhelyezkedését, rövid történeti múltját, valamint napjaink településképét, részletesen kitérve az etnikai rész-közösségek jellemzőire. Bemutatja a kutatási színterek etnikai közösségeinek lakókörnyezeti, tárgyi kultúráját, a belső lakókörnyezet etnokulturális vonásait, a viselet, az anyanyelv és nyelvváltás változásfolyamatait, a vallási-felekezeti viszonyokat, a babonákat, hiedelmeket, a közösségi normákat és közösségi szabályozási formákat, valamint a folklór hagyományelemeit is.

A második, *Közösségen belüli csoportok társadalmi folyamatviszonyai* című részben azt vizsgálja, hogy az etnikai együttélési helyzetek milyen változásfolyamatokat generáltak a három település esetében. Ezáltal az asszimiláció, az asszimilációs várakozás és nyomás kérdéskörével foglalkozik, ehhez kapcsolódóan kortárs etnikai együttélési helyzetek asszimilációs vizsgálatait is bemutatja (itt példaként Biczó Gábor, Kotics József, Tátrai Patrik együttélés-vizsgálatait kiemelve). A fejezet lényeges és terjedelmes részét a szerző által végzett kérdőíves felmérés és interjúk elemzésének ismertetése, valamint a mérésből levont következtetései jelentik. A szinterek makromutatói jelentik a kérdőív fő irányvonalát, úgymint az iskolai végzettség, foglalkoztatási mutatók, gyermekvállalás, vallásfelekezeti jellemzők, anyanyelv alakulása. Ugyancsak megismerhetjük a három nyírségi település interperszonális kapcsolatviszonyait, a barátság, szomszédság, vegyes házasság témaköreiben. A szerző kutatásában, a három település példáján keresztül kitért a magyar–roma együttélés megítélésére és a részközösségek közötti kapcsolatviszonyt befolyásoló elemek ismertetésére.

A lokális szinterek kortárs közösségfolyamatai című harmadik fejezet tartalmát tekintve – Nagyecsed, Nyírvasvári és Hodász közösségfolyamatai és lokális etnikai együttélési modellje – építkezik az előző kettőre, mivel tovább vizsgálja a lokális együttélési mintázatokat, és a helyi közösség-szerveződés folyamatait tanulmányozza. Lényeges és kihagyhatatlan eleme a vizsgálatoknak a közösségek különböző formáinak, alakzatainak és szintjeinek a megértése, mivel hozzájárulnak és befolyásolják az etnikai közösségek együttéléseit. A fejezet további jelentős hozadéka, hogy a szerző a három kutatási településre magyarázó modelleket dolgozott ki, melyek jól összefoglalják az empirikus kutatás eredményeit.

A negyedik részben, a kutatási eredmények formális összefoglalása olvasható. Az etnikai együttélési modellek összehasonlító elemzése mellett, Szabó Henriett kitér az eredmények hasznosítására és hatására az etnikai együttélés vizsgálatait tekintve. Zárásként a kutatás kiterjesztésének lehetőségét is felveti.

Összegezve elmondható, hogy Szabó Henriett monográfiájában hiánypótló témát boncolgat. A jelenkori, néprajzi és kulturális antropológiai módszertani megközelítések, a lokális társadalmak közösségfolyamatai rámutatnak a téma gyakorlati társadalomtudományi jelentőségére. Mivel az egész társadalmat érintő általános kérdéskörrel van szó, így kulcsfontosságú a vidéki lokális magyar–cigány együttélési helyzetek megértése, melyhez a most bemutatott monográfia elolvasása nagy segítséget jelent.

Lupfer-Juhász Eszter

Wilfried Ulrich: A Hummel. Egy népi hangszer története. Cloppenburg: Museumsdorf Cloppenburg, 2011.

2011-ben az európai érintősoros (fogólapos) citerákról, azok történetéről, szerkezetéről az addig megjelent munkákhoz képest egy jóval átfogóbb, részletezőbb könyv látott napvilágot. A mű eredetileg német nyelven jelent meg (*Wilfried Ulrich: Die Hummel. Geschichte eines Volksmusik-Instrumentes. Cloppenburg: Museumsdorf Cloppenburg – Niedersächsisches Freilichtmuseum, 2011.*) de még ugyanabban az évben az angol fordítása is megtörtént (*Wilfried Ulrich (Fordító: Christa Farnon) The Story of the Hummel (German Scheitholt). Cloppenburg: Museumsdorf Cloppenburg – Niedersächsisches Freilichtmuseum, 2011.*) Ezáltal a nemzetközi közvélemény számára sokkal szélesebb körben váltak megismerhetővé az európai érintősoros (Griffbrett, fretted) citerák, mint a népi hangszerek múltja és jelene. A könyv magyar fordítása megtörtént. Jelenleg folyik a mű magyar nyelvű kiadása.

A könyv érdekessége, hogy a szerzője nem elsősorban néprajzkutató, hanem nemzetközi hírv hangszer-restaurátor. Így bár igen értékes történeti anyagokat is bemutat Európa különböző régióiból, sőt azon túlról is, de szakmájából adódóan a hangszer szerkezetéről, anyagáról, megépítéséről olyan részleteket tud közölni, ami a hangszerkészítők számára is a leghitelesebb útmutató. A kiváló tudományos műveltség és a hangszergyártás műszaki vonatkozásaival kapcsolatos gyakorlati tudás mellett Ulrich hoz valami kevésbé kézzelfogható, de nem kevésbé fontosat, egy mély elhivatottságot a citerák, mint népi hangszerek iránt.

A könyv első fejezeteiben az érintősoros citerák európai történetéről, a hangszer lehetséges elődeiről ad összefoglalást. Több szerzőhöz hasonlóan a citera elődjét szerkezeti és hangképzési analógiák alapján az ókorban, majd a középkorban is dokumentált monochord nevű hangszerben látja. Ezt az eredetet a szakirodalom ma még nem tartja teljesen bizonyítottnak. Ulrich egyes szerzőket azonban joggal kritizál azon állításuk miatt, hogy az érintősoros citera Nyugat-Ázsiából került Európába. Azt viszont irodalmi adatokkal támasztja alá, hogy a citera Európában legalább 500 éve jelen van a tágabb értelemben vett germán kultúrkörben, a vidéki lakosság népzenejében. Idézi a zenetudós Preatoriuszt, aki 1619-ben a korabeli citeráról megjelent leírásában a hangszert a fahasábhhoz hasonló alakja miatt *scheitholt*-nak nevezte el. Ulrich ezt az elnevezést az európai citerák nagyon különböző alakja miatt ma már nem tartja jellemzőnek. A burdon hangzás viszont minden ilyen citeránál közös. Ezért a könyv címében is az európai fogólapos citerákra a *Hummel* (poszméh) elnevezést alkalmazta.

A hangszereket kiállító múzeumokat joggal kritizálja amiatt, hogy a rossz állapotban beszerzett citerákat úgy állítják ki, hogy azok hiányosak, még húrok sincsenek rajtuk. Emiatt a látogató a citerának sem a húrozásáról, sem a hangolásáról, sem a játékmódjáról nem kap tájékoztatást. Csupán a hangszertest alakját is-

meri meg. Ezért nagyon fontos e régi hangszerek korhű, hiteles restaurációja. A könyv szerzőjének óriási gyakorlati tapasztalata éppen e hiányosságok pótlásával halmozódott fel. A citerák hiteles restaulásához tanulmányoznia kellett az adott darab korát, származási helyét, az abban a régióban hagyományos faanyagokat és megmunkálási módokat, húrozást, hangolást. Összehasonlításokat tett a különböző régiók citeráinak egyező és eltérő tulajdonságairól. Ezeken keresztül megismerkedett Európa különböző régióinak citeráival, azok történetével, sorsával, és az idők során végbement átalakulásaikkal.

A Kelet-Fríziában, Nordenben alkotó szerző, Wilfried Ulrich feltérképezte a citerák előfordulását, jelenlétét az észak-német, dán, holland régiókban, és érdekes történeteket írt le az adott hangszerek felkutatásáról, valamint arról, hogy e citerák milyen szerepet töltek be az adott település kulturális életében. Így Kelet-Frízföld, Sylt, Moringen, Eschershausen, Flensburg, Schleswig-Holstein tartomány, Niebüll, Meldorf, Észak-Rajna-Westphalia, Detmond, Szászország, a dán Haderslev, a holland Nyugat-Frízföld, Leeuwarden azok a települések és régiók, amelyek múzeumaiban, vagy lakosainál annak idején, és jelenleg megtalálható hangszerekről részletes leírást ad.

A szerző citerákat mutat be a Szudétavidék, az Érchegeység az Elbai Homokkö Hegyek, a Zittau-i Hegység és az Óriáshegység környékéről is, amelyen keresztül az ott élő bányászok szokásaiba, mulatságaiba is betekintést enged. Figyelemre méltó, hogy a német-lengyel határon élő szorb népcsoport citeráiról is ír. Sőt, egy 120 évvel korábbi feljegyzés és rajz alapján Ulrich megépített, újrateremtett egy ilyen szorb citerát.

Az említett tartományok citeráinak sorsára a 19–20. században általánosan jellemző történet a morlingeni (Solling-hegyi) Adolf Hilke *hummelkéjének* szomorú sorsa. A faluban népszerű citerakészítő és ügyes citerajátékos a helyi fonóban hétvégeken a táncmulatsághoz rendszeresen maga szolgáltatva a talpalávalót. Egy idő után azonban Hilke szolgálataira a fiatalok nem tartottak igényt. Megjelent ugyanis az új hangszer, a gyári készítésű harmonika, amelynek a táncmulatsághoz nagyobb volt a hangereje és a dallamhoz változatos, harmonikus kíséretet biztosított. Ennek következtében az északi német, dán, holland tartományok falvaiból fokozatosan eltűntek a citerák. Ugyanez történt a cseh kobzával és a svéd hummellel is. Ezeket a hangszereket ma már szerencsés esetben csak múzeumban tekinthetjük meg. Mint a citera elkötelezett híve, Ulrich lelkesen mutatja be a magyar citerát is, amelynek a népszerűsége a Kárpát-medencében máig töretlen. Ha nem is ilyen mértékben, de a norvég *langeleik* és a francia Vogézekben az *Épinette des Vosges* a terület népi kultúrájának máig része maradt.

A szerző az előbb bemutatott régiók hangszerei után tért át az alpesi citerák ismertetésére. A dél-német régióban is találkozunk 17. századi hasábciterával, ami igazolja, hogy a germán kultúrkörben egységesen jelen volt ez a hangszertípus.

De míg Észak-Európában a 19. század közepétől kihalt az érintősoros citera, a bajor és osztrák régiókba nem tűnik el, hanem jelentős átalakulásokon megy keresztül, és marad a német-osztrák népi kultúra szerves része. A korábbi *kratzenither*, kaparós citera *scherzither*-ré, *raffel*-lévé, *schlagzither*-ré majd a magasabb társadalmi körök számára is népszerű *konzertzither*-ré alakult. Utóbbi hangszerrel megszűnt a citera burdon típusú hangszer lenni.

A könyv következő fejezeteiben az európai citeráknak a 19. és 20. században bekövetkezett sajátos szerkezeti és játékmódbeli módosulásait mutatja be. E változások egy részének a szerző a könyvében „A hummel gépesítése” címet adta. E fejezetekben olyan citerákat mutat be, amelyek esetén a dallamhúrokat nem hagyományos módon nyomófával, vagy ujjakkal nyomják le, hanem gombokkal, vagy billentyűkkel. A változtatások egy része Európában történt (*solophone*, *akkordolia*). Hangszertörténeti érdekesség viszont, hogy e módosításokkal az európai érintősoros citera a 20. században eljutott, és népszerűvé vált Japánban, Indiában, Baluchistánban (*taishokoto*, *bulbul tarang*, *benju*) is. Az európai citera, bár az előbb említetteknel jóval korábban, az 1700-as években eljutott az Amerikai Egyesült Államokba is. A hangszer bizonyítottan a német telepesek vitték magukkal, és az eredeti hasábcitera szerkezetét módosították, és az amerikai népdalokhoz igazítva alakították ki az *Appalachian dulcimert*, amely a folklór újraéledésével az 1950-es évektől igen népszerű lett az amerikai népzeneben.

A könyv igen értékes Függelékében 43 európai érintősoros citerát mutat be fényképpel és az adott hangszerre vonatkozó körülbelül 25 adattal, amely alapján kimerítően jellemezhetők ezek a reprezentatív citerák. A függelékben közölt adatok önmagukban elegendő okot szolgáltatnak arra, hogy bármely könyvtár e könyvvel gazdagítsa organológiai gyűjteményét.

A keménykötésű könyv igényes kivitelezésű, színvonalas munka, a szerző nagyszámú igen jó minőségű színes ábrán mutatja be a hangszereket, azok fontos részleteit. A szerző a témakörök tárgyalásánál magyarázatként bőséges jegyzetet és gazdag bibliográfiai hivatkozást mellékel.

Nincs még egy könyv, amely ilyen részletességgel tárgyalná az európai érintősoros citerákat. A 20. század második felében jelentek meg ugyan könyvek, monográfiák az érintősoros citerákról, de ezek egy-egy jóval szűkebb (svéd, amerikai, magyar stb.) régió hangszereit mutatják be. Ulrich munkája e hangszereknek nem csak eredeti, történeti formájukat írja le, hanem azt is követi, hogy az idők során e hangszerek a mai napig milyen változtatásokon mentek keresztül. Dokumentatív módon részletezi, hogy az európai citerák hogyan kerültek át Ázsiába és a Távol-Keletre, illetve az Amerikai Egyesült Államokba. Az viszont a könyv unikális értéke, hogy a szerzője nemzetközileg elismert hangszer-restaurátor. Ezért bármely általa bemutatott hangszer elkészítésének módjáról, anyagáról,

szerkezetéről, hangolásáról utolérhetetlen technikai részletességgel tudott beszámolni.

A könyvnek ugyanakkor van egy részlete, az, amely nem eléggé megalapozott. Az ókorban a monochord segítségével a hangtörvényeket kutatták. A monochord középkori alkalmazása, ahogy ezt korabeli képek is igazolják, zenei oktatási célt szolgált. Az hogy a monochord hogyan alakult át citerává, arról egyelőre nincsenek hiteles feljegyzések. Emiatt Ulrich feltételezése, hogy a monochord lenne az európai érintősoros citerák őse, egyelőre tudományosan nem kellően bizonyított. Ezért a szerző sem tudja bemutatni, hogy hogyan alakulhatott át a hangszer tánchoz, énekléshez használt hangszerré. Az viszont éretnye a műnek, hogy már Praetorius ikonikus könyvét megelőző korokból dokumentumokkal tudja igazolni a citera jelenlétét Európában.

Az a lelkesedés és elhivatottság, ahogy Ulrich ezt az annak idején „koldus hangszernek” tartott citerát tárgyalja, a könyv szinte minden lapján érzékelhető. Ezért is megható olvasni azokat a történeteket, amelyekben szomorúan számol be arról, hogy hogyan tűntek el a citerák az észak-európai régiókból. Ezzel az elhivatottsággal függ össze az is, hogy az idők során felhalmozódott tapasztalatát igyekszik átadni a fiatal generációnak. Jelzi a könyvben, hogy több száz tanuló tanított meg eddig a hangszerkészítésre és a citerajátékra. Akit érdekelnek a magyar és az európai citerák, azok története, szerkezete, hangolása, annak számára Wilfried Ulrich könyve alpműnek tekinthető. Aki készíteni vagy restaurálni szeretne citerákat, az ugyancsak fontos forrásként használhatja a könyvet. A nagyszámú színes szemléltető kép, a 43 európai citeráról készített, teljes körűen részletezett leírás különösen értékesé teszi a művet minden szakember, és a citera iránt érdeklődő bármely olvasó számára.

Posta Máté

Bolvári-Takács Gábor – Sirató Ildikó (szerk.): Tánc a változó világban. Új tapasztalatok, új módszerek, új megközelítések. Budapest: Magyar Táncművészeti Egyetem, 2022. 188 p.

A magyar tánctudományi kutatások szereplői között, valamint annak egyre intenzívebbé váló intézményesülési folyamatában kétségtelenül meghatározó tényezőként kell említenünk a Magyar Táncművészeti Egyetemet, illetve a keretei között működő Vályi Rózi Könyvtár, Levéltár és Tánctudományi Kutatóközpontot, ahol interdiszciplináris szemlélettel rendelkező, eltérő tudományos aspektusokból többek között a jelen művészetelméleti, pedagógiai, kutatómódszertani

kihívásaira reflektáló vizsgálatok zajlanak eredményeik disszeminációjával együtt. A Magyar Táncművészeti Egyetem, célkitűzéseit megfogalmazó küldetésnyilatkozatához hűen Művészetelméleti, Pedagógiai és Pszichológiai Tanszéke, illetve a fent említett, a kutatómunka irányításáért felelős intézményi egységének szervezésében, a Magyar Tudományos Akadémia Táncstudományi Munkabizottságának együttműködésével 2022. május 6-án és 7-én immár nyolcadik alkalommal rendezte meg a Nemzetközi Táncstudományi Konferenciát. A kétnapos, gyakorlati workshop-okkal színesített tudományos fórum plenáris ülései mellett tizenegy szekcióba sorolva, összesen negyvenöt előadásnak adott helyet, melyek közül a Táncművészet és Tudomány című sorozat XIV. részeként, *Tánc a változó világban. Új tapasztalatok, új módszerek, új megközelítések* címmel megjelent kötet tizenhét, tanulmány formájában is rögzített tudományos munkát ad közre.

A tanulmánykötet a konferencia programjának részletes ismertetésével indul (7–11. o.), melyből megismerhetjük a különböző tematikák szerint meghatározott egyes szekciókat, azok levezető elnökeit, előadóikat és előadásaik címét, valamint a konferencia Tudományos Programbizottságának és Szervező Bizottságának összetételét, felépítését. A két testület tagjainak a tudományos és művészeti életben betöltött rangja, elfoglalt státusza, továbbá eredményei és habitusa egyértelmű biztosítékai, illetve bizonyítékai a konferencia, így a kötet szakmai színvonalának, szellemiségének is. Az előadók tekintetében a táncstudományhoz különböző diszciplínák perspektívájával és módszertani megközelítésével kapcsolódó, más-más műveltségterületek, esetleg táncműfajok eltérő tapasztalati háttérrel és orientációval rendelkező képviselőinek névsora, szerteágazó tematikát felölelő előadásaik címének jegyzéke kiválóan tükrözi a tánc tudományos megközelítésének interdiszciplináris lehetőségeit, s érzékelteti az iránta az utóbbi évtizedekben egyre élénkebbé váló érdeklődést.

A konferencia jól körülhatárolható tematikai egységekbe strukturált előadásainak közel felét tanulmányként is publikáló kötetben az egyes szerzők nevének alfabetikus sorrendje szerint következnek munkáik. Ennek fényében megállapíthatjuk, hogy Bolvári-Takács Gábor és Sirató Ildikó szerkesztői módszerének az írások közlésekor, a konferencia programjának részletes bemutatása után már nem volt célja követni a szekciók szerinti tematizálást és a kialakított csoportosítást, melynek alapján öt különböző, nagyobb tartalmi egységet választhatunk el egymástól. Ezek mindegyike képviselteti magát a megjelent kötetben: (1.) Új eszközök és módszerek a táncpedagógiai célrendszerének szolgálatában; (2.) A tánc antropológia megközelítésének lehetőségei, illetve kutatási területeik metszéspontjai; (3.) A tánc eltérő formanyelveinek strukturális elemzése; (4.) A táncpedagógia jelenkori feladatai, kihívásai recens kutatási eredmények és gyakorlati tapasztalatok alapján; (5.) Tánc-, zene- és színháztörténet, valamint ezek kapcsolódási pontjai.

A továbbiakban a kötet recenziáját a meghatározott tematikai kategóriák mentén folytatom, s ezek egy-egy jellemző tanulmányát bemutatva kívánom érzékeltetni a szerkesztett mű innovatív szemléletre való törekvését, mely publikálási és egyben bemutatkozási lehetőséget biztosít a legfiatalabb, esetleg pályakezdő kutatói réteg számára is.

A konferenciakötet egyik kétségtelenül előre mutató megközelítést tükröző tanulmánya egy különleges szerzőhármassal, Kelemen Ágnes, balettművész, a Magyar Nemzeti Balett tagja, valamint Fózer-Selmeci Barbara és Szászi Beáta által *A sportpszichológia módszereinek alkalmazási lehetőségei a klasszikus balett területén* címmel jegyzett publikáció (70–82. o.), mely szintén kiválóan érzékelteti a táncművészet mint társadalmilag beágyazott kulturális jelenség iránti, eltérő tudományterületek kutatói nézőpontjából való egyre élénkebb érdeklődést. A pszichológia diszciplínájának dinamikusan fejlődő, a versenysport mentális, lelki kihívásaira aktuális vizsgálati eredményekkel hatékony módon reflektáló területének és eszköztárának ábrázolása, illetve a balettművész-képzés szempontjából adekvát alkalmazási lehetőségeinek feltárása szolgáltatja a tanulmány központi témáját. A szerzők a sportpszichológia módszereit a klasszikus balett professzionális szintű oktatása metodikájának kontextusában, s a balett-táncos felé támasztott elvárások alapos, mélyreható ismeretével mutatják be. Teszik ezt minden kételyt kizáró meggyőződéssel abban, hogy a sportpszichológia más területeken sikerrel alkalmazott eljárásainak igenis kellő létjogosultsága van a hivatásos balettművész-képzésben is, ahol mindezidáig nem fejthette ki pozitív hatásait, egyelőre nem emelhette annak színvonalát. Munkájukban a szerzők egyfajta ajánlást téve felvázolják a balett-táncos növendékek testi és pszichés egészségük megőrzése melletti maximalizált teljesítményük elérése érdekében hasznosított sportpszichológiai eszközök gyakorlati alkalmazásának lehetőségét, valamint azt a csapatmunkára (táncos, szülő, balettmester, sportpszichológus) alapozott, esetleg intézményesített keretek között működő rendszert, melyben a lehető leghatékonyabb módon funkcionálnak a bemutatott módszerek, természetesen a folyamatos kommunikáció és visszajelzések közben. A tanulmányt jegyző kutatók jövőbeni célja feltevéseiket saját, balett-táncos növendékek körében végzett vizsgálati eredményeikkel is alátámasztani.

A tradicionális tánc kultúra antropológiai és táncfolklorisztikai szemléletű megközelítése, valamint történelemtudományi és szociálpszichológiai módszerek alkalmazása mentén a táncgyomány és a nemzetiségi identitás összefüggéseinek, kapcsolatrendszerének vizsgálati lehetőségeit mutatja be egy sváb közösség példáján keresztül Korom Alexandra, a Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusz hallgatója. *A táncgyomány és a nemzetiségi identitás kapcsolata a 21. században egy sváb közösség példáján – doktori kutatás bemutatása* címmel megjelent publikációban (83–89. o.) a fiatal tánckutató nemzedék egyik kiemelkedően ígéretes képviselője interdiszciplináris látásmóddal ren-

delkező kutatói attitűdről tesz tanúbizonyságot. A kötetben megjelent dolgozatában széleskörű szakirodalmi tájékozottságra alapozva részletesen körvonalazza vizsgálatának motivációit, legfőbb indíttatásait, elméleti keretbe ágyazva határozza meg kutatási témáját és annak terepét. Primer forrásként nevezi meg a Bács-Kiskun megyei Hajósi Hagyományőrző Sváb Néptánc Egyesületet, illetve annak tagjait. Részletesen kifejti megfogalmazott hipotéziseit, és ismerteti kutatómunkájának egyes szakaszait, esetleges nehézségeit, különös módon a pandémia időszakában megvalósított terepmunka körülményeit. A szerző számos tekintetben gondolatébresztőnek ígérkező, a hagyományos tánc kultúrát a táncot megalkotó közösségre fókuszáló, annak változásaira reflektáló nézőpontból vizsgáló, a tánc-hagyományt a mikrokörnyezetben megfigyelhető jelenségek tükröképeként, s a nyelvvel egyenértékű identitásképző tényezőként értelmező doktori disszertációja mindenképp a nemzetiségi tánc kutatás fontosságára és az ebben rejlő lehetőségekre irányíthatja a figyelmet.

A magyar néptánc kutatás elsősorban Szentpál Olga, Martin György és Pesovár Ernő nevével fémjelzett, a hagyományos néptánc kincs formai, szerkezeti sajátosságaira koncentrálnak szemléletének több évtizedre visszanyúló hagyományain alapszik Kovács Henrik, a Magyar Táncművészeti Egyetem egyetemi docensének *A mezőkomáromi kopogó motívum szerkezeti elemzése* (90–102. o.) címmel megjelent friss kutatási eredménye. Vizsgálatának pedagógiai vonatkozásairól e tanulmányának esetében még csak jelzésszerű utalást tesz a szerző, s a tánc szerkesztés kimutatott, komplex elveinek, szabályszerűségeinek a néptáncpedagógiai gyakorlatban történő alkalmazását és tapasztalatainak megfogalmazását egy következő feladatként határozza meg. A részletes táncanalizáló munka közvetlen előzményét jelenti a Fügedi János és Kovács Henrik szerkesztésében megjelent *Mezőföldi ugrósok – Tánc elemzések* címet viselő monografikus műben publikált mezőkomáromi szülő ugrós teljes táncfolyamatának elemző közlése, melynek jelen tanulmány egyetlen részletét, az ún. *kopogó* motívumot ragadja ki az adott struktúrából, s teszi mélyreható, szerkezeti vizsgálatának tárgyává. Progl Ferenc, mezőkomáromi adatközlő táncalkotásában több alkalommal bemutatott motívum egyéni változatainak, számos szempontból eltérő megjelenési formáinak, s belső szerkezeti sajátosságainak kutatása és felismerése során az eredeti táncfolyamat korábbi lejegyzésének, továbbá a filmfelvétel elemzésének módszere mellett a releváns szakirodalom feltárása is fontos szegmense a szerző munkájának. Az eredeti táncfolyamat megfigyelési szempontjainak felállításához pedig a tanítási gyakorlat során gyűjtött tapasztalatok szolgáltattak számára kiváló kiindulási alapot. A kopogó motívum egyes változatait, illetve azok fázisait kinetogramokkal is ábrázoló tanulmányában Kovács a legfontosabb kutatási eredményeként emeli ki egy rendkívül összetett, a nyugati tánc dialektus ugrós tánc típusára csak nagyon elvétve jellemző táncalkotási struktúra azonosítását.

A tánc, a táncsal mint eszközrendszerrel való nevelő-oktató munka készség- és képességfejlesztő és azon keresztül komplex személyiségformáló hatása áll Láng Éva, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem tanársegédje *Táncos testnevelés a LippoZoo eszköztárral. Lehetőségek és módszerek a mindennapos testnevelés során* címmel megjelent (117–125. o.) tanulmányának középpontjában. A szerző munkájában pontosan és reálisan ábrázolja azt a köznevelési környezetet, melyben a hagyományos néptáncmatériák jellemző mozdulattípusaiból belső szabályszerűségek mentén kialakuló mozdulatpárok, majd motívumok tanítása testnevelési órák keretein belül is fejlesztheti a tanulók koordinációs és kondicionális, valamint kognitív, affektív és motoros képességein túl a társadalmi léthez elengedhetetlen kompetenciák hosszú sorát. Bár a Láng által is kiemelt számos, magyar vonatkozású kutatás egyértelműen igazolja a táncoktatás pedagógiai hasznosulását, elsőszámú problémaként jelentkezik a testnevelőtanárok ilyen irányú képzettségének hiánya. A kutató megfogalmazott célja rávilágítani azokra a (szak)módszertani eljárásokra, melyek alaposabb táncos előismeretek nélkül a tanárképzés során is elsajátíthatók, és eredményesen alkalmazhatók a magyar közoktatási rendszer szabályozói által meghatározott testnevelés tantárgy feladat- és célrendszerében. A tanulmány az Eszterházy Károly Egyetem nappali és levelező sportszakos hallgatók körében 2020 során végzett kutatás és attitűdvizsgálat előzményeit, kivitelezésének folyamatát, hipotéziseit és eredményeit ábrázolja a LippoZoo módszertani rendszer eszköztárának használatával kapcsolatban. A vizsgálat vezetőinek szándéka volt feltárni, a hallgatók milyen eredménnyel sajátítják el az állatasszociációkra épülő mozgásos információkat, valamint a megismert módszertani eljárást integrálnák-e saját tanítási gyakorlatukba a későbbiek folyamán, vagyis adekvát eszköznek vélik-e ezeket az egyes sportmozgások tanításának céljából. A hiánypótló, jelen idejű kutatás eredményei egyértelműen pozitív képet mutatnak, hiszen a vizsgálatban résztvevők túlnyomó többsége szerint gyorsan és egyszerűen elsajátítható a hétköznapi élet mozgásain alapuló módszer, melyet szívesen alkalmaznának a testnevelés órák mozgásformáinak előkészítése és fejlesztése érdekében, így kétségtelenül igazolást nyer a feltevés, mely szerint a táncoktatásnak, a táncos eszközökkel történő készség- és képességfejlesztésnek minden tekintetben létjogosultsága van a testnevelés órákon (is).

Ujvári Hedvig, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem egyetemi docensének *Eszményi balett – avagy a végzet balettje. Szabados Károly Vióra című balettje sajtó- és kultúrtörténeti kontextusban* címmel publikált tanulmánya (168–187. o.) a darab zene- és tánc történeti jelentőségének megvilágításakor a táncjátékban megjelenő magyar nemzeti törekvésekre fókuszál. A szerző a 19. század utolsó évtizedeinek társadalmi és kultúrpolitikai környezetét és törekvéseit ábrázolva, a magyar polgárosodás eszmerendszerébe helyezve mutatja be a Szabados Károly, zeneszerző és Mazzantini Lajos, koreográfus a Magyar Királyi Operaházban 1891. március

14-én bemutatott Vióra című balettje színpadra kerülésének közvetett és közvetlen előzményeit, valamint a mű fogadtatását és utóéletét a korabeli sajtóvisszhangok tükrében. Az alkotópáros a tanulmány céljának szempontjából egyértelműen releváns életrajzi adatainak közlése fontos adalékokkal járul hozzá a tánc-történeti kutatások eredményeire, illetve magyar és német nyelvű periodikák közléseire egyaránt támaszkodó vizsgálathoz. Jókai Mór *A tengerszem tündére* című, romantikus elemekkel átszőtt regényének szcenikai szempontból is látványos megoldásokban gazdag színpadi adaptációját a magyar nemzeti repertoár megteremtése szándékának kiváló példájaként határozza meg Ujvári, aki forrásfeltáró kutatómunkájának egyik legizgalmasabb eredményeként kiemeli a mű bécsi bemutatójának lehetőségét, a népies tárgyú szövegek és eredeti néptáncbetétek szerepét, ugyanakkor az ehhez vezető folyamat kultúrtörténeti jelentőségét is hangsúlyozza.

A 2022-es év Tánctudományi Konferenciájának köteteként megjelent tanulmánygyűjtemény hűen tükrözi a Táncművészet és Tudomány című sorozat azon szerkesztői szándékát, mely a Magyar Táncművészeti Egyetem oktatói, valamint a tánctudomány és táncpedagógia, illetve határterületeinek eltérő tudományos attitűddel és tapasztalatokkal rendelkező képviselői számára kíván lehetőséget nyújtani kutatási eredményeik disszeminációjára. A tánc tudományos megközelítésében, illetve a táncpedagógia műfajspecifikus metodikájában megjelenő újszerű tendenciákra fókuszáló kiadvány teret biztosít a széleskörű elméleti és gyakorlati irányultságok megjelenésének, valamint az ennek nyomán kialakuló, esetleg új kutatási irányvonalakat eredményező tudományos diskurzus számára.

Mikulics Ádám

Dóka Krisztina (szerk.): Múltidéző. Írások a magyar népi kultúráról és örökségről. Budapest: Magyarságkutató Intézet, 2022. 400 p.

A Múltidéző. Írások a magyar népi kultúráról és örökségről című tanulmánykötet Dóka Krisztina szerkesztésében a Magyarságkutató Intézet Kiadványai 54. számaként jelent meg 2022-ben.

A 400 oldal terjedelmű kötet négy tematikai egységre tagolódik, az elsőnek címe *Tárgyi kultúra, életmód, társadalom*, ez a rész négy tanulmányt tartalmaz. Kinda István *Agyagipar az erdővidéki Nagybaconban* (13–44) című írásában bemutatja, hogyan lett az eredetileg népi mesterségnek számító téglá- illetve cserépvetésből előbb kisipari tevékenység, majd gyáripari munkafolyamat a háromszéki Bacon településen. A tanulmány többek között körbe járja a nagybaconi téglá- és cse-

répvetés ősiségének eredetmítoszt, a mesterségnek a település társadalmi életére gyakorolt hatását, s bemutatja a téglá és a cserépkészítés menetét. A tanulmány zárásaképp a nagybaconi cserépetés leáldozásáról olvashatunk, melynek oka a gyáripár térnyerése.

Kinda István második tanulmányának címe *Ipar és népművészet határán: sírkőfaragók művészete a Kis-Küküllő mentén* (45–72) szintén az országhatáron túlra kalauzolja az olvasót, mégpedig a székelyföldi Havadtő településére, amelynek példáján keresztül a homokkő sírkövek, mint népművészeti tárgyak kerülnek a középpontba. A szerző bemutatja a Kis-Küküllő menti sírkőfaragás múltját, a földrajzi adottságokon túl kitér a 19. századi kőfaragókra, s a sírkövek szimbolikájára, az egyes faragókhoz kapcsolható jellegzetes motívumokra, formavilágokra is.

Ennek az egységnek a harmadik tanulmánya, *Csángótelep társadalma és kultúrája* (73–104) szintén Kinda Istvántól származik és egy már letűnt települést, a háromszéki és gyimesi csángók által alapított Csángótelepet ismerteti. A tanulmány elején a település létrejöttéről és múltjáról olvashatunk, többek között a név (Csángótelep vagy Gyertyános) körüli nehézségekről. A helyi társadalom és életmód bemutatására a szerző a levéltári forrásokon túl személyes visszaemlékezéseket használt fel, ezek pedig közelebb vihetik az olvasót az 1996-ban megszűnt település mindennapjaihoz.

Tánczos Vilmos *Hogyan idézik a tárgyak a múltat? Egy csíki gazdaság példája* (105–195) című írása az első rész utolsó tanulmánya, melyben a szerző szüleinek csíkszentkirályi parasztgazdaságában fennmaradt tárgyállománya révén tesz kísérletet arra, hogy bemutassa a tárgyak és az elmúlt idő kapcsolatát. A tanulmány részét képezi a megmaradt tárgyak bemutatása, funkcióik és a házban elfoglalt helyük ismertetése, de a szerző kitér munkájában a hagyományos időtapasztalatra is, alátámasztva ezzel, miért is tudtak ezek a tárgyak ilyen sokáig fennmaradni. A szerző a tárgyakhoz történeteket kapcsol, mert véleménye szerint a tárgyak jelentése csak a hozzájuk kapcsolt nyelvi interpretáció által érthető meg.

A második tematikai egység a *Tájnyelv* címet viseli, ezen belül egy tanulmányt olvashatunk, melynek szerzője ugyancsak Tánczos Vilmos, címe pedig *Egy csíki székelly falu (Csíkszentkirály) készülő tájszótára (szerkesztési elvek és mutatók; a lóttartás tájnyelvi kifejezései)* (199–220). Ez a munka egy részlet a szerző már készülő csíkszegyei (csíkszentkirályi) tájszótárából, ami a szerző szerint „kiterjed mind a tájszók, mind a szónál nagyobb nyelvi szerkezetek (szólások, közmondások, helyzetmondatok, köszönésformulák, káromkodások, fohászkodások, csúfolók, szólások, népi rigmusok stb.) gyűjtésére és tájnyelvi szótárba való besorolására.” A szerző először a gyűjtés célját és módjait ismerteti, majd a szótár tartalmáról és a szócikkek szerkezetéről ír, végül arra keresi a választ, miért is van szükség napjainkban egy ilyen szótárra. A tanulmány egy a szótárból vett mutatóval zárul a lóttartás tájnyelvi kifejezéseire fókuszálva.

A *Moldvai magyarok népi kultúrájából* címet viseli a harmadik egység, ami Szőnyi Vivien két tanulmányát tartalmazza, mindkettő a moldvai Magyarfalun történnő gyűjtéseiből született. A *moldvai magyarok tánc kultúrájának általános vonásai* (223–249) című tanulmányában a hazai táncfolklorisztika egyik elmaradását szeretné pótolni, azzal, hogy a moldvai magyarság tánc kultúrájára vonatkozó eddigi szakirodalmi és archívumi adatokat, illetve részeredményeket összegzi.

Szőnyi Vivien második tanulmánya a *Magyarfalusi népszokások az óév utolsó napján* (251–275) címet viseli. Ebben a tanulmányban a szerző arra tesz kísérletet, hogy az egyébként a folklorisztika érdekeltségébe eső jelenséget annak társadalmi-gazdasági oldaláról vizsgálja meg, kiemelt szerepet szánva a gyermekek közösségbe való szocializációjának. A tanulmányban betekintést nyerhetünk a Magyarfaluban máig is élő téli köszöntőszokások hagyományába, ezek elsajátításába, zárasképp pedig ezeknek a szokásoknak a gazdaság perspektívájából történnő magyarázatát olvashatjuk.

A negyedik, egyben utolsó fejezet címe: *Hagyományalkotás, folklorizmus, örökség*. A cím már önmagában azt sugallja, hogy a néprajztudomány különböző területeit bemutató tanulmányokat olvashatunk. Dóka Krisztina *A népi kultúra képi népszerűsítése Magyarországon az 1920-as években* (279–320) című munkájában az 1930-as évek Gyöngyösbokréta-mozgalma előzményeként tekinthető népművészeti bemutatókat ismerteti, középpontba helyezve azt a kérdést, milyen képet festenek ezek az események és a róluk szóló híradások (például híradók és újságcikkek, amelyeket szintén vizsgál a szerző) a magyar népi kultúráról. A tanulmány bemutatja azokat az ünnepi-reprezentatív alkalmakat, amikor a népi kultúra valamilyen formában megjelenítésre került, többek között a falukiállításokat és az ezekhez kapcsolódó népi bemutatókat, az „igazi matyók” lakodalmát Budapesten, vagy a Balatoni Kultúrnapot és a Szent István-napi „búzaünnep”-et, amihez népviseletes küldöttségek felsorolása köthető.

A *mesemondás folklorizmusa Fábíán Ágostonné bukovinai székely mesemondó példáján* (321–351) címet visel Raffai Judit tanulmánya, a címben említett életpályáján keresztül bemutatva a mesemondás folklorizmusát, vagyis azt a folyamatot, amikor a mese kikerül a népi kultúra hagyományos közegéből és egy másik, számára eddig ismeretlen közegben él tovább. Fábíánné esetében a hagyományos közeg megszűnése után új közegként jelennek meg különböző oktatási intézmények, könyvtárak, a színpad, a rádió, a televízió stb., ahol meséit elmondja. A tanulmány által betekintést nyerhetünk a kakasdi bukovinai székelyek mesekincsébe, Fábíán Ágostonné életébe, meserepertoárjába, mindezen keresztül a székely identitás kérdése is felszínre kerül.

A kötet záró tanulmánya Vajda András *A néprajzi örökség helyzete Maros megyében. Előmunkálatok Maros megye néprajzához* (353–395) című tanulmánya, amelynek célja – a szerző szavaival élve – „feltárni a Maros megye (egykori Marosszék,

majd Maros-Torda vármegye) magyarságának néprajzára vonatkozó szétszórt kutatásokat, valamint megállapítani azokat a tendenciákat (főbb kutatási területek és helyszínek), amelyek a kutatás elmúlt másfélszáz évét jellemezték”. Ehhez hűen a szerző először a Marosszék, Maros-Torda vármegye, Maros régió fogalmakat tisztázza, kitérve arra, hogy a néprajzi tájak nem minden esetben esnek egybe a megyék határaival. A tanulmány bemutatja továbbá a magyarság tárgykultúrájával foglalkozó intézményeket Maros megyében, legyenek ezek néprajzi múzeumok, városi múzeumok néprajzi tárgyú kiállításai vagy épp tájházak. Az összegzésben a szerző a térséggel kapcsolatos kutatások általános tendenciáit fogalmazza meg, kutatása azonban nem végleges, ez a tanulmány egy, a Maros megyére vonatkozó nagyobb kutatás első részeredménye.

Jelen tanulmánykötet értékes alkotás mind a szakma, mind a laikus közönség számára. Egyes témakijelölések utat mutathatnak a kutatók számára a téma vagy épp területválasztás tekintetében, mindemellett azonban a kötet a nem etnográfival foglalkozó olvasók számára is élvezetet nyújthat, köszönhetően az érthető fogalmazásnak, a tanulmányok hosszának és a hozzájuk kapcsolódó képeknek, amelyek nagyban segítik a megismerést.

Homorics Panna

ETHNOLOGIC HORIZONS

Published by Györfy István Ethnological Association
Volume 32 Number 1–4 (2023)

Founders

IVÁN BALASSA and ZOLTÁN UJVÁRY (1992)

Founding Editor

GYULA VIGA (1992–2001)

RÓBERT KEMÉNYFI (2002–2012)

VERONIKA LAJOS (2013)

Editor-in-chief

RÓBERT KEMÉNYFI

Editor

HENRIETT SZABÓ

Head of the Editorial Board

RÓBERT KEMÉNYFI

Members of the Editorial Board

ANNABELLA GECSE (Szolnok), MÁTÉ KAVECSÁNSZKI (Debrecen), TAMÁS CSÍKI (Miskolc)

ANNA KESZEG (Kolozsvár), MARGIT KÉSZ (Salánk/Kárpátalja), ANNA SZŐKE (Vajdaság)

Illustration

MONIKA SZABÓ M.

 Néprajzi Múzeum
Museum of Ethnography

Publication Sponsored by Museum of Ethnography.

This publication has been realized in the frame of research conducted by
OTKA NKFI K 143711

HUN-REN-DE Ethnology Research Group

Department of Ethnology, University of Debrecen, Hungary

Published by

ELEK BARTHA, President of Györfy István Ethnological Association

ISSN 1215-8097

Printed in Debrecen by *Kapitális Ltd.*

www.neprajz.unideb.hu

 HUN-REN-DE
Néprajzi Kutatócsoport